

PRESENČNÍ FOND

54K8 14 26

*1001351712

enská

**Počátky
emancipace žen
v Čechách**

Dívčí vzdělávání
a ženské spolky
v Praze v 19. století

Gender sondy Slon/Libri

Počátky emancipace žen v Čechách

Dívčí vzdělávání a ženské spolky
v Praze v 19. století

Marie Bahenská

Libri/Slon 2005

7578325
46F(003)

54K8 14 26 1

NÁRODNÍ KNIHOVNA

1001351712

Odborní recenzenti: doc. PhDr. Milan Hlavačka, CSc.,
Prof. Dr. Jiřina van Leeuwen-Turnovcová

© Marie Bahenská, 2005

© Libri/Slon, 2005

ISBN 80-7277-241-4 (Libri)

ISBN 80-86429-48-2 (Slon)

Obsah

Úvod	7
Možnosti dívčího vzdělávání a uplatnění v první polovině 19. století	9
<i>Poznámky</i>	26
Ženské školy a spolky v Praze ve druhé polovině 19. století	28
Šedesátá léta 19. století	28
Vyšší dívčí škola	40
Ženské spolky – obecná charakteristika	53
Spolek sv. Ludmily a činnost Marie Riegrové-Palacké	60
Americký klub dam	75
Tělocvičný spolek paní a dívek pražských	97
Sedmdesátá léta 19. století	103
Ženský výrobní spolek český	104
Osmdesátá léta 19. století	122
Spolek Domácnost a jeho kuchařská škola	124
Devadesátá léta 19. století	130
Spolek Minerva a první dívčí gymnázium	131
<i>Poznámky</i>	134
Závěr	139
Soupis pramenů a literatury	151
Jmenný rejstřík	161

Úvod

„Kéž by se naši Pepičce dostalo hodného a slušného manžela,“ povzdychla si matka Kondelíková v humoristickém románu Ignáta Herrmanna. Její přání bylo vyslyšeno, Pepička Kondelíková, dívka ze spořádané a dobře situované pražské měšťanské rodiny, se provdala za magistrátního úředníka Františka Vejvaru. Sňatek, domácnost, posléze děti a jejich výchova – touto cestou se tedy měl podle nepsaných, ale obecně uznávaných norem ubírat život ženy v 19. století.

„Dlouhé“ 19. století je však dobou převratných změn, ať už se týkaly tzv. velké politiky, nebo životního stylu. Velká politika byla i nadále doménou mužů, ale v českých zemích se najednou začala objevovat řada zdánlivě drobných úkolů. Jako by čekaly na tu část národa, která se ve své práci až dosud řídila rčením „Kinder, Küche, Kirche“. Letitá představa o ženském údělu, schopnostech a postavení se během druhé poloviny 19. století začíná otřásat v základech. Vznikají nejrůznější typy díčích škol, jejichž absolventky si hledají zaměstnání, a narušují tak dosavadní představu o muži-živiteli rodiny. Ženy přestávají být zaujaty jen domácností, ale zajímají se o veřejné dění – zapojují se do vlasteneckých aktivit, zakládají spolky a časopisy, pořádají dobročinné sbírky, účastní se zábavy v tzv. salonech, navštěvují přednášky a vzdělávací kursy.

Pokusme se v následujících kapitolách zaznamenat proces, na jehož začátku učí paní Rettigová své svěřenkyně vařit a vést domácnost a na jehož konci přebírají vysokoškolský diplom první české lékařky a středoškolské profesorky. Pokusme se nastínit, za jakých podmínek se v Praze utvářely dívčí školy a ženské spolky a jakých dosáhly úspěchů. A do třetice se pokusme vyložit, jaké možnosti se ženám středních vrstev nabízely, pokud chtěly být užitečné i jinde než v kuchyni.

Snad nejvýstižnější označení pro práci žen na veřejnosti použila Anna Lauermannová-Mikschová, která ve svých vzpomínkách nazývá Marii Riegrovou-Palackou „duší pomocnou“. Takových „duší“, dnes známých i bezejmenných, ale bylo mnohem víc...

Možnosti dívčího vzdělávání a uplatnění v první polovině 19. století

Rozvoj dívčího školství v našich zemích bývá tradičně spojován s druhou polovinou 19. století, avšak první pokusy o institucionální vzdělávání dívek je nutno hledat ještě v tereziánské epoše, tedy v sedmdesátých letech 18. století. Vydáním *Všeobecného školského řádu* 6. prosince 1774 byla pro všechny země monarchie zavedena povinná školní docházka a vytvořen pevný systém nižšího školství. Roku 1775 byla zřízena komise normálních škol v čele s hrabětem Clary-Aldringenem, jejímž úkolem bylo spravovat gymnázia i základní školství. Vzorem pro všechny základní školy se stala normální škola na Malé Straně, založená státem 15. listopadu 1775, ve které již tehdy existovalo zvláštní dívčí oddělení. V témž roce bylo zákonem stanoveno, že všude, kde k tomu budou podmínky, mají být jako součást hlavních škol zřízeny dívčí školy se zaměřením na základní vzdělání a vyučování ručním pracím. Z rozvrhu dívčího oddělení pražské normální školy v roce 1788 vyplývá, že největší prostor zaujímal ve výuce ruční práce (12–17 hodin týdně), následovalo tzv. trivium (čtení 2–5 hodin, psaní 3–4 hodiny a počty 2–3 hodiny týdně) a výuka náboženství (3 hodiny týdně).¹ Výše zmiňované rozhodnutí svědčí o počátku systematictější péče o školní vzdělávání dívek. Díky školským reformám z konce 18. st. letí dochází ke zřetelnému nárůstu počtu škol, a to i dívčích – ze 37 v roce 1808 na 45 v roce 1847.

K významným pražským dívčím školám patřila například Týnská hlavní škola zřízená v roce 1779, kterou k roku 1818 navštěvovalo 183 žaček (roku 1847 stoupl jejich počet na 438). V roce 1787 existovalo v Praze dále pět dívčích škol, v nichž byla vyučovacím jazykem němčina a které navštěvovalo celkem 798 dívek.² Mimo Prahu na konci 18. století fungovaly dívčí triviální školy v Kutné Hoře v klášteře voršilek, v Plzni, Bělé, Mladé Boleslavi, Jičíně, Vysokém Mýtě, Německém Brodě, Rychnově, Budějovicích, Domažlicích a Klatovech.

Zásahu na zřizování vzdělávacích zařízení pro dívky v první polovině 19. století je nutno připsat především soukromým osobám, jejichž snaha o vzdělávání českých dívek byla vždy propojena s vlasteneckým úsilím. Tendence spojovat ženské požadavky s vlasteneckým programem je jedním z charakteristických znaků českého ženského hnutí. Ve všech vzpomínkách na dívčí výchovu v době předbřeznové se například jako negativní stránka školství zdůrazňuje výuka v německém jazyce, nikoli samotný obsah výuky. Špatná znalost mateřštiny přitom nebyla problémem jen první poloviny 19. století, ale přetrvávala mnohem déle, často až do devadesátých let 19. století, jak dokládá například tato vzpomínka z roku 1890: „Čeština dívek vypadala pak často uboze. Pamatuji, jak jedna z nich psala své sestřenci: ‚Pošly mi tu škatuly.‘ Chtěla jsem jí to opravit, ale ona mně velmi přezíravě vysvětlila: ‚Ale, Manko – já jsem ženská, Růža je ženská, škatule je neživotná, tak musí býti všude tvrdé y.‘“³

Svébytností českého ženského hnutí je jeho sepětí s národním programem,⁴ zatímco v zemích západní Evropy (ve Francii, Velké Británii) se od počátku jednalo o vlastní proces boje za rovnoprávnost žen. Tím se zároveň vysvětluje určité „zpoždění“ nároků českých žen oproti zmiňovaným zemím a spolupráce s muži při počátečním prosazování ženských požadavků. Tato spolupráce s muži pokračovala i ve druhé polovině 19. století, ale ne vždy je hodnocena pozitivně. Setkáme se i s názorem, že díky spoléhání na cizí pomoc se ženy umí jen málo brát za svá práva, jak připomíná například Pavla Buzková ve svém díle z roku 1909 *Pokrokový názor na ženskou otázku*.

Třicátá a čtyřicátá léta 19. století jsou z hlediska dívčího školství spjata se jménem Karla Slavoje Amerlinga, pedagoga, spisovatele, popularizátora vědy, neúnavného organizátora, který „(...) pojal totiž již roku 1839 vznešenou myšlenku, ústavem svým posloužit netoliko ku vzdělání národních učitelův a učitelek, ale také k theoreticko-praktickému návodu řemeslníkův a průmyslníků všech odvětví“.⁵ Amerling, podporován ve svých snahách Karlem Chotkem a Lvem Thunem, založil roku 1842 v patrovém domě na rohu ulic Žitné a V Tůních školu nazvanou Budeč a roku 1843 ji rozšířil o dívčí oddělení. Sem se přesunuly přednášky pořádané dosud v bytě Fričových, který přestával prostorově vyhovovat. „Vybraná ta společnost vzrůstala každým týdnem, dokud právě místnost stačila, až pak se přesídlila do větší posluchárny, kterou byl horlivým žačkám i citelkám upravil zatím Amerling ve své Budči,“ vzpomíná Josef Václav Frič.

Ve svých představách Amerling plánoval vytvoření široké instituce, která by zaštiťovala učitelský ústav, vyšší ženskou školu, průmyslové

školy, prodejny, ústav pro slabomyslné a hudební ústav. Tato vize ztroskotala na nedostatku peněz, původní představy však byly vskutku velkolepé. V letech 1839–42 nechal vystavět třípatrovou budovu, nad vchodem byly umístěny obrazy symbolizující účel ústavu – Komenský učící žáky v přírodě, Koperník s fyzikálními a hvězdářskými nástroji, alegorie průmyslu a obchodu, malířství a sochařství, knihtiskařství a lučby (chemie). V přízemí budovy byly umístěny truhlářské dílny, knihtiskárna, ocelotisk, pícky na chemické preparáty, knihkupectví, ve dvoře byla zřízena chemická barvírna. První patro bylo vyhrazeno místnostem pro učitele a přednáškovému sálu, ve druhém patře se vyučovalo, ve třetím patře vznikla nemocnice a v nárožní věži hvězdárna. K prvním vyučujícím patřili Antonín Rybička a Josef Franta Šumavský, dalšími blízkými spolupracovníky Amerlinga se stali básník Jaroslav Kalina, kaplan Jan Vlček a kněz Václav Krolmus. Činnost ústavu měla být téměř nepřetržitá: „Ve všední dny se v Budči vyučovalo, ukazovalo, pracovalo od šesté hodiny ranní do desáté hodiny večerní, vše, co tu žák vyrobil, jemu náleželo.“⁶

Roku 1848 byla budova prodána a přeměněna na činžovní dům. Amerling se poté stal ředitelem první české hlavní školy na Novém Městě a po svém odchodu do důchodu v roce 1866 spolu s manželkou založil dobročinný a vzdělávací spolek Jednota paní svatě Anny. Podílel se také na činnosti Jednoty pro povzbuzení průmyslu v Čechách a od roku 1871 bezplatně pracoval jako lékař v Ústavu pro slabomyslné děti, který sám založil. Amerling byl typem buditele zahleděného do minulosti, věřil ve slovanskou vzájemnost, nerozuměl soudobému dění. Už ve čtyřicátých letech 19. století se výrazně odlišoval od ostatních: „Vše, cokoli mluvil, činil a podnikal, bývalo našincům nové, podivné a neobvyklé.“⁷ Podle vzpomínek Josefa Václava Friče měl sice Amerling nesporné charisma a dar výřečnosti, ale ne všichni jej považovali za důvěryhodného. Pochybnosti vzbuzovaly také jeho finanční poměry a organizační schopnosti; tato nejistá perspektiva a údajné (blíže nespecifikované) charakterové vady přiměly Václava Staňka, aby důrazně zasáhl v momentě, kdy se Amerling začal ucházet o jeho švagrovou Bohuslavu Rajsskou.

Se snahou o dívčí vzdělání je spjata i jméno Amerlingovy manželky Svatavy, která od konce padesátých let 19. století do roku 1870 vedla soukromou dívčí školu.

Neúspěch Budče byl zapříčiněn nejspíše Amerlingovým idealismem, nadměrnou širokou koncepcí ústavu a v neposlední řadě Amerlingovou nepraktičností ve finančních záležitostech. Budeč znamenala v dějinách našeho školství jen krátkou a uzavřenou kapitolu a blízko k pravdě má

názor Josefa Václava Friče, Amerlingova současníka, který jako jeden z mála netrpí falešným sentimentem a uvádí, že „jediná stopa, která v paměti Pražanů po kolosálním tom podniku se zachovala, byla, že prostý lid zval ten dům ještě dlouho toliko domem těch nových bláznů“. ⁸ Přes očividný krach Amerlingovy školy je jeho osoba i pedagogická práce ve starší literatuře hodnocena až k neuvěření pozitivně. ⁹ Amerling se stal jakýmsi symbolem, stál u zrodu první české školy pro dívky a snad díky tomu autoři jeho jméno spojují s počátky emancipace v českých zemích.

Hovořit v souvislosti se skupinou dívek shromážděných kolem Budče o emancipaci je ovšem nadnesené a značně nepřesné. Pojem emancipace ve smyslu zrovnoprávnění žen s muži čtyřicátá léta 19. století neznala, cílem ženských schůzek zůstávalo pěstování vlastenectví, společenské konverzace, sebevzdělání a ojediněle se objevují pokusy o vlastní literární tvorbu. Všechny tyto snahy obvykle ustaly s uzavřením manželství, jména žen-vlastenek z okruhu Budče se už v pozdějších letech v souvislosti s ženským hnutím vůbec neobjevují, výjimkou potvrzující pravidlo je pouze Božena Němcová, která zůstala i nadále literárně činná.

Uvědomělou vlastenkou a jednou z průkopnic dívčího vzdělávání se ve čtyřicátých letech 19. století stala Bohuslava Rajska (vlastním jménem Antonie Reissová). Byla švagrovou lékaře Václava Staňka (manžel její starší sestry Karoliny) a známého pražského advokáta Josefa Friče (oženil se s její sestrou Johannou), „ozdobou společnosti nejhodnějších vlastenců, kteří se scházeli u Staňků“. ¹⁰ Synovec Rajske Josef Václav Frič vzpomíná na řadu jejích obdivovatelů, k nimž patřil vedle již zmínovaného Amerlinga také Josef Kajetán Tyl, a tvrdí, že právě díky Rajsce se v domácnosti jejích sester objevovali návštěvníci z ciziny (především ze slovanských zemí), přinášeli s sebou nové kulturní podněty a přispívali k rozvoji slovanské vzájemnosti.

V domácnosti Staňkových a Fričových se díky jejich vstřícnosti také konaly už od roku 1837 první naučné přednášky pro ženy. U Staňků a později (od roku 1841) u Fričů existoval vlastně jeden z prvních českých vlasteneckých salonů s ženskou účastí, o průběhu schůzek se však dochovalo jen málo informací. Jak připomíná o tomto období Vlasta Kučerová, „salon pracuje v tichu a tají své intimity, uzavírá se před zvědavým pohledem potomků. Tak zůstává mnoho ženských činů a zásluh v neproniknutelné mlčenlivosti rodinného života.“ ¹¹ Je pravděpodobné, že šlo o čistě ženskou společnost orientovanou na rozšíření vědomostí, k přednášejícím patřily vedle samotného Amerlinga další osoby převážně z okruhu Budče.

Cílem Bohuslavy Rajske však bylo založit vlastní českou dívčí školu, absolvovala proto učitelský kurs a roku 1843 otevřela soukromý dívčí ústav ve Vodičkově ulici. „Dověděla jsem se, že každá dívka, kteráž ústav nějaký založiti chce, prvé jeden kurs na vzorné škole pro učitelky slyšeti a pak zkoušeti se dáti musí. Šla jsem tudíž na zkoušku některých se připravujících dívek a zpozorovala jsem, že bych se svými vědomostmi rovněž zkoušku takovou podniknouti mohla.“ ¹² Ústav zřejmě prosperoval, v březnu 1844 ho navštěvovalo 15 žaček, snad i proto jej chtěl Amerling spojit se svou Budčí, s tím ale Rajska nebyla svolná.

O její touze pomáhat bližním a vlasteneckém citění svědčí dochované deníky a korespondence, kde se zmiňuje o svém předsevzetí „věnovati všechny své slabé síly blahu svých spoluobčanův, vzdělávati se, abych platné služby svému uhnětenému českému lidu prokázati mohla... Jedině prospěch jiných měl býti mým měřítkem a cílem.“ ¹³ Spolupracovala s Amerlingem, v jeho Budči tři roky (1842–45) vyučovala, ale vytrvale odmítala návrhy na spojení obou ústavů, pravděpodobně z finančních důvodů; tím hlavním byla zadluženost Budče. Veřejná činnost Rajske končí roku 1845, kdy se provdala za Františka Ladislava Čelakovského, odešla s ním do Vratislavi a plně se věnovala výchově jeho čtyř dětí z předchozího manželství. Její dívčí ústav převzala Eleonora Jonáková a snažila se jej vést i nadále v duchu jeho zakladatelky.

Osobnost Bohuslavy Rajske byla v českém ženském hnutí první poloviny 19. století svým způsobem výjimečná. Svůj osobní život zcela podřizovala práci a povinnostem, vychovatelským či vlasteneckým. Byla blízkou přítelkyní Boženy Němcové a patřila k prvním organizátorkám dívčího vzdělávání. Rajska pocházela z německé rodiny, do Čech její rodiče přišli v období napoleonských válek a dcery se plně přizpůsobily českému prostředí (u Rajske tomu nasvědčuje i změna příjmení, původní znělo Reissová).

Postoje, názory a životní osudy Bohuslavy Rajske výmluvně vykrešluje výše zmínovaná korespondence a paměti. Již roku 1839 Rajska zakládá Společnost dívek českých, jejímž účelem bylo „odchovati zbědovanému národu svému vlastenecky smýšlející matky a učitelky“. ¹⁴ Z dopisu Amerlingovi v prosinci 1841 zřetelně vyplývá rozhodnutí Rajske věnovat se výhradně zvolené práci a vědomí rozporu mezi možnostmi svobodné dívky a vdané ženy. Zároveň naznačuje, že její případný sňatek by ji nesměl omezovat ve veřejné práci, což bylo v tehdejší době značně neobvyklé: „Žiju volně a spokojeně, život tvořím sobě dle vůle své, mám vroucí přátelské duše, kteréž mi rozumějí, dítka mých sester mne vroucně milují – čeho tedy více třeba? Myslíte, že bych, vdaná jsouc, tak svobodně jednati mohla? Nikoliv... Jestli kdy

voliti budu, pak zasnoubení moje s vyhlídkou na větší obor účinkování spojeno býti musí.¹⁵ Podobné myšlenky formuluje Rajská rovněž v dopise z 10. prosince 1843, kde opět zdůrazňuje své vlastenecké cítění a pracovní povinnosti: „Znáte mne i víte, že bez působení vlasteneckého žítí nemohu, ani nechci, i uznáte rovněž, že ústav můj, má-li býti veden tím duchem i směrem, jak bych já sobě přála, veškeré mé síly vyžaduje a všechny mé myšlenky a touhy jediné k jeho prospěchu se soustřediti a směřovati musí... Mám-li však ony povinnosti velké, rozsáhlé a tak vysoce důležité jak doufám pro budoucnost naší vlasti platně vykonávati, nemohu – nesmím jiné povinnosti na sebe mimo tyto vzíti. Vy znáte povinnosti ženy-manželky, i já je znám. Jsou mi tuze svatými a příliš drahými, než bych se opovážila jim jen čtvrtinu, snad osminu sil svých obětovati.“¹⁶ Rajská svými slovy zároveň definovala problém, který se bude týkat i další generace žen – nutnost volby mezi manželstvím a zaměstnáním, přičemž zcela v intencích doby právě manželské a mateřské povinnosti považuje za prvořadé a nesnášející polovičatost. Vymezuje dvě jediné varianty budoucnosti měšťanské dívky, pokud se neprovdá a chce se věnovat vlastnímu povolání – může si zvolit pouze dráhu soukromé učitelky nebo vychovatelky.

Rajskou založená Společnost dívek českých byla orientována na vztup vzdělanosti žen, její členky se pokoušely překládat německé a francouzské knihy a vrcholem jejich činnosti se mělo stát vydání naučného slovníku, tohoto cíle však nikdy nebylo dosaženo. Na tzv. „větším vše-naučném slovníku pro ženštiny“ začaly dívky pracovat z Amerlingova p. puđu a dílo bylo dlouhá léta považováno za nedochované. Zásluhou Vladimíra Macury byla však připravovaná encyklopedie objevena v Amerlingově pozůstalosti.

Důležitou informací, vycházející z chystaného slovníku, je skutečnost, že v českém prostředí byly známy ženské jednoty či spolky v německých městech, neboť část dochovaného hesla „Ženské jednoty“ se na německé příklady odvolává. Nelze však doložit konkrétní kontakty mezi českými a německými ženskými spolky, naopak ve druhé polovině 19. století panovala mezi nimi v Praze značná rivalita a představitelky ženského hnutí, ač paradoxně často vychovávané v německy mluvících rodinách, se více inspirovaly anglosaským nebo francouzským prostředím, o čemž svědčí i zprávy v dobovém ženském tisku.

Zásadním předělem v životě Bohuslavy Rajské se stal rok 1844, kdy se seznámila s Františkem Ladislavem Čelakovským při jeho návštěvě Prahy. Čelakovský ji požádal o ruku a Rajská jeho nabídku přijala, aby tím splnila „úkol ještě vznešenější“, než bylo vedení dívčího ústavu. Nutno zdůraznit, že ze strany Rajské se nejednalo o zasnoubení z lásky,

odvolává se na povinnost k národu a k Čelakovského osiřelým dětem: „Mnoho vlast naše drahá v ruce moje vložila: ošetřovati mám jí nejmilějšího syna, vyvolence jejího – v cizině, opatrovati, bdíti nad spokojeností a životem onoho... Povelela mi pěstovati dítky jeho a jim býti matkou. Cítím velikost své úlohy a nelehkovážnost mne k přijetí tak svatých povinností přiměla, nýbrž rozmysl a odhodlanost vše nasaditi, bych dostála všemu, co mne hodnou takové důvěry učiniti může.“¹⁷ V rozhodnutí přijmout Čelakovského nabídku ji navíc výrazně podporovala její přítelkyně Božena Němcová. V následné korespondenci obou snoubenců je patrný rozdíl – Čelakovského dopisy jsou plně vyznání lásky, Rajská naproti tomu píše velmi zdrženlivě a spíše než o svých citech informuje svého snoubence o dění v Praze, o svém ústavu a předchozí práci. Sňatkem s Čelakovským Rajská v podstatě popřela celé své dosavadní snažení. Péče o vzdělávání dívek ustoupila rodinným povinnostem, které podle Rajské budou rovněž prospěšné, tentokrát nejen jednotlivcům, ale celému národu. Zůstala věrná zásadě pomáhat vlasti, zřídka se však své vlastní aktivity, národu chce přispívat už jen tím, že bude pečovat o manžela a zbavovat ho všedních starostí. Do jaké míry byla se svým novým údělem spokojená, z jejích dopisů přímo nevyplývá, ale z některých zaznívá stesk po pražském vlasteneckém životě a zřejmá je radost Rajské z očekávaného stěhování do Prahy, kde byl Čelakovský jmenován profesorem na univerzitě.

Podrobnější obraz jejího manželského života se dochoval ve vzpomínkách Josefa Václava Friče. Navštívil Rajskou v doprovodu své matky čtyři měsíce po svatbě a zjišťoval, že Čelakovský se v soukromí výrazně odlišoval od představy, kterou o něm měla veřejnost. O situaci, v níž se Rajská ocitla, Frič píše: „Tetičku Antonii nalezli jsme ve Vratislavi (...) na pohled zcela spokojenou, výhradně zaměstnanou domácností svého chotě (...) a vychováním čtyř jeho sirotek... Na otázku matčinu, jak je spokojena, odpověděla Antonie, že má muže hlubokého citu. (...) Tím nás zatím uspokojila, ač viděli jsme, že má zvláště se staršími děvčaty velký kříž, any přes všechno nejvlídnější s nimi zacházení přímo ideální macechy stále se škaredily. (...) Divno nám i bylo, že pohřešovali jsme v bytu piano, které přece Antonii bývalo provždy největší, snad jedinou útěchou. Vyšlo na jevo, že básník našich nejvzletnějších a nejobsáhlejších společenských písní (...) nemiluje ani zpěvu ni hudby, ač tetička na naši otázku, proč si byla piano alespoň v nájem nevyžádala, odpověděla s klidným úsměvem: 'Vždyť mi ku hře ani času nezbyvá.' Nesvětilať se ani matce mé, že jí choť, po jehož boku doufala se literárně teprv zdokonaliti, brání brát vůbec péro do ruky, leda k dopisům příbuzným, jež musely veskrze procházeti jeho censurou, zmíněná však děvčata že

mají uloženo matku špehovati, zdali nezabývá se i něčím jiným, nežli pouze vařečkou nebo punčochou."¹⁸ Frič se dále zmiňuje o finanční tísní, kterou Rajská prožívala, od manžela dostávala na domácnost málo peněz, přestože její otec do Vratislavi pravidelně odesílal měsíční příspěvek. Osud své tety vidí Frič jako politováníhodný, krátce před smrtí se sama Rajská dokonce svěřila jeho první manželce, že byla „nevýslovně nešťastná“.

Vzdělávání dívek je ve třicátých a čtyřicátých letech 19. století rovněž spjato s více či méně známými spisovatelkami. Ke kořenům naší ženské literatury se váže především jméno Magdaleny Dobromily Rettigové, autorky *Domácí kuchařky* (poprvé vyšla roku 1826) a didaktických povídek pro dívky. Rettigová organizovala ve většině měst, kde pobývala, například v Pílelouči, Ústí nad Orlicí, Litomyšli, kursy pro dívky. Jejich náplní bylo vaření, ruční práce, vycházky do přírody a výlety s kulturním programem.

Ideálem Rettigové byly tzv. domácí ctnosti – připravovala dívky pro roli matky a hospodyně, spojovala praktickou výuku s kulturní činností a výchovou k vlastenectví. Označovat Rettigovou za feministku je vzhledem k jejím názorům přehnané, zastávala naopak zcela tradiční koncepci rodiny a úlohu žen spatřovala v domácnosti, ve smyslu právním nebo politickém nechtěla na postavení žen měnit nic, pouze usilovala o jejich širší rozhled a znalosti v oborech, které mohly v domácnosti využít. Její zásluha je tím větší, že žila a působila v době, kdy se na vzdělání dívek kladl minimální důraz a převládá názor, že postačující je znalost základů psaní, čtení a počtů. V působení Rettigové je zřejmá snaha vychovat a vzdělat ženu proto, aby mohla lépe a zodpovědněji vychovávat své děti – tato tendence, tj. vzdělání pro ženy jen do té míry, do níž může být uplatněno v rodině a ku prospěchu národa, přetrvávala v českých zemích i ve druhé polovině 19. století. O tom svědčí mj. vzpomínka Elišky Krásnohorské na slova profesora Antonína Majera: „Karolina Světlá – to je manželka mého kolegy Mužáka... Že je spisovatelkou, ani bych neschvaloval; ale je to uvědomělá, upřímná Češka, a to je příkladné!“¹⁹

Rettigová vlastně vytvořila po léta uznávaný ideál vlastenky, která nejen pečuje o rodinu a skvěle vaří, ale zároveň vychovává děti k lásce k rodné zemi a v každé volné chvíli si rozšiřuje obzory studiem a ušlechtilými zájmy. Z hlediska své spisovatelské práce patří Rettigová k průkopnicím české preskriptivní literatury, těmito příručkami chtěla napomáhat matkám při výchově dcer.

Z dalších literárně činných ženských osobností lze jmenovat například Honoratu Zapovou a Lauru Hanušovou. V roce 1843 je společ-

nost svědkem hromadného vystoupení českých spisovatelek – Anny Hla sové, Marie Čácké, Anny Vlastimily Růžičkové, Antonie Šemeroové, Ludmily Tiché a především Boženy Němcové. Posledně jmenované navrhoval v roce 1855 Josef Wenzig, aby převzala ústav pro dívčí vzdělávání po zesnulé Honoratě Zapové. Němcová však odmítala a věnovala se výlučně spisovatelské činnosti, přestože vlastnictví dívčího ústavu by jí v tehdejší době pomohlo vyřešit finanční nesnáze. Do organizátorské a vlastenecké práce se zapojila pouze krátce v roce 1845, kdy se sblížila s Bohuslavou Rajskou a byla okruhem dvaceti vlastenecky smýšlejících dívek zvolena za redaktorku almanachu na rok 1846, který měl být sepsán pouze českými ženami. V této roli se však setkávala s řadou překážek, v dopisech Bohuslavě Rajské si stěžuje na nedostatek a nízkou kvalitu příspěvků a velice skepticky hodnotí vlastenecké snahy če kých dívek.²⁰ Podobné bylo zřejmě mínění Bohuslavy Rajské, která Němcové z Vratislavi píše: „Naše vlastenky, zdá se, nevědí posud, že když člověk něco pěkného, celého a souvislého napsati chce, dříve se též něčemu naučiti musí.“²¹ K vydání almanachu nakonec vůbec n došlo a většina nadějí Němcové ohledně ženské vlastenecké činnosti se upínala pouze k osobě Bohuslavy Rajské. Plány obou žen na další spolupráci po návratu Bohuslavy Rajské z Vratislavi do Prahy nastiňuje Rajská v dopise Boženě Němcové v květnu 1849: „To bychom si vzdor všem překážkám spolek děvčat a žen českých utvořily a ve spojení s o ta ními dalo by se něco vyvesti... Že všemi silami chci k společnému dílu přispěti, až v Praze budu, rozumí se samo sebou, vždyť zařízení če kého dívčího ústavu jest mi nejdražší myšlenkou od nejtělejšího mládí.“²² Manželé Čelakovští se vrátili do Prahy v létě 1849, ale v té době už se na Rajské projevovaly známky těžké nemoci, již roku 1852 podlehl. Plánovaná spolupráce s Němcovou tedy nedošla naplnění.

Věnujme ještě pozornost dílu dvou z výše jmenovaných spisovatelek. Souborné dílo Anny Vlastimily Růžičkové vyšlo v Praze roku 1859 pod názvem *Básně*. Jedná se o lyrickou poezii s převažujícími vlasteneckými a milostnými náměty, řada básní obsahuje výchovné prvky a vyzývá k lásce k vlasti. O autorčině češství, často až přehnaně zdůrazňovaném, svědčí například verše z básně *Sláva Čecha*:

Krále, vlast a Boha ctíti,
Nezarmoutit žádného.
Veselé vždy myslí býti,
Cíl jest Čecha věrného.
(...)

Čech vždy jako skála stojí,
Vlasti své jest ochránce,
Strastí žádných se nebojí,
Čech pro vlast i zemřít chce!

O dva roky dříve, roku 1857, byly v Praze vydány *Písně Marie Čacké*, dílo velmi podobného obsahu i formy. Čacká zdůrazňuje krásu české země, s notnou dávkou idealizace líčí život na venkově, opěvuje mateřskou lásku a připomíná roli ženy jako vychovatelky budoucího pokolení, vyjadřuje víru ve šťastnou budoucnost českého národa. Obě knihy se po svém vydání na konci padesátých let 19. století nesetkaly s nijak zvláštním ohlasem, což může být dokladem určitého předělu v ženském hnutí a jeho cílech.²³ Éra vlasteneckých deklamovánek už nenávratně skončila, přelom padesátých a šedesátých let 19. století přinesl do ženského hnutí nové, progresivnější prvky.

Přes všechny snahy výše zmiňovaných osobností a institucí však zůstávalo vzdělávání dívek až do poloviny 19. století jen velice povrchní, málo použitelné v praktickém životě a zaměřené především na to, aby se dívka „vycvičila na řádnou hospodyni, ve společnosti se zastkvela a dobře se provdala“.²⁴ Osvědčený, byť neradostný model užívaný při výchově měšťanských dívek zaznamenala ve svých vzpomínkách Karolina Světlá: „(...) mělo se za to, žeť o vychování děvčete dostatečně postaráno, pakli k němu chodil učitel literních předmětů do dvanáctého roku, jenž nato ustoupil učiteli hudby a jazyka francouzského... Přidalo-li se k tomu kreslení, toť bývala slečinka v patnáctém roce svém dle úsudků nejkompetentnějších vyhlášena za dokonale vychovanou, uvedena do všech bálů a společností... Mladost bývala dívkám tenkrát velmi jen zkrátka vyměřena, kteráž se déle než tři roky ve veřejných ukazovala plesích, nemilosrdně již bývala vřaděna do počtu starých panen.“²⁵

Přestože mnoho osobností z ženských i mužských řad hodnotilo tento způsob výchovy dívek kriticky, udržel se ještě ve druhé polovině 19. století trend, kdy placené povolání či vzdělávání končí v okamžiku sňatku. Hluboce zakořeněnou představu o ženě jako manželce a matce nebylo snadné narušit a nijak výrazně se jí neprotivila ani většina žen. Nebylo přece nic špatného na tom, když se dívka po několika společenských sezonách provdala a své vlastenecké cítění dále uplatňovala při výchově dětí.

Na několika ženských osudech lze doložit, že manželství i ženy samy viděly jako svůj životní cíl a úkol a byly ochotné mnohé mu podřídit. Zmíněn byl již osud Bohuslavy Rajske; ta sice prohlašovala, že manželstvím její společenské působení nesmí skončit, skutečnost však

byla poněkud jiná. Ačkoli se Rajska snažila zůstat informována o pražském vlasteneckém dění, její tvůrčí práci brzy pohltily starosti s dětmi. O ochotě podřídit se manželovi navíc svědčí i její odstěhování do Vratislavi, kde Čelakovský působil. Tendence dát přednost konvenčnímu životnímu stylu je patrná u většiny dívek z bývalého kroužku kolem Rajske a Amerlinga, z kulturního života se vytrácejí (s výjimkou Boženy Němcové, která byla zcela svěbytnou, silnou individualitou) – jména jako Anna Vlastimila Růžicková, Františka Pichlová-Svobodová (uměleckým jménem Marie Čacká), Anna Milina Hlavsová, Marie Hošková, Bettina Miloslava Brádková, Barbora Jaroslava Štětková, Eleonora Vědoslava Jonáková jsou dnes zcela zapomenuta a vysledovat osudy jejich nositelek po zániku Budče je většinou nemožné.

Ochota dát přednost manželství před vlastní kariérou trvá, jak už bylo řečeno, i ve druhé polovině 19. století. Za příklad může sloužit životní osud Kláry Špecingrové. Narodila se v roce 1860 ve Zvoleněvsi, ve dvanácti letech se dostala do Prahy, kde se jí jako sirotka ujali Náprstkovi. Umožnili jí studium ve škole Ženského výrobního spolku českého a roku 1874 začala pomáhat v Náprstkově knihovně. V povolání knihovnice se stala skutečnou průkopnicí, v této oblasti dosud ženy nepracovaly. V roce 1878 založila přírůstkový seznam knih, v osmdesátých letech 19. století dokončila souborný seznam českých knih, připravovala věcné katalogy a scrap-book věnovaný ženské otázce. V roce 1887 se provdala za ing. Pavla Baušeho, jednoho z hostů Náprstkova salonu, a tím skončila i její práce knihovnice. Věnovala se sice i nadále filantropii, spolkové práci, ale nikoliv placenému zaměstnání. Spolupracovala s vedením Ženského výrobního spolku českého, ve své domácnosti pořádala literární setkání, jimiž se snažila navazovat na Náprstkův salon. V roce 1896 vypracovala pro jubilejní spis Amerického klubu dam statistické přehledy jeho činnosti, věnovala se překladatelské práci (spolupracovala s Hálkovým *Lumírem*). Přitom ještě v roce 1882, s největší pravděpodobností pod vlivem korespondence s lékařkou Annou Bayerovou, Špecingrová píše: „Je to snad hezké se vdát, ale také dosti hezké státi na svých vlastních nohou, být jiným k užítku a neprosit se nikoho o jakékoliv milosti. (...) Šťastný člověk, který může tak žít, jak se mu líbí – a nemusí na nikoho spoléhat – ať již v tom či onom.“²⁶ Možnost stát na vlastních nohou poskytla Špecingrově práce v Náprstkově knihovně, přesto se jí vzdala v momentě, kdy se jí nabídla možnost sňatku. Právě osudy Bayerové jí totiž potvrzovaly, že stavět se proti dobovým zvyklostem je mnohem těžší, než předpokládala.

Podobnou životní cestu, tedy snahu uplatnit se ve vlastním povolání, ale naskytne-li se příležitost, dát přednost manželství, můžeme vidět

u sester Marie, Johanny a Luisy Hálových.²⁷ Pocházely z úřednické rodiny, roku 1866 se přistěhovaly do Prahy z Hradce Králové a Chrudimi a vzhledem ke špatné finanční situaci měly mizivou naději na sňatek. Díky kontaktům s Vyšší dívčí školou a později Americkým klubem dam absolvovaly Johanna a Luisa kursy účetnictví a začaly pracovat v Neffově galanterním obchodě. Starší ze sester, Marie a Johanna, se na začátku sedmdesátých let 19. století provdaly. Johanna za Neffova synovce Josefa Honeisera, s nímž se odstěhovala do Lipníku nad Bečvou, Marie se stala manželkou obchodníka Jana Neffa. Nadále se věnovala výhradně domácnosti, pořádala také vlastenecké schůzky (u Neffových se často scházeli hosté z uměleckého prostředí, například herci Jindřich Mošna a Marie Bittnerová). Placenému kvalifikovanému zaměstnání zůstala věrná jen Luisa, která zůstala svobodná a pracovala jako účetní v obchodě svého švagra.

Přes širší možnosti vzdělání, které přinášely od šedesátých let 19. století například Vyšší dívčí škola nebo kursy organizované při různých ženských spolcích, zůstávala situace dcer ze středně majetných měšťanských rodin nikterak záviděníhodná a v zajetí tradic. Můžeme mluvit o jakémisi začarovaném kruhu, z něhož nebylo snadné najít východisko. Očekávalo se totiž, že dívka přinese do manželství věno, a to byla, zejména v rodinách s větším počtem dětí, nejčastější překážka sňatku. Tento námět se odráží i v dobové beletrii, například v povídkové tvorbě Sofie Podlipské: „(...) otce více nebylo a matka jejich velmi hospodařiti a namáhati se musila, aby se svou penzí vyšla a svých šest dcer vychovala. Na jejich provdání nedalo se počítati, jelikož jmění neměly a také ve společnostech stkvíti se nemohly. Byla tu tedy ta velická otázka, jak vybaviti je pro zápas o život, aby každá nějakého postavení se domohla.“²⁸ Neprovdané měšťanské dcery přitom měly jen minimální šanci najít zaměstnání, neboť jim chyběla kvalifikace, z rodiny byly vedeny pouze k péči o domácnost.

Zajištění neprovdaných dcer představovalo pro rodinu skutečný problém, který přetrvával prakticky celé 19. století, jak dokládají vzpomínky Marie Strettiové (narozené roku 1876) na časté otcovo postesknutí: „Jen aby mi dal Bůh tak dlouho zdraví, než naspořím tolik, abyste ty i Jarča byly zabezpečeny, i kdybyste se nevдалy.“²⁹

Pokud se dívka neprovdala, byla v rodině často chápána jako přítěž, protože nemohla nijak přispět ke zvýšení rodinných příjmů. Pomoc v domácnosti se jako přínos nepojímala – nebyla vyčíslitelná penězi.³⁰ Sňatek byl tedy dívkami z měšťanských rodin a pravděpodobně i jejich rodiči vnímán jako hlavní životní cíl, alternativou k němu zůstávala nevděčná role neplacené síly v domácnosti. Práci vykonávanou mimo

domov, dokonce za mzdu, považovali příslušníci středních měšťanských vrstev za neodpovídající svému postavení.

Obdobně omezené jako možnosti vzdělání a zaměstnání bylo postavení žen v rodině a na veřejnosti. Po celé 19. století neměly ženy volební právo a na této skutečnosti nic nezměnila ani volební reforma z roku 1907. K pozitivním náležitostem aktivního volebního práva patřilo podle § 7 zákona z 26. ledna 1907 č. 15 rakouské státní občanství, mužské pohlaví, dokonaný 24. rok věku a řádné bydliště v obci po jeden rok. V celé monarchii, tudíž i v českých zemích platil od roku 1812 *Všeobecný občanský zákoník*, který mj. stanovoval, že v osobních poměrech je žena podřízena muži (zastupoval ji před úřady, rozhodoval o jejím zaměstnání, disponoval společným majetkem), čímž byly kodifikovány obvyklé vztahy v rodině.³¹ Rozhodující postavení muže bylo dáno jeho rolí živitele rodiny, rodinné vztahy byly přesnou kopií ekonomického významu jejich členů.

Samotná otázka seznamování mladých lidí a následné uzavření manželství podléhala v 19. století tradičním stereotypům a konvencím. Žena, která by si vybudovala samostatnou a nezávislou existenci, byla v 19. století, zejména v jeho první polovině, výjimečným a ojedinělým zjevem. Společnost ženu jakožto svobodnou a nezávislou bytost nebyla ochotná akceptovat, očekávalo se od ní, že splní především roli manželky a matky. Takový status ženy byl přijímán, manželství tedy pro ženu znamenalo jednak naplnění konvence, jednak možnost společenského uplatnění. Vdané ženy se tak – zejména ve druhé polovině 19. století – v mnohem větší míře než svobodné podílely na spolkové práci, dobročinných akcích, organizování vlasteneckých aktivit, jakými byly nejrůznější loterie, sbírky nebo bazary. Snad byly považovány za důvěryhodnější a zkušenější, kromě toho společnost byla nakloněna posuzovat ženu i podle kvality jejího soukromého života. Tím se vysvětluje například dobová obliba Sofie Podlipské oproti její sestře Karolině Světlé nebo odsuzování Boženy Němcové – úroveň její práce zastínily mimo-manželské vztahy. Světlá ještě po letech vzpomínala na nevrzivost, jakou přítomnost Němcové vyvolávala v pražských domácnostech: „Když N. do Prahy se dostala a nás navštěvovala, zastavila mě jednou náhle Marie Čacká. ‚Řekněte mi,‘ pravila drsně, ‚co si vaše matka myslí, že vám dovoluje obcovati s N.? (...) Což nevíte, jaká je to koketa?‘“³²

Výše zmíněný tradiční náhled na postavení ženy si uvědomovaly i samotné představitelky ženského hnutí a všemožně se snažily svými náznaky nepobuřovat a výrazně nevybočovat ze zaběhlé šablony. Věřily, že uznání snáze získají tímto smířlivým postojem. Dobové přesvědčení, že prvořadá je pro ženu rodina, potvrzuje například známý postoj Fran-

tiška Ladislava Riegra, že šťastně vdané ženy se o emancipaci nestarají. Přezíravost Riegra vůči ženám zájímajícím se o veřejné dění dosvědčuje rovněž dopis Karoliny Světlé, v němž vzpomíná na zábavu v Městanské besedě na jaře 1849 (krátce po rozpuštění Kroměřížského sněmu): „Procházel jste se sálem, podáváje vlídně svým známým ruce. Stála jsem tehdy vedle dámy mně známé, Vaší veliké ctitelky... Těšila se velice, že ji oslovíte, což se také stalo. Byla velmi horlivou vlastenkou a přála si toužebně zvědět, co Vy ráčíte o situaci politické souditi. Skrčila jsem se se vši ostýchavostí svých devatenácti let a ve vědomí své nepatrnosti za její sedadlo, naslouchajíc téměř bez dechu Vašemu hovoru. (...) Tázala se napjatě, co ráčíte souditi o tom, co nám nastává. Jakou důležitost mělo pro mne každé Vaše slovo, toho Vám budiž důkazem, že mi rozmluva Vaše téměř doslova v paměti utkvěla. Odpověděl jste oné dámě s jemným úsměvem poněkud satiricky: „Mám osm strychů čočky, nemohla byste ji ve svém závodě potřebovat?“³³

Pro měšťanské vrstvy v 19. století byl zároveň sňatek jakýmsi výsledkem poměru mezi „nabídkou“ a „poptávkou“. Volba partnera, respektive partnerky, se stala záležitostí natolik závažnou, že nemohla být ponechána náhodě. Dvěma hlavními faktory při uzavírání manželství byly v 19. století jednoznačně výše věna a společenské postavení rodiny. Luisa Hálová ve svých vzpomínkách uvádí, že její dvě sestry „měly mnoho ctitelů, ale vážných, k manželství vedoucích známostí, nebylo. Žádný přepych planý se nevedl, maminka se tím netajila, že pro dcery jmění nemá, a kdo ho nepotřeboval.“³⁴

Podle Aleny Šimůnkové „(...) veškeré setkávání, navštěvování i způsob vzájemné komunikace podléhaly vládě kodexu společenského chování.“³⁵ Měšťanstvo vykristalizovalo ve striktně ohraničenou společenskou skupinu, příležitostmi k seznámení mladých lidí byly tedy výlučně akce pořádané v rámci tohoto společenství, tzn. plesy, výlety, salonní společnosti. Ne všem tento způsob navazování známostí vyhovoval, přemýšlivějším účastníkům takových zábav musel být jejich pravý účel zřejmý a často nepříjemný, o čemž svědčí například deníkový záznam Marie Červinkové-Riegrové: „Tak se nám blíží konec masopustu... Nejsou to pouhé taneční zábavy, jak jsem dříve myslela. Nikoliv, jsou to jakési trhy, kde každý vystavuje sebe na odiv... Velmi málo může člověk seznat na plesu, může sotva jedinou stránku povahy člověka prohlédnout a zdaž pravdivé?“³⁶

Z naznačené uzavřenosti logicky vyplývá příbuzenská provázanost významných pražských rodin. Kromě příbuzenských vazeb spojovalo řadu rodin pouhé přátelství, opět podložené stejnými zvyklostmi a společenským postavením. Zajímavým pramenem jsou z tohoto hlediska již

dříve zmiňované paměti Marie Strettiové, pravnučky Josefa Jungmanna. Ve svých vzpomínkách například uvádí, že její teta Marie Musilová (Jungmannova vnučka) navštěvovala školu Bohuslavy Rajske, vzpomíná na přátelství s rodinou Erbenových, píše o dětství své tchyně, jejíž spolužačkou byla Eliška Krásnohorská. Babička Marie Strettiové z matčiny strany byla nejstarší dcerou vlastence Petra Fastra, spoluzakladatele Městanské besedy. Další Fastrova dcera Terezie se provdala za básníka Václava Bolemíra Nebeského, byla přítelkyní Karoliny Světlé a Sofie Podlipské, členkou Amerického klubu dam, spolkové práci se věnovala i Johanna Fastrová (provdaná Danešová), která byla členkou Spolku sv. Ludmily. Blízké přátelství pojilo od dětství Marii Červinkovou-Riegrovou a Annu Lauermannovou-Mikschovou, v dospělosti se jejich vztah ještě prohloubil, snad i v důsledku nešťastných manželství obou žen.

Vraťme se však k otázce uzavírání sňatků a volbě partnera. Od muže se očekávala v první řadě slibná budoucnost, tzn. úspěchy v zaměstnání, stabilní příjem – teprve hmotné zajištění mu umožňovalo pomýšlet na založení rodiny. Tato situace zčásti také nepřímo ovlivnila náplň ženské otázky. Řada mužů se mohla oženit teprve ve zralém věku, po dosažení finanční jistoty a pevného zaměstnání. Mladých adeptů na ženění tedy logicky ubývalo a po sňatku starších mužů často docházelo k tomu, že vzhledem k věkovému rozdílu manželů žena brzy ovdověla. Pokud ji manžel zanechal bez prostředků, ocitla se v podobné situaci jako ženy neprovdané – musela hledat útočiště u příbuzných. Představitelky ženského hnutí proto důrazně žádaly o možnost vzdělání dívek, poukazovaly na to, že neprovdané, ale i ovdovělé ženy by se v případě potřeby měly umět o sebe postarat: „Žena musí své domácnosti vyhovět; káže-li však toho větší potřeba, má býti připravena k výživě své rodiny.“³⁷

Při posuzování muže nehrál nijak podstatnou roli vzhled, nýbrž schopnosti, očekávaná perspektiva (kariéra v zaměstnání) a majetkové poměry. Žena měla, jak už bylo zmíněno, dosáhnout uznání výhradně jako manželka a matka. „(...) nikdy se nepovznese emancipace našeho pohlaví na stupeň ten, aby žena emancipací touto zapomněla býti matkou,“ uklidňovala odpůrce ženského vzdělání Sofie Podlipská.

Osud nemajetných neprovdaných žen byl velice těžký, obvykle žily u příbuzných, více či méně vykonávaly práce vychovatelek nebo služebných. Možnost osamostatnit se byla minimální, neboť dívky z měšťanských rodin postrádaly odborné vzdělání. Tyto „staré panny“ se staly terčem vtipů, byly synonymem pro směšnost, zatrpklost, mrzutost, jejich osud byl však spíše hodný politování než posměchu. Jako doklad citujeme z pamětí Marie Strettiové: „Výdělečně činných žen bylo poskrov-

nu, akademicky vzdělaných nebylo vůbec, ani úřednic. Byly učitelky, švadleny, modistky, jen málo samostatných obchodnic. Osamělých, stárnoucích slečen středních vrstev, žijících skromně, ale zcela slušně, z úroků malého kapitálu, bylo tenkrát velmi mnoho a těm bylo poměrně dobře. Ostatní neprovdané dívky se uchýlovaly k bratrům – často se kvůli nim bratr ani neoženil. Považoval vždy za svou povinnost se o sestru postarat. Nejčastěji žily v jeho rodině nebo u provdané sestry. Mívaly zlý život. Ve dne v noci se dřely, vařily, šily, ošetřovaly děti, nemocné a jejich neúnavná mravenčí práce byla málo uznávána, ještě měly pocit, že jsou trpěny z milosti. Dožila-li některá vysokého věku, že připadla na starost druhé generaci a její výkonnost ochabovala, býval to často teprve trpký chléb.³⁸

Nijak výrazně se v tomto směru situace nezměnila ani ve druhé polovině 19. století, sňatek byl považován za logické vyústění několika společenských sezon. Dívka, která se neprovdala, musela často čelit nepříjemným narážkám a byla zařazena mezi „staré panny“. Dejme ještě jednou slovo Marii Červinkové-Riegrové: „Jest mi přece jen 19 let ale já se mám za vysloužilou, mám se za starou, pro kterou více tento život není. Myslím, že mne lidé považují za starou matronu.“³⁹

Je zřejmé, že první polovinu 19. století, respektive třicátá a čtyřicátá léta, můžeme označit v ženském hnutí za jakousi průkopnickou dobu. Setkáváme se s prvními pokusy o aktivitu žen mimo rodinu, jak dokládá například spolek dívek kolem Bohuslavy Rajske nebo v roce 1848 ien krátce existující Spolek Slovanek vedený Honoratou Zapovou, Joannou Fričovou a Svatavou Amerlingovou. Problémem těchto prvních ženských sdružení však byla přílišná závislost na osobě zakladatele, zakladatelky, dokladem je mj. rozpad dívčího kruhu po odchodu Rajske z Prahy.

Dalším důležitým znakem tohoto období je úzká základna ženských spolků, zájem o spolkové dění byl mezi ženami krátkodobý a časově ohraničený, po sňatku se jejich život vracel do tradičního rámce péče o domácnost. Navíc se v této době příliš nedařilo informovat o ženských aktivitách širší veřejnost, dobová publicistika byla jednak omezena cenzurou, jednak zaměřena na obecně národní záležitosti, mezi nimi se ženské spolky se svou krátkou existencí nutně musely jevit jako téma okrajové.

Jednou ze základních odlišností oproti druhé polovině 19. století je tedy jednoznačně nízká míra publicity a informovanosti o ženském hnutí. Problematické je samo používání tohoto pojmu, nesetkáváme se totiž zatím s prosazováním jakýchkoli ženských požadavků, pouze s vlasteneckou a literární činností několika žen. I to v dobovém kontextu však

znamenal úspěch, neboť ve stejném duchu (tj. k lásce k národu) pak byly vychovávány jejich děti. Nepřesný je pro toto období i pojem ženský spolek, protože se nejednalo o oficiální spolky, ale jen o dobrovolná sdružení bez jakékoli registrace a pevných stanov.

Jak dokládají ukázky dobové ženské básnické tvorby, měly vlastenecké verše, opěvování minulosti a mateřské lásky spíše za úkol vést čtenářky k udržení dosavadního stavu než nabádat ke změnám. Podobný ráz má literární tvorba Magdaleny Dobromily Rettigové věnovaná ženám, povídky předkládají obraz ideálních, obětavých vlastenek, které nacházejí životní štěstí v rodině, a nabádají čtenářky k následování tohoto příkladu. Vychovatelka nové, česky smýšlející generace – to byla role, v níž se ženy mohly plně realizovat a kterou díky nesporné důležitosti nikdo nezpochybňoval.

Ohledně školských zařízení pro dívky jsou třicátá a čtyřicátá léta 19. století zaměřena pouze na školství základní, v hlavních školách se v rámci možností zřizovaly dívčí třídy. Další možnosti vzdělání poskytovaly klášterní školy nebo soukromé penzionáty, ty však byly určeny pouze pro dívky z bohatších rodin. Obecně pro měšťanské rodiny platilo, že za výchovu dcer je plně odpovědná matka, dále se využívalo soukromých vychovatelů a poté mohl následovat buď zmiňovaný penzionát, klášterní nebo soukromá škola. Výchova dívek z měšťanských vrstev se odehrávala především v rodině s přispěním domácích vychovatelů. Cílem nebylo vzdělávání, ale vedení dívky v duchu dobových požadavků k tomu, aby dovedla řídit domácnost, pečovat o děti a přiměřeně reprezentovat dům a manžela. Dostatečné množství dokladů o tomto stylu výchovy a jeho výsledcích poskytuje memoárová literatura a deníky.

Uvedený způsob výchovy znemožňoval, aby majetné měšťanské dívky hledaly uplatnění mimo okruh své rodiny. Od dětství byly vedeny k závislosti na rodičích. Tuto funkci poručníka přebíral po sňatku manžel, v případě, že se dívka neprovdala, její starší bratr nebo jiný blízký mužský příbuzný. Není však možné jednoznačně říci, zda se ženy touto závislostí cítily omezovány. Spíše se zdá, že pro řadu z nich byl takový život „pod ochranou“ pohodlný a neměly důvod vyhledávat změny. Tento stav se změnil teprve ve druhé polovině 19. století, a to zejména v úřednických rodinách. V rodinách státních úředníků bylo nutno šetřit, přitom navenek se musely zachovávat zvyklosti, které svědčily o dobrých poměrech. K nim například patřilo najímání výpomoci v domácnosti. Pokud na ni rodině nestačily peníze, žena a dcery vykonávaly domácí práce samy, ale tak, aby se o tom nedovědělo okolí. Dcera soudního rady Václava Hály Luisa například vzpomíná, že matka šla

pro rodinu jen v noci a při slabém světle, aby si ničeho nevšimli sousedé. Představa o zaměstnání vykonávaném mimo rodinu byla za takových okolností nereálná, zároveň však nezaměstnané a neprovdané dcery byly značnou finanční zátěží. Právě v těchto sociálních vrstvách se začínají formovat názory o potřebě umožnit neprovdaným ženám přístup k povolání. To ovšem předpokládalo zakládání odborných dívčích škol.

Poznámky: 1 Ed. Dolenský, Jan: *Dějiny pražského školství v letech 1860–1914*, 1. svazek, díl 2. *Dějiny obecné správy od roku 1860*, Praha 1920, s. 128. 2 Škola u voršilek (346 žákyň), u anglických panen (198 žákyň), při normální škole (50 žákyň), u Matky Boží před Týnem (140 žákyň) a židovská triviálka (34 žákyň). Šafránek, Jan: *Školy české. Obraz jejich vývoje a osudů*, Praha 1916, s. 203. 3 Strettiová, Marie: *O starých časech a dobrých lidech*, Praha 1947, 5. vydání, s. 343. 4 V odborné literatuře se připomíná, že otázka emancipace žen je v českých zemích součástí snahy o emancipaci národa. Srov. Horská, Pavla – Pešková, Jaroslava: *Rozhovor mezi filozofkou a historičkou o ženské otázce v Čechách*, Filosofický časopis, 11, 1992, č. 5, s. 758. 5 Rozvoj školství v královském hlavním městě Praze pod správou českého zastupitelstva v letech 1860–1890, Praha 1891 (dále jen *Rozvoj školství*), s. 10. 6 Dolenský, c. d., s. 17. 7 Traub, Hugo (ed.): *Paměti Josefa V.*, Praha 1939, s. 39. 8 Traub, c. d., s. 41. 9 Srov. Kučerová, Vlasta: *K historii ženského hnutí v Čechách. Amerlingova éra*, Brno 1914, s. 15, 23–60; Šafránek, c. d., s. 284–286; Elblová, Antonie: *Ze školy Amerlingů*, Ženský svět, 15, 1911, č. 1, s. 3–5. 10 Traub, c. d., s. 38. 11 Kučerová, c. d., s. 24. 12 Podlipská, Sofie (ed.): *Z let probuzení. Paměti a korespondence Bohuslavy Rajské. Kniha 1.* (dále jen *Podlipská, Kniha 1.*), Praha 1872, s. 88. Srov. Dolenský, c. d., s. 79. 13 Podlipská, *Kniha 1.*, s. 29. 14 Podlipská, *Kniha 1.*, s. 30. 15 Rajská Amerlingovi, prosinec 1841, tamtéž, s. 71. 16 Rajská Amerlingovi, 10. 12. 1843, tamtéž, s. 117. 17 Rajská Čelakovskému, 18. 8. 1844, in: Podlipská, Sofie (ed.): *Z let probuzení. Korespondence Bohuslavy Rajské a Františka Ladislava Čelakovského. Kniha 2.* (dále jen *Podlipská, Kniha 2.*), Praha 1872, s. 10. 18 Traub, c. d., s. 55. 19 Krásnohorská, Eliška: *Výbor z díla II. Studie, kritiky a paměti* (dále jen *Krásnohorská, Výbor II.*), Praha 1956, s. 441. 20 „(...) našim vlastenkám nezáleželo mnoho na tom, proč se vlastně almanach vydati měl, ono jim šlo jen o tu lacinou slávu.“ Němcová Čelakovské, 24. 7. 1845, in: Podlipská, Sofie (ed.): *Z let probuzení. Vzájemné dopisy Antonie Čelakovské a Boženy Němcové. 1844–1849.* Praha 1873 (dále jen *Podlipská, Kniha 3.*), s. 25. 21 Čelakovská Němcové, 16. 1. 1848, tamtéž, s. 51. 22 Čelakovská Němcové, 27. 5. 1849, tamtéž, s. 72. 23 O tom, že vlastenecké básničky první poloviny 19. století a jejich tvorba upadly velmi brzy v zapomnění, svědčí mj. žádost Ženské národní rady z roku 1928. Její předsedkyně Františka Plamínková v ní prosí Karáskovu galerii o zapůjčení dokumentů o životě a díle českých spisovatelek na Mezinárodní tiskovou výstavu v Kolíně nad Rýnem a zmiňuje se pouze o Němcové, Světlé, Podlipské, Krásnohorské a Novákové. Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále jen *LA PNP*), Výstřižkový archiv Ženská otázka, kt. 20, sl. III., č. 263. 24 Krásnohorská, Eliška: *Vzpomínky na Karolinu Světlou a Sofii Podlipskou*, Osvěta, 49, 1919, s. 93. 25 Světlá, Karolina: *Z literárního soukromí I* (dále jen *Světlá, Z literárního*), Praha 1959, s. 144–145. 26 Špecingrová Bayerové, 22. 5. 1882, *LA PNP, Literární pozů-*

stalost č. 25 – Anna Bayerová (dále jen *LP AB*), 27. 11. – *Dopisy od Kláry Špecingrové z let 1879–1911.* 27 Archiv Národního technického muzea (dále jen *ANTM*), Sběrka rukopisů, č. 638 – *Z pamětí rodiny Vinařických, Hálovy a Neffovy*, zapsala Luisa Hálová, rkp. (dále jen *Z pamětí*) 28 Podlipská, Sofie: *Ženský obzor. Kalendář paní a dívek českých* (dále jen *Kalendář*) 3, 1890, s. 114. 29 Strettiová, c. d., s. 352. 30 Ještě na počátku 20. století se setkáme v literatuře o ženské otázce s názorem o nízké „hospodářské ceně“ ženy, pohrdáním její prací v domácnosti a požadavkem, že „žena má být vychovávána stejně jako muž k samostatnosti.“ Buzková, Pavla: *Pokrokový názor na ženskou otázku*, Praha 1909, s. 35. 31 Srov. Klabouch, Jiří: *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962, s. 123; Vošahlíková, Pavla: *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* Praha 1996 (dále jen *Vošahlíková, Jak se žilo*), s. 113. 32 Světlá Novákové, 12. 3. 1889, in: Špičák, Josef (ed.): *Polemika s dobou. Karolina Světlá ve vzpomínkách a korespondenci současníků* (dále jen *Špičák, Polemika*), Praha 1969, s. 145. Dále srov. Světlá Novákové, 26. 3. 1889, tamtéž, s. 140. 33 Světlá Riegroví, 10. 2. 1891, in: Špičák, *Polemika*, s. 102. 34 *ANTM, Z pamětí*, s. 74. 35 Šimůnková, Alena: *St. tut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti 19. století*, Český časopis historický, 95, 1997, č. 1, s. 68; dále srov. Macháčová, Jana: *Rodina české inteligence v 19. století. Vzory chování, socializační cíle. Studie k sociálním dějinám 19. století III*, Opava 1993, s. 35. 36 Archiv Národního muzea (dále jen *ANM*), fond Marie Červinkové-Riegrové (dále jen *MČR*), kt. 16, Zápisky z let 1870–1874, 16/2 – 1871, zápis z 13. 2. 1871. 37 Podlipská, Sofie: *Listy staré vychovatelky k někdejšímu schovánkám*. Praha 1868, s. 40. Dále srov. Krásnohorská, Eliška: *Naše snaha*, Svoboda. Politický časopis, 7, 1873, č. 2, s. 37–38. 38 Strettiová, c. d., s. 352. Dále srov. Lužická-Srbová, Věnceslava: *Z mých pamětí*. Souborné vydání spisů, sv. 50, Mladá Boleslav 1928, s. 221; Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy, Praha 1990, s. 394; Vošahlíková, Pavla: *Von Amts wegen. K. k. Beamte erzählen*, Böhlau, Wien 1998 (dále jen *Von Amts wegen*), s. 334d. 39 *ANM, MČR*, kt. 16, Zápisky z let 1870–1874, 16/4 – 1874, zápis z 14. 2. 1874.

Ženské školy a spolky v Praze ve druhé polovině 19. století

Šedesátá léta 19. století

Výrazným zlomem v našich dějinách byl bezesporu rok 1848. Změna panovníka, odvolání Metternicha a příslib ústavy přinášely naději vlasteneckým kroužkům a očekávalo se zlepšení podmínek pro rozvoj národního života v oblasti politické i kulturní. Všem těmto očekáváním učinily konec Silvestrovské patenty z roku 1851, jimiž byla nastolena éra tzv. neoabsolutismu spojená se jménem Alexandra Bacha.

Přes velice krátkou dobu tzv. jara národů se v českých zemích podařilo dosáhnout určitých pozitivních změn, které se týkaly i problematiky školství. 30. března 1848 rozhodl Ferdinand I., aby byla v Praze zřízena prozatím trojtřídní hlavní škola s českým vyučovacím jazykem. V Praze začala pracovat zvláštní komise, jejímž prvotním úkolem bylo zajistit pro novou školu vhodné místnosti a posoudit kvalitu a množství českých učebnic. Většina učebnic byla již dříve přeložena z němčiny, nově bylo třeba vypracovat pouze českou mluvnici; tento úkol převzal Josef Franta Šumavský. Škola měla být umístěna v pěti místnostech patřících k farní škole u Panny Marie Sněžné na rozhraní Starého a Nového Města a není bez zajímavosti, že při rozhodnutí o lokalizaci školy se bral zřetel i na potřeby dívek: „(...) dívky z jejího obvodu mohou snadno odkázány býti ke škole u Voršilek, do které nebudou míti daleko, dokud nezřídí se také dívčí hlavní škola česká.“⁴⁰ Tímto prohlášením byl dán jasně najevo záměr usilovat rovněž o zřizování českých dívčích škol. Výuka v nové škole byla zahájena 6. října 1848, ředitelem se stal Karel Slavoj Amerling a členy sboru byli Josef Walter, František Tesař, Josef Bačkora a katecheta páter Karel Škoda.

Údaje o náplni výuky na hlavních a dívčích školách v polovině 19. století poskytuje následující tabulka:⁴¹

	Hlavní škola										Dívčí škola			
	přípravka	1. tř.	2. tř.	3. tř.	4. tř.	1. roč.	4. tř.	II. roč.	4. tř.	1. a II. roč.	přípravka	1. tř.	2. tř.	3. tř.
Třídy	59	59	64	70	60	32	0				44	44	52	31
Počet dětí	4	2	2	1	3	2	0				2	2	3	2
Bne-zion	0	2	1	0	0	0	0				0	0	2	1
Téhož opakování	0	0	0	1	0	0	0				0	0	0	1
Biblické dějiny	6	4	3	2	0	0	0				9	5	3	1
Hláskování a čtení	4	4	3	3	3	2	0				4	4	3	3
Krasopis	4	3	4	3	3	2	0				4	2	3	3
Počty											1	2	0	0
Správná výslovnost a názorné vyučování	2	2	1	0	0	0	0				0	0	1	1
Pravopis	0	3	4	3	1	0	0				0	0	0	0
Mluvnice	0	1	4	3	1	0	0				0	0	0	0
Písemnictví	0	0	0	2	2	0	0				0	0	0	0
Čtení lat. a diktando	0	0	0	1	0	0	0				0	0	0	0
Geometrie	0	0	0	1	3	0	3				0	0	3	0
Stavatelství	0	0	0	0	0	1	3				0	0	3	0

Třídy	Hlavní škola										Dívčí škola			
	přípravka	1. tř.	2. tř.	3. tř.	4. tř.	1. roč.	4. tř.	II. roč.	4. tř.	I. a II. roč.	přípravka	1. tř.	2. tř.	3. tř.
Zeměpis a dějepis	0	0	0	0	3						0	0	0	2
Kreslení	0	0	0	0		10					0	0	0	0
Stereometrie	0	0	0	0	0			2		10	0	0	0	0
Mechanika	0	0	0	0	0			1		0	0	0	0	0
Fyzika	0	0	0	0	2			2		0	0	0	0	0
Přírodopis	0	0	0	0	0			1		0	0	0	0	1
Krásné čtení	0	0	0	0	0			1		0	0	0	0	1
Sloh	0	0	0	0	0			2		0	0	0	0	0
Čeština	0	0	0	1	2			2		0	0	0	1	1
Industr. vyučování	0	0	0	0	0			0		0	5	10	10	10
Úhrn vyuč. hodin						139								107
v hlavní škole	21	22	21	21	23			22		10	0	0	0	0
v dívčí škole	0	0	0	0	0			0		0	25	25	27	30

Z rozvržení předmětů zřetelně vyplývá orientace dívčí školy na tzv. industriální vyučování (ruční práce) a nižší počet vyučovacích hodin oproti chlapecké hlavní škole. Tato odlišnost byla současně zdůvodňována rozdílným postavením a úkolem mužů a žen: „Samostatné a zvláštní vychování dívek je potřebou samozřejmou. Dívky, jako budoucí pomocnice svých matek při živnosti domácí i jako chůvy a služky, potřebují svého zvláštního navedení.“⁴² Roku 1848 byl sice vyhlášen *Nástin základních zásad pro veřejné vyučování v Rakousku*, kde se zdůrazňovala povinnost státu pečovat o výuku mládeže obou pohlaví, ale ve skutečnosti „zdokonalování (...) škol mělo i tehda ještě jako za dob předešlých na zřeteli vlastně vzdělání mládeže pohlaví mužského, o nějaké vyšší vzdělání dívek nebylo téměř nikde na ústavech veřejných postaráno.“⁴³ Vyšší vzdělání dívek nenacházelo odezvu často ani mezi samotnými ženami, které se pojmu emancipace obávaly jako neznámé novoty.

Nevelká solidarita mezi ženami v otázce vyššího vzdělání se projevovala například ve vztahu k první české lékařce Anně Bayerové. Lékařský titul získala po studiu ve Švýcarsku v prosinci 1881 a plánovala návrat do Prahy, kde chtěla provozovat praxi. Její ideály o očekávané podpoře ze strany žen uvedla na pravou míru Eliška Krásnohorská. Podle názoru jedné z mála skutečných bojovnic za ženské právo na vzdělání bude Bayerová pro pražskou salonní společnost „podezřele mnoho vzdělaná“ a bude na ni pohlíženo s pohrdáním, protože „naše intelligence se cítí hrozně vznešenou nad ženštinou, která si vydělává chléb svůj.“⁴⁴ Dívka měla být pro život připravena jako dobrá hospodyně, byla od dětství vedena k pílí a pracovitosti a zejména na venkově byly snahy po vědomostech (například čtení knih) považovány za nadbytečné, ne-li škodlivé.

Obraz výchovy, která potlačuje touhu po vzdělání, nalezneme v dobové beletrii ženských autorek, zejména v povídkách Sofie Podlipské.⁴⁵ Tradiční schéma jejích prací je založeno na konfliktu mezi úsilím dostat povinností manželky a matky a vědomím omezeného duševního obzoru, daného právě touto uzavřeností mezi zdmi domova. Podlipská se zároveň pokoušela nenásilnou formou naznačit, že vzdělání nemůže být na překážku ani ženě v domácnosti, ale že jí naopak pomůže pečovat o rodinu ještě lepším způsobem: „Blaho vězí jinde a vězí hloub než v domácím neporušeném odpočinku neb lenošení. A má-li žena o toto blaho se starati, musí umět také hloub nahlédnouti než do kávové koněvky.“⁴⁶ V žádné ze svých beletristických prací ani výchovných spisů pro dívky však nikdy nezpochybovala prvořadou povinností ženy k rodině, dokonce tvrdila, že žena, která vychovává děti, je užitečnější než ta, která píše romány.

Druhá polovina 19. století přináší z hlediska možností studia pro dívky výrazné proměny. Lze říci, že dívčí školy zažívají mnohem bouřlivější období než chlapecké, prakticky od základů se buduje odborné dívčí školství a ústavy pro vyšší všeobecné vzdělání dívek. Obou typů škol, dívčích i chlapeckých, se týkaly několikeré přesuny pravomocí ve správě školských zařízení.

Od roku 1848 spravovalo školy ministerstvo kultu, vyučování a osvěty a jemu podřízené zemské školní úřady. Kladný vliv na rozvoj českého školství měli Karel Vinařický (autor nových čítanek) a Josef Wenzig (člen nejvyššího školního úřadu českého a dozorce nad obecnými školami). V letech 1855–61 byl rozvoj školství ovlivněn podepsáním konkordátu, který znatelně snížil vliv obcí na školách ve prospěch církve.⁴⁷

Další změny byly zahájeny rokem 1864. Patronát nad školami byl znovu převeden na obce a český zemský sněm schválil zásadu rovnoprávnosti češtiny s němčinou ve školách. Jeden z jazyků byl vždy vyučovací, druhý povinný. V Praze se tato skutečnost pozitivně odrazila v zavádění češtiny jako vyučovacího jazyka na českých školách a vliv města postupně stoupal na školách národních i středních. V roce 1866 byl schválen Zákon o rovnoprávnosti jazykové na školách.

Vrcholem emancipace školy od církve je přijetí říšských a zemských zákonů z let 1868–69. Tzv. Hasnerův Zákon o pravidlech vyučování ve školách obecných zavedl jako povinné předměty kreslení a tělocvik, rozšířil povinnou školní docházku ze šesti na osm let a dohled nad školami předal místním, okresním a zemským školním radám. Místní školní rady se skládaly ze zástupců obce, školy a církve a měly na starost ekonomickou stránku škol. Jim nadřízená byla okresní školní rada, v níž měli zastoupení představení politického úřadu, obec, církev a znalci školství a jejíž povinností bylo dohlížet na vlastní řízení škol. Okresní rada podléhala kontrole okresního školního inspektora jmenovaného vládou. Nejvyšším dohlížecím úřadem pro obecné i střední školství byla zemská školní rada složená ze zástupce zemského výboru, zemského školního inspektora, ekonomických referentů a zástupců učitelů a církve. Zemská školní rada pro Království české se své funkce ujala 30. 6. 1869. Zároveň se změnila označení škol, hlavní školy se začaly nazývat měšťanky a z farních škol se staly obecné.

Na dívčích školách a v nižších třídách smíšených a chlapeckých škol mohly od roku 1869 podle nových zákonů vyučovat i ženy (dosud mohly být jen soukromými učitelkami). S tím souvisela významná změna ve vzdělávání učitelů a nově i učitelek. Od roku 1806 mohly ženy vyučovat v soukromých dívčích školách pouze ruční práce, za

tímto účelem se musely připravit ke zkoušce skládané u vrchního dozorce a představené Týnské dívčí školy. Od roku 1842 vzniklo při Malostranské dívčí škole devítiměsíční preparandium (přípravný kurs) pro vzdělávání učitelek, které v roce 1849 zaniklo. Od roku 1849 byly zřizovány dvouleté učitelské ústavy (vznikly v Praze, Litoměřicích, Českých Budějovicích a Hradci Králové). V souvislosti se zákonem z roku 1869 byl v Praze založen čtyřletý Ústav ku vzdělání učitelek.

V sedmdesátých letech 19. století se zvýšila pravomoc obcí nad školami, podle zákona z 24. 2. 1873 převzala veškerou správu veřejného školství městská zastupitelstva. V roce 1874 začaly platit nové učební osnovy a byl vydán nový organizační status pro učitelské ústavy. Stoupl počet samostatných dívčích škol, v polovině sedmdesátých let 19. století existovalo v Praze 18 obecných škol, 1 chlapecká a 1 dívčí měšťanka, z toho dívčích tříd bylo celkem 67.

V roce 1883 vyšla novela ke školskému zákonu, která školní docházku snižovala znovu na šest let, zaváděla povinné polodenní vyučování na venkově, z dívčích škol odstranila tělocvik a nauku o domácím hospodářství jako povinné předměty a zaváděla přípravky pro odborné školy a učitelské ústavy.

Změny dívčích škol se dotkly zejména dívek ve věku 12–13 let, které opouštěly farní (resp. obecné) školy, čímž pro ně dříve veškerá školní docházka končila. Majetnější rodiny mohly využívat nabídek soukromých ústavů nebo zahraničních penzionátů. Ke známějším pražským ústavům s vlasteneckým charakterem se řadily například škola manželů Svobodových (k jejím žákyním patřila i Eliška Krásnohorská) a Anny Tesařové. Mnohem nákladnější bylo zajištění pobytu v zahraničí, který si mohli dovolit dopřát svým dcerám jen ti nejbohatší. Ve volbě cizích škol nehrály roli pouze finance, ale také země, kde se penzionát nacházel. V oblibě byly ústavy francouzské a švýcarské, méně populární – z vlasteneckých důvodů – už byly německé. Odjezd mladší dcery Riegrových, Libuše, do penzionátu ve Frankfurtu nad Mohanem byl hodnocen značně nepříznivě, kritici Riegrovi vyčítali odrodilství a pohrdání českými vzdělávacími ústavami – i tato reakce je důkazem trvalého sepětí dívčí výchovy s vlasteneckými cíli.⁴⁸

Od šedesátých let 19. století se kromě soukromých ústavů začaly více uplatňovat spolkové dívčí školy,⁴⁹ finančně podporované městským zastupitelstvem, a školy měšťanské. Charakter měšťanky měla Vyšší dívčí škola založená v roce 1863 a spravovaná pražskou obcí. Od sedmdesátých let 19. století nabývaly na významu školy odborné, které reagovaly na dobový požadavek zajistit neprovdaným dívkám existenci nezávislou na milosti příbuzných. K odborným dívčím školám se řadily hos-

podyňské (Chrudim, Louny, Německý Brod, Stěžery) a průmyslové (obvykle dvouleté až tříleté, soukromá existovala při Ženském výrobním spolku českém od roku 1871, městská vznikla v roce 1884). Poslední etapou ve vývoji dívčích škol bylo založení dívčího gymnázia Minerva v roce 1890, řízeného a financovaného do roku 1915 stejnojmenným spolkem.

Nová vlna vlastenecké a spolkové aktivity je v našich zemích spjata s pádem Bachova absolutismu v roce 1859. K zakládání rozmanitě orientovaných mužských i ženských spolků výrazně přispělo vydání nového spolkového zákona z 15. 11. 1867, který odrazil nastupující éru ústavnosti.

Spolková legislativa se utvářela již od druhé poloviny 18. století. Velká omezení spolků jsou spojena s dobou po francouzské revoluci a napoleonských válkách, obavy vzbuzovaly především spolky německého studentstva.

Na začátku čtyřicátých let 19. století vypracovala dvorská kancelář návrh na svobodné zakládání spolků, ten však nebyl realizován. První spolkový zákon byl vydán v roce 1843 formou dekretu dvorské kanceláře a stanovil, že k založení spolku je nutný souhlas státních úřadů (císaře, dvorské kanceláře, zemského úřadu). Během událostí let 1848–49 se začal objevovat požadavek svobodného spolčování. Tato zásada se odrážela v návrhu říšské ústavy vypracované Kroměřížským sněmem i v tzv. Stadionově ústavě z roku 1849, která však nikdy nevstoupila v platnost. 17. 3. 1849 byl vydán prozatímní spolkový zákon, který povoloval, aby nepolitické spolky vznikaly bez nutnosti schválení ze strany úřadů. Platila pouze ohlašovací povinnost, tzn. oznámení výboru a předložení stanov 14 dní před zahájením činnosti představenému obce a okresního úřadu.

Omezení spolkového života přineslo desetiletí bachovského absolutismu, Silvestrovskými patenty byl na spolky uvalen policejní dohled. 26. 11. 1852 byl vydán nový spolkový zákon č. 253/1853 ř. z., který se vracel k potřebě úředního povolení spolků z roku 1843. Byla zavedena trojstupňová povolovací praxe (císař, ministerstvo vnitra, zemský úřad – v Čechách místodržitelství), úplně zakázány byly spolky politické a do pravomoci biskupů byly po podepsání konkordátu v roce 1855 předány katolické náboženské spolky.

Prosazení liberálního spolkového práva přinesl pád neoabsolutismu. 15. 11. 1867 byl vydán říšský zákon č. 134/1867 ř. z. O právu spolčování (platil pouze pro Předlitavsko), stal se součástí prosincové ústavy a některá z jeho ustanovení platila i po rozpadu monarchie v roce 1918. Podmínky založení spolku se vracely k liberálnímu pojetí prozatímního

spolkového zákona z roku 1849. Úřední povolení bylo nahrazeno pouze ohlašovací povinností na zemský politický úřad (navrhovatel označoval vznik spolku a předkládal stanovy). Úřad měl právo spolek zakázat, pokud by byl nebezpečný zákonu, právu nebo státu, a to do čtyř týdnů od oznámení. Jestliže v této lhůtě nebyl spolek zakázán, mohl se automaticky ustavit. Povinností spolku bylo odevzdávání zpráv o činnosti a ohlašování shromáždění a schůzí, na které mohl okresní politický úřad vysílat dohlázele. Na činnost spolku dohlíželo okresní hejtmanství, kterému oznamovalo každé nové představenstvo jména a adresy svých členů, předkládalo účetní a jednatele zprávy a se čtyřadvaceti-hodinovým předstihem ohlašovalo spolková shromáždění.

K prvním zakládaným spolkům patřily v období tzv. konstituce (ještě před vznikem nového zákona) tzv. spolky potravní, tedy dobročinné a podpůrné, obvykle zcela konkrétně zaměřené na určitou sociální nebo profesní skupinu. Vznikaly spolky pro podporování chudých studentů, vdov po učitelích nebo řemeslnících, sirotků (například Jednota paní sv. Anny založená manželkami Amerlingovými). Dále se začala zakládat profesní sdružení (například spolek typografů, řezníků, spolek obchodníků jižním ovocem, obchodnický spolek Merkur) a na ně navazovaly spolky, které bychom mohli označit jako zájmové (Akademický čtenářský spolek, časté byly spolky zpěváků). Roku 1861 byl založen pěvecký spolek Hlahol (jeho základem se stal staročeský salonek sládky Kučery), roku 1862 vznikl díky úsilí Týrše a Fügnera tělovýchovný spolek Sokol a z podnětu Palackého Svatobor (věnoval se podporování spisovatelů), roku 1863 Umělecká beseda, sdružení hudebníků, výtvarníků a literátů založené Josefem Wenzigem.

Začal se formovat český politický tisk, k významným žurnalistům patřili především bratři Grégrové, se jménem Julia Grégra je spojeno vydávání *Národních listů* (první číslo vyšlo 1. ledna 1861). Od dubna 1861 začal vycházet také vůbec první český ženský časopis, čtrnáctideník *Lada* (jeho první číslo vyšlo 8. 4. 1861) redigovaný Antonií Körschnerovou-Melišovou. *Lada* – s podtitulem *Belletristický a modní časopis* – byla listem určeným ženám, ale orientovala se i na širší, především kulturní a společenské události. Dostatek prostoru měly básnické a prozaické příspěvky, zčásti naučné články. K příspěvkatelům *Lady* patřili například Gustav Pflieger-Moravský a František Doucha. Nejzajímavější částí časopisu je rubrika nazvaná Feuilleton, která zaplňovala téměř polovinu celého obsahu. V tomto oddíle se připomínaly důležité společenské události z celých Čech (především divadelní představení, plesy, sbírky, vydané knihy), novinky z oblasti školství, otiskovaly se zde také křížovky a rébusy. Samostatnou, už ryze ženskou část pak

tvořila Praktická část Lady, která obsahovala nejrůznější rady pro domácnost, kuchařské recepty, předlohy střihů a výšivek a Modní list – grafiky zachycující dobové módní oblečení. Od později vydávaných *Ženských listů* se Lada lišila náročnější a bohatší grafickou úpravou, která si ovšem také vynutila opakované zvyšování ceny (roční předplatné *Ženských listů* stálo 2 zlaté včetně poštovného, *Lady* nejprve 4,80 zlatých v roce 1861 a postupně stoupalo až na 8 zlatých v roce 1863).

Především díky Marii Riegrové-Palacké se začínají probouzet k aktivnější činnosti ženské spolky⁵⁰ a rozvíjí se sociální péče organizovaná převážně ženami. Příležitostí k charitativní činnosti měly ženy dostatek především ve velkých městech.⁵¹ Na veřejnost začaly ženy vstupovat sbírkami pro chudé, ošetřováním nemocných nebo raněných (například v Praze se významně podílely na péči o raněné z prusko-rakouské války v roce 1866), péči o osiřelé děti.

Svou roli při rozvoji ženských vzdělávacích institucí sehrály v letech 1862–63 také přednášky Vojty Náprstka, ve kterých hovořil o moderních strojích v domácnosti a o tzv. ženské otázce (sérii svých vystoupení zahájil Náprstek 22. prosince 1862). Výrazně stoupl počet škol, a to i dívčích, stejně tak v průběhu celé druhé poloviny 19. století rostl počet žákyň. Staroměstskou českou dívčí školu ve školním roce 1859 až 60 navštěvovalo 350 dívek, v roce 1860–61 to bylo 356 dívek, v roce 1865–66 už 397 dívek a v roce 1870–71 pak 440 dívek.⁵² Na konci sedmdesátých a v osmdesátých letech 19. století se rovněž výrazně srovnává podíl mezi počtem chlapců a dívek navštěvujících pražské české školy. Srovnáme-li počet chlapců a dívek například ve školním roce 1863–64, činí rozdíl 1 564 ve prospěch chlapců, podobná situace je ještě ve školním roce 1870–71, kdy počet chlapců převažuje o 1 329. Zřetelný zvrat nastává od poloviny sedmdesátých let 19. století, kdy se tento rozdíl pohybuje pouze v řádu stovek nebo desítek – například ve školním roce 1877–78 navštěvovalo zmíněné školy už jen o 527 chlapců více, o rok později, tedy v roce 1879–80, o 419. Tento trend se udržel až do konce 19. století.⁵³

Přestože od šedesátých let 19. století stoupaly možnosti dívek navštěvovat školy a rozvíjet své vzdělání, nebylo žádnou zvláštností, zejména v majetných rodinách, vychovávat dcery i nadále doma. Například do domácnosti Riegrových docházel za účelem výuky vychovatel a učitel Josef Kalousek; zpočátku se Marie Červinková-Riegrová pod jeho vedením vzdělávala v dějepise, od října 1866 přibýly zeměpis a fyzika. K tomu docházela do soukromého hudebního ústavu a od konce října 1866 na hodiny kreslení ke slečně Mánesové. Navštěvovala Vyšší dívčí školu, ale už v roce 1868 si jako čtrnáctiletá zapsala do deníku: „Na-

stává mi nyní dráha nová, školní život pominul, nyní nebudu již tak mnoho se učit.“⁵⁴ Završením výchovy se stal pobyt v penzionátu ve Frankfurtu nad Mohanem, kam neodjížděla s velkou radostí, obávala se odloučení od rodiny. Pro jiné dívky byla naopak léta prožitá v penzionátu šťastným obdobím, stráveným ve společnosti vrstevnic. Františka Jeřábková například vzpomíná, že díky pobytu v klášterním penzionátu Sacré-Coeur ve Vídni, kam nastoupila v patnácti letech, získala dobré přítelkyně, výbornou znalost jazyků a kreslení, dobře vycházela i s řádovými sestrami.⁵⁵

Platila zásada, že dívka, která je dostatečně finančně zajištěná díky majetku rodičů, nemá důvod studovat, a ubírat tak práci nebo místo jiným, potřebnějším. V takovém případě se výchova ubírala tradičním směrem, dívka se měla naučit vykonávat domácí práce, konverzovat v cizím jazyce, nejlépe francouzštině, hrát na hudební nástroj, zpívat, tančit, kreslit.

Představu o denním režimu dospělé dívky v bohaté měšťanské domácnosti nabízejí deníky Marie Červinkové-Riegrové z doby před jejím zasnoubením.⁵⁶ Větší část jejího dne byla vyplněna prací v kuchyni, šitím, péčí o mladší sourozence a návštěvami. Vzděláním se dají označit pokračující návštěvy hodin kreslení u slečny Mánesové, četba a opisování básní, občasné přednášky. Práci v domácnosti sama autorka deníku přitom vnímala jako velice důležitou: „Domácí dcera má se spíše považovat za první sloužící, v tom jest její čest, že dovede všechno udělat, že vidí všude, co se zapomnělo udělat, že slouží každému, kdy může.“⁵⁷ Podle deníku dcery jednoho z nejvýznamnějších českých politiků 19. století se můžeme domnívat, že život mladé dívky sestával z větší části z plnění domácích povinností: „Musím se snažiti přemáhati všelicos, odpustiti, trpělivosti se cvičiti, co možná dobrého činiti, v chování svém býti vždy způsobná, uhlazená;“ „Nyní přijedeme do Prahy, budu míti více učení, budu vésti domácnost, budu se mět sama vzdělávat, bude plno hluku, návštěv...“; „Jsem na domov jako přikovaná... Domácnost musím sama obstarávat, to je kus práce a bere mi to hromadu času, každou chvíli něčeho třeba.“⁵⁸

Celkově však platí, že možnosti dívčího vzdělání se oproti předchozímu období výrazně zvýšily. První české zastupitelstvo na pražské radnici přijalo 30. října 1861 usnesení o zřízení Vyšší dívčí školy, v roce 1866 byl založen Ústav pro vzdělávání učitelek, zásluhou Spolku sv. Ludmily vznikla v roce 1865 první dívčí průmyslová škola. Od šedesátých let 19. století se přístup dívek ke vzdělání trvale rozšiřoval, především díky vznikajícím odborným školám. Přínosem pro dívčí vzdělání bylo založení obchodní a průmyslové školy Ženského výrobního spol-

ku českého na začátku sedmdesátých let 19. století, která svým způsobem navázala na průmyslovou školu Spolku sv. Ludmily (ta zanikla v roce 1873). V roce 1884 byla v Praze založena Pokračovací škola pro dívky, podporovaná Marií Riegrovou-Palackou. Škola měla denní a večerní oddělení, denní bylo vyhrazeno výuce ručních prací, večerní pro doplnění obecných vědomostí z měštanských škol. Ve škole vyučovaly například Antonie Cutíková, Josefa Vaeterová a Eliška Řeháková. V roce 1892 se obě školní oddělení sloučila, výuka byla rozšířena o psaní na stroji a těsnopis a vznikla tak Městská průmyslová pokračovací škola (oficiální název zněl od roku 1895 Městská dívčí průmyslová škola), která umožňovala absolventkám věnovat se samostatné živnosti ve vystudovaném oboru. V roce 1890 vzniklo první dívčí gymnázium Minerva. Na konci 19. století, v roce 1898, byl založen dívčí penzionát, poslední chybějící článek v nabídce dívčí výchovy. Nejednalo se o školu v pravém slova smyslu, penzionát nabízel ubytování pro mimopražské dívky ze zámožných rodin (měsíční pobyt s plným zaopatřením stál 50 zlatých), výuku němčiny, francouzštiny, tance, společenského chování, hry na klavír a malby, organizoval přednášky s kulturním zaměřením, vycházky, výlety, hodiny tělocviku.⁵⁹

Možnosti studia nabízené dívkám od druhé poloviny 19. století tedy vypadaly následovně. Po ukončení farní (obecné) školy mohly žákyně bezplatně navštěvovat průmyslovou školu Spolku sv. Ludmily, další variantou byla měštanská škola (úrovni chlapecké měštanky odpovídala obsahem učiva Vyšší dívčí škola). Pro dívky hledající odborné vzdělání s možností uplatnění v praxi od sedmdesátých let 19. století připadaly v úvahu škola Ženského výrobního spolku českého, později Městská průmyslová škola a dva učitelské ústavy. Městem byla spravována Vyšší dívčí škola a Městská průmyslová škola, ostatní školy byly spolkové a financované ze soukromých prostředků nebo darů. Kromě toho přetrvala existence soukromých dívčích ústavů (například Anny Tesařové, Svatavy Amerlingové, manželů Svobodových), které se zaměřovaly převážně na výuku cizích jazyků, hudby a společenského chování.

V roce 1868 došlo k prvnímu, leč neúspěšnému pokusu o založení dívčího gymnázia v Praze, o které usilovali profesori Gabriel Blažek, Pavel Jehlička a František Čupr. Plán nemohl být uskutečněn pro naprostý nezájem veřejnosti, k zápisu do 1. ročníku přišly jen dvě dívky. Během necelých třiceti let se situace výrazně změnila, zájem o studium mezi dívkami i jejich rodinami stoupal, mnohdy byl zřejmě ovlivněn existenční nutností. Za vrchol dívčího vzdělávání lze jednoznačně považovat založení dívčího gymnázia Minerva v roce 1890.

Nebylo nijak snadné obhájit před očima dobové měštanské společnosti myšlenku na vyšší studium dívek. Ve většině rodin se při umožnění studia stále dávala přednost synům, kteří se díky nabyté kvalifikaci měli v budoucnu o sestry postarat. Za tímto účelem se často celá rodina musela značně uskomnit, Luisa Hálová například vzpomíná, že její bratr Antonín studoval v Praze medicínu, ačkoli to pro rodinu představovalo značné omezování, a naopak se dlouho nedostávaly peníze na koupi šicího stroje.

Rozhodnutí dívek studovat, tedy nejen vyučit se ženským ručním pracím nebo obchodním dovednostem, se ve druhé polovině 19. století (respektive do devadesátých let 19. století) setkávalo s rozporuplnými ohlasy, které přicházely z tábora žen i mužů. Pro muže představovaly absolventky škol s maturitou nepříjemnou konkurenci, nejprve v obchodních a později i v úřednických profesích. Skeptické názory žen o přínosu vzdělání mohly pramenit z nízké prestiže, kterou si prozatím absolventky odborných škol ve společnosti získaly. „Posud jsou vzdělané ženštiny odkázány na jediný obor duševní práce: mohou být jen učitelkami a vychovatelkami; (...) jest to práce nejnevědnější a nejbídnejší placená,“ stěžuje si například Eliška Krásnohorská.⁶⁰ V otázkách platu byly ženy proti mužům v nevýhodě, čelily obviňování z výstřednosti a musely mít dostatečně pevnou vůli, aby se dokázaly prosadit ve světě dosud vyhrazeném výlučně mužům. Ocenit takovou vytrvalost však dokázali jen někteří a některé.

Vedle Elišky Krásnohorské se ke studiu dívek otevřeně hlásily například Zdeňka Braunerová nebo Anna Lauermannová-Mikschová. Důkazem toho jsou jejich dopisy Anně Bayerové: „Jsme hrdy na krajanku tak nadanou duchem i energií, že proklestila si až k cíli cestu obtížnou, zatarasenou nesčetnými překážkami jež kladli předsudek a zášť.“ „(...) plavete proti proudu našich českých zastaralých zásad které ženy odsuzují k regirování měchaček a k lásce (...)“⁶¹

V názorech na postavení ženy a její případnou kariéru ve vlastním zaměstnání se od tradičních představ široké ženské veřejnosti zřetelně odlišují výrazné individuality, nejčastěji spisovatelky nebo umělkyně mladší generace. I tato tendence je charakteristická pro české ženské hnutí – od počátku vystoupení žen na veřejnost stojí v jeho čele spisovatelky, později se k nim přidávají zástupkyně dalších uměleckých oborů. Budeme-li hledat ženské elity reprezentující emancipační proces, v českých zemích, je tedy nutno obrátit se k historii ženské literatury, neboť právě prostřednictvím literárních děl se nejčastěji a nejsnáze dostávaly k veřejnosti novátorské myšlenky. Vedle spisovatelek se stávaly

nositelkami nových myšlenkových proudů i další umělkyně – malířky, zpěvačky a herečky. Jinou důležitou skupinu představovaly ženy z významných a politicky vlivných rodin, které sice vystupovaly méně radikálně a ženskou práci vymezovaly především dobročinností, jejich vliv a jméno však pomáhaly spolkům k získání nezbytné autority, případně finanční podpory.

Vyšší dívčí škola

Na jaře 1861 se v Praze konaly volby do městského zastupitelstva, jejichž výsledkem se stalo „počestnění“ pražské radnice. Purkmistrem se stal František Václav Pštross, který se všemožně snažil o zlepšení hospodářských i kulturních poměrů v Praze.

Spolupracovníkem Františka Pštrosse v otázce školství byl Josef Wenzig. Wenzig se o školskou problematiku zajímal už od čtyřicátých let 19. století, byl politicky a literárně činný a v šedesátých letech 19. století podporoval mnoho nově vznikajících spolků. Jeho kariéra začala stoupat po roce 1848. Díky svým metodickým knihám a učebnicím (*Vorschule der Erdkunde*, 1839 a *Die Flächenräume und Einwohnerzahlen der Weltteile und Wichtigsten Länder und Städte*, 1845) a pravděpodobně také díky příbuzenství s ministerským radou Exnerem byl Wenzig pozván do Vídně, aby se podílel na reorganizaci rakouského školství. Prosadil návrh na zřízení první české střední školy (reálky) a od 15. 9. 1849, kdy tato škola zahájila výuku, byl jejím ředitelem. V roce 1850 se stal členem nejvyššího školního úřadu a dozorcem nad českými reálkami a obecnými školami, zároveň získal titul školního rady. V šedesátých letech 19. století Wenzig vstoupil do politiky, roku 1861 byl zvolen do českého sněmu a pražského zastupitelstva (působil ve sboru obecních starších). Podpořil plán na založení Vyšší dívčí školy, prosazoval národní rovnoprávnost na středních školách – tento návrh byl schválen v lednu 1866 – a významně se podílel na utváření soustavy českých pražských škol.

V domácnosti Josefa Wenziga se v padesátých a šedesátých letech 19. století zformoval salon, kam docházeli Vilém Gabler a Marie Riegrová-Palacká. Tato společenská setkání se pravděpodobně stávala zároveň zdrojem inspirací a námětů pro rozvíjející se spolkový život i české dívčí školství, k jehož zastáncům Wenzig patřil.

Wenzigova aktivita v oblasti školství končí v prosinci 1864 nuceným odchodem do výslužby, v dalším období svého života věnoval zájem nově zakládaným spolkům. Byl protektorem Umělecké besedy, kurátorem Matice české, předsedou Matice lidu, členem výboru Muzea krá-

lovství Českého, spoluzakládal Spolek pro podporování chudých studentů a z titulu člena pražského zastupitelstva působil jako pedagogický dozorce na Vyšší dívčí škole. Je pravděpodobné, že využíval svých zkušeností a kontaktů z doby politického a pedagogického působení a mohl být „šedou eminencí“ stojící v pozadí bohatého spolkového života šedesátých let 19. století.

Vedle Amerlinga a Náprstka je Wenzig dalším mužem, který přispěl k řešení otázky dívčího vzdělávání. Díky svým znalostem školské problematiky i dlouholeté pedagogické praxi propracoval návrh na zřízení sedmitřídní dívčí školy a 20. 9. 1861 jej přednesl v městské radě. Tento návrh byl schválen 30. října 1861 na zasedání sboru obecních starších, tehdy byl k návrhu již přiložen rozvrh učiva vypracovaný učitelem Františkem Tesařem (bývalým učitelem v Budči). Rozvrh počítal se sedmitřídní školou, přičemž v 1. ročníku se mělo vyučovat jen několika předmětům (náboženství, čtení, psaní, věcnému učení, zpěvu a tělocviku) po půl hodinách. V dalších ročnících se měl podle Tesařova návrhu počet předmětů i hodin zvyšovat, například o výuku cizích jazyků, zeměpis, dějepis, fyziku, chemii a přírodopis, důležitou položku v rozvrhu měly se čtyřmi až osmi hodinami týdně představovat ženské ruční práce. Přestože měla škola přispět ke vzdělání českých dívek, z navrhovaného rozvrhu výuky je vidět stále zcela jasná náklonnost k tradičnímu pojetí ženských povinností, obecně vzdělávací předměty zaujímaly menší prostor než hodiny ručních prací.

Bylo rozhodnuto o výši školného (2–4 zlatky měsíčně) a zároveň stanoveno, že cílem školy nebude příprava k povolání, ale pouze vzdělání ženy pro potřeby rodiny. Ohledně školného se nepřipouštěly žádné výjimky (například možnost jeho snížení v případě žákyn z méně majetných rodin), výmluvným svědectvím se staly okolnosti zápisu Elišky Tylové, sirotka po Josefu Kajetánu Tylovi, do 1. třídy Vyšší dívčí školy. Spolek sv. Ludmily pro ni žádal v roce 1866 pražské zastupitelstvo o mimořádné prominutí školného, v odpovědi od pražského purkmistra ze dne 18. 4. 1866 se tato žádost zamítala, žádné výjimky se nepovolovaly. Celá situace byla vyřešena poměrně kuriózně, neboť členové městské rady uspořádali mezi sebou sbírku, která vynesla celkem 20 zlatých, a ty pak byly použity pro úhradu školních nákladů.

Žádost o povolení školy byla podána 2. prosince 1861 k místodržitelství, které odpovědělo 26. dubna 1862. Zřízení školy bylo povoleno za splnění několika podmínek – škola měla být veřejná (tj. spravovaná městem) a učební plán měl být upraven tak, aby se věnovalo více prostoru výuce náboženství, němčiny a dějin Rakouska. Městská rada

místodržitelkou odpověď posílala 20. května 1862, poslala místodržitelce požadovanou vypracování a novou odpověď obdržela 20. června 1862. Základní rozpor se týkal statusu školy, město uvažovalo o škole soukromé (raději nesávisle na státních institucích), místodržitelce požadovalo, aby se zřizovaná škola řídila předpisy platnými pro obecní školy. Městská rada původně rozhodla, že od návrhu na založení školy ustoupí, ale po intervencích Františka Nitroso přijala ujednání, že Vyšší dívčí škola bude zřízena jako soukromý ústav jen o třech vyšších třídách. Vznik tohoto ústavu místodržitelství povolilo 30. září 1862, základní listina školy byla schválena dokonce až 28. července 1882 c. k. místodržícím Krausem.

Po těchto peripetích se mohly začít řešit praktické otázky spojené s fungováním školy, především hledání vhodných prostor a získání vyučujících. Prvními školními budovami byly domy v dnešní ulici Karoliny Světlé čp. 315/I a 301/I, ředitelem se stal dr. Vilém Gabler. Jmenován byl prozatím pouze na školní rok 1863–64, ale ředitelem školy nakonec zůstal až do roku 1896, kdy ho ve funkci vystřídal Bedřich Frida.

Gabler vystudoval v Praze filosofickou fakultu, v roce 1846 navštívil Francii, kde se věnoval studiu školského systému a dobročinných ústavů. Po návratu přijal místo vychovatele u knížete Jana Lobkowitz-Witby. Během událostí roku 1848 se zapojil do politiky, díky předchozím přátelským vztahům s Karlem Havlíčkem Borovským získal funkci tajemníka Národního výboru. Předmětem jeho zájmu byly především otázky školství. Od roku 1851 krátce spolupracoval s Františkem Palackým na přípravě českého konverzačního slovníku. V roce 1852 se vrátil k vychovatelské profesi, dva roky působil v rodině Karadjordjevičů, odtud odešel do Vídně a v letech 1855–63 byl vychovatelem v továrnické rodině Mannerů. Během návštěvy Prahy v roce 1863 mu byla učiněna nabídka vést nově zřizovanou Vyšší dívčí školu, k čemuž nepochybně přispěly vynikající Gablerova pověst a dřívější kontakty s českými politiky.

Gabler nabízenou funkci přijal, ale vymínil si, že škola bude otevřena teprve v září 1863, aby mohl poznat v cizině fungování vyšších dívčích škol (inspiroval se především školami švýcarskými a francouzskými). Ze svých zahraničních cest Gabler „importoval“ do pražské Vyšší dívčí školy některé novinky, například instituci třídních učitelek. Ty měly být ve třídě během veškerého vyučování, navíc vyučovaly ručním pracím a cizím jazykům. Osobnost prvního ředitele byla pro úspěšný rozvoj Vyšší dívčí školy nezastupitelná. Z. dochované korespondence

s Marií Riegrovou-Palackou vyplývá Gablerův nadmíru zodpovědný přístup ke svěřené funkci. V první řadě požadoval, aby se mohl před svým rozhodnutím seznámit s plánem výuky. Studijní cestu do Švýcarska a Francie si hradil s vlastních prostředků, navštívil divčí školy v Curychu, Bernu, Lausanne, Ženevě, Neuchâtelu, La Chaux de Fonds a Basileji. Za nejvhodnější vzor pro pražskou školu si vybral ústav v Lausanne, kde „škola divčí podobala se veliké rodině... Ředitel tu patrně zastupoval místo otce... A marek dobrovtivých a laskavých bylo tam několik.“¹⁰¹ Za jeden z nejdůležitějších problémů Gabler považoval správnou volbu třídních učitelek. Tuto otázku rozehrává například v dopise Marii Riegrové-Palacké, kde mj. vymezuje základní požadavky kladené na třídní učitelky: „Naše třídní učitelky mají co hlavní úlohu na starosti vedení svých žaček, udržení potřebné kázně a náležitých pořádků, jsou tedy především vychovatelkami... Třídní učitelky vyučují u nás ženským pracem a francouzskému jazyku. Každá z nich měla by tedy býti ne toliko dobrou vychovatelkou, ale i dobrou učitelkou ženských prací a jazyka francouzského. Není radno to vše najíti pohromadě, a konečně nesbývá nám než dobré třídní učitelky s náležitou trpělivostí si vypěstovati... Postupování třídních učitelek s nižší třídy do vyšší jest jaksi podstatným požadavkem organizace ústavu, kde celá vychovatelská činnost školy svěřena jest třídní učitelce.“

Dle mého přesvědčení bude se sl. Lamblové časem svým dobrá třídní učitelka pro náš ústav. Sl. Lamblová však byla učitelkou na škole obecné, kde vzhledem ke kázní školní dělá se krátký proces, a kde důsledná přísnost až na vyloučení ze školy je jednoduchá taktika učitelova. U nás musí se to dělati jinak. My předně bychom tím obyčejným kantorským kapráltvím velmi brzy proti sobě pobouřili celou obec pražskou, a za druhé platí u nás zásady mnohou zavedené, že se ženskými po dobrém jde všechno, po zlém velmi málo, a že škola nemá působiti k tomu aby v mladých dívkách utlumil se jemnost, tato velmi podstatná vlastnost pravé ženské povahy. Sl. Lamblová přes vše poučení byla příliš kaprálem, a vzbudila proti sobě ve své třídě velikou opozici.“¹⁰²

Zdůraznění významu a povinností třídních učitelek potvrzuje názor, že divčí školy musely svým způsobem výuky vyhovořit veřejnému mínění a respektovat jisté společenské zásady. Třídním učitelkám byla vlastně přisouzena role gardedámy, pravděpodobně hlavně proto, že první profesorský sbor sestával výhradně z mužů.

Otázky kvalitního personálního zabezpečení školy, tedy úroveň učitelů a učitelek, Gabler považoval za velmi závažné. Na volná místa byl obvykle vypsan konkurs, zjišťovala se při něm celková úroveň

uchazečů (především jejich dosavadní vzdělání a působení ve školství), svou roli při pohovoru hrála také znalost češtiny. Gabler usiloval o co nejvhodnější a nejschopnější vyučující, v případě nespokojenosti se nerozpákoval dotyčného propustit: „Není jí nikterak zapotřebí. Sl. Oldřiška Kubrichtová, síla mnohem lepší, může sama převzít 12 hodin. Sl. Janoušková celým svým zevnějškem a svým chováním nikterak se nehodí na vyšší dívčí školu. Má-li být sl. Janoušková podporována z milosti, může to zajisté být někde jinde.“⁶⁴ Důležitou roli při výběru kandidátek na místa učitelek ručních prací začala hrát od konce sedmdesátých let 19. století Marie Riegrová-Palacká, která k této činnosti zaujala velice zodpovědný postoj. Vedla si záznamy z návštěv ve vyučovacích hodinách, účastnila se školních porad, pomáhala při výběru učitelských sil. V souvislosti s posledně zmíněnou činností byla podobně objektivní a nesmlouvavá jako Vilém Gabler, což vyplývá z jejich poznámek o schopnostech uchazeček na místa učitelek.⁶⁵ Hodnotila jejich vzhled, vyjadřování, znalost francouzštiny, praxi, věk a jako důležitý údaj uváděla u jednotlivých žen schopnost šít na stroji. Ze soupisu 29 jmen kandidátek jich 8 rovnou škrtila jako nevhodných, především proto, že se špatně vyjadřovaly a působily nesympaticky. Posudky jsou zaznamenané velice zhuštěně a zkratkovitě, pravděpodobně vznikaly přímo během pohovorů nebo krátce po nich: „není zvyklá logicky myšlenku zpracovat (...) na mašině neumí“ (Anna Bayerová); „nemluví správně česky – francouzsky jakž takž“ (Emilie Bozděchová); „jakoby nedoslýchala“ (Julie Gintlová); „nemá ducha vyvinutého, nemluví ani nemyslí jasně, francouzsky takřka nic“ (Veronika Karlová); „příliš hezká a koketní“ (Běla Nováková); „osobnost nepříjemná“ (Kateřina Přerhofová); „osobnost ne velmi příjemná a nehezká“ (Emilie Priknerová, v letech 1871–85 řídící učitelka školy Ženského výrobního spolku českého); „osobnost velice sympatická“ (Marie Žiškova).

Do 1. ročníku Vyšší dívčí školy se přihlásilo celkem 93 dívek, což byl neočekávaný úspěch, a v dalších letech počet žákyň utěšeně narůstal.⁶⁶ Počátek výuky na české Vyšší dívčí škole byl stručně komentován v *Národních listech*, obsírnější informace tento list přinesl o tři dny později při popisu slavnostního zahájení školního roku.⁶⁷ Slavnost začala 3. 10. 1863 v 9 hodin mši v kostele Panny Marie Sněžné a pokračovala přímo ve školní budově v ulici Poštovská (dnes Karoliny Světlé). Hlavní projev přednesl purkmistr Bělský, o cíli nové školy poté informoval katecheta Nykles a závěrečné slovo patřilo řediteli Gablerovi.

Žákyně byly ve věku 11–13 let a pocházely především z měšťanských rodin. Rozbor sociálního postavení a bydliště prvních žákyň na

základě objektivních údajů⁶⁸ se značně rozchází se vzpomínkami pozdějších žaček: „Byly to dcerky zámožných živnostníků, obchodníků, také úředníků, učitelů, advokátů, v několika případech továrníků a statkářů.“⁶⁹ O jistém elitářství Vyšší dívčí školy se ve svých pamětech zmiňuje Marie Gebauerová, která si všímá především majetkových rozdílů mezi žákyněmi: „(...) přišla jsem tam do společnosti, která neodpovídala mému dosavadnímu vedení... Vyšší dívčí škola byla tenkrát zvláštnost ryze kastovní... srdce mi k ní nepřirostlo.“⁷⁰ Gebauerová připomíná, že oproti měšťanským školám bylo studium na Vyšší dívčí škole mnohem nákladnější, tudíž určené jen „vyvoleným“: „Čekávaly na ně vychovatelky v kočáře, sluhové kanceláří jim nosili učení a správkyně drahých penzionátů si odváděly ty, jejichž rodiče měli velkostatky nebo závody a továrny mimo Prahu.“⁷¹ Zcela odlišný je přitom pohled na Vyšší dívčí školu očima již zmiňované Marie Strettiové – svou roli tu zřejmě hrály kromě majetku i osobní kontakty, neboť Strettiovi nebyli sice obzvláště majetní, ale pocházeli z Prahy a matka Marie Strettiové Vyšší dívčí školu rovněž navštěvovala. V pamětech líčí Strettiová svůj příchod na Vyšší dívčí školu v roce 1888: „Maminka měla na školu nejhezčí vzpomínky, bylo jí radostí mne tam zavést. Oba rodiče jeli se mnou do Prahy. Navštívili jsme paní Gablerovou, ženu starého pana ředitele..., která byla mamčinou první učitelkou na vyšší dívčí při jejím založení. Z mamčininy doby byl ještě na ústavě profesor přírodopisu Karel Starý. Na tatínkovo přání mne vzali do třetí třídy, ačkoliv mi bylo zrovna 12 let a patřila jsem do druhé. Zcela dobře jsem stačila, v češtině, z dějepisu jsem naopak věděla více než mé spolužačky. Jen franština mi dělala těžké starosti, začínala jsem, i musela jsem mnoho dohánět. Vděčně vzpomínám na třídní učitelku slečnu Kláru Řebcovou, jak laskavě mi šla na ruku. (...) Dějepis nám přednášel krásně profesor Frída, (...) češtinu profesor František Táborský. Růža Orlová, tenkrát Ulrichová, chodila do šesté, poslední třídy. Mnoho jsme se stýkaly, chodila jsem ji navštěvovat v přestávkách i do třídy. Bylo mi vyznamenáním, že její kolegyně, téměř pražské slečny, které již i do tanečních chodily, jsou ke mně přívětivé... Říkaly mi ten malý kudrnatý mudrc.“⁷²

Soupis prvních žákyň Vyšší dívčí školy teorii o elitní či kastovní záležitosti příliš nepotvrzuje. Mezi žákyněmi převažovaly dívky z Prahy, budeme-li za pražské považovat rodiny žijící v Karlíně, Holešovicích, Košířích, Střešovicích, na Smíchově a na Vyšehradě, dosáhne počet místních žákyň 69 z celkových 93, tzn. 74,2%. Z mimopražských jsou zastoupena místa značně různorodá – Vrutice, Pacov, Stud-

ňoves, Městečko, Josefov, Měděnice, Řisuty, Komárov, Martiněves, Náchod, Jindřichův Hradec, Borová, Vsetín, Daliměřice, Galac, Srbeč, Křivoklát, Volyně, Nýrsko, Počátky, Svobodné Hamry, Všetaty a dvakrát Turnov. Převaha pražských žákyň platila po celé 19. století a je pravděpodobně ovlivněna největší mírou informovanosti o otvírané školní instituci, pro žákyň z ostatních měst a vesnic bylo navíc studium finančně náročnější o náklady na ubytování v Praze. Tomu nasvědčuje zázemí dvaceti čtyř mimopražských žákyň, které skutečně většinou pocházely z rodin zámožných. V soupise nalezneme u povolání otců šest kupců (obchodníků), tři mlynáře, majitele parního mlýna, továrníka, velkostatkáře a lékaře. Čtyři mimopražské dívky pocházely z rodin státních zaměstnanců (učitelé, úředníci), tři ze zemědělských rodin, ostatní byly dcerami řemeslníků. Nízký počet dívek z rodin české venkovské inteligence (například učitelů), která bývala dříve považována za šířitele vlasteneckých snah, je zřejmě skutečně ovlivněn majetkovými poměry.

Pestřejší se jeví sociální zázemí a struktura pražských žákyň. I v tomto případě ale platí, že dívky z rodin závislých na státní službě (například c. k. úředníci, učitelé) byla menšina, pouhých 12 ze 69, tj. 17,4 %. Největší zastoupení měly na rozdíl od venkova dívky z rodin živnostníků, řemeslníků a kupců – 39, tj. 56,5 %. Na rozdíl od mimopražských žákyň se také jen ojediněle objevují viditelně nadprůměrně zajištěné rodiny (pouze ve třech případech je uváděn jako otec majitel velkostatku, jednou majitel domu a jednou továrník), z takových pocházelo jen 7,2 % dívek.

Ke známějším žákyňám Vyšší dívčí školy patřily v pozdějších letech například již zmiňovaná Marie Gebauerová, dále Zdeňka Havlíčková, Marie Kalašová, Helena Malířová, Zdeňka Braunerová, Ema Destinová, Hana Kvapilová, Růžena Nasková.

První učitelský sbor tvořili Vilém Gabler (francouzský jazyk), Josef Auštécký (český a německý jazyk), Petr Mužák (krasopis, kreslení), katecheta Václav Nykles (náboženství), Karel Starý (přírodopis, počty), Emanuel Tonner (dějepis, zeměpis, český jazyk) a Leopold Zvonář (zpěv). Prvními třídními učitelkami byly Anna Becková (v I. A) a Matylda Jiříkovská (v I. B). I ony, respektive první z nich, jsou opět dokladem tvrzení o prioritě manželského svazku nad povoláním, neboť po prvním roce svého působení ve funkci třídní učitelky se Anna Becková provdala za ředitele školy Viléma Gablera, přestala se věnovat vyučování a pracovala v dobročinných a vzdělávacích ženských spolcích, byla členkou Spolku sv. Ludmily a Amerického klubu dam. Vyučovat se začalo podle následujícího plánu:⁷³

Předmět	Třída I.	Třída II.	Třída III.
Náboženství	2	2	2
Čtení, deklamování a lit.	3	3	3
Mluvnice, pravopis a sloh	3	4	0
Německý jazyk	3	3	3
Francouzský jazyk	0	3	4
Zeměpis a dějepis	3	3	3
Přírodopis a technologie	3	3	0
Fyzika a chemie	3	0	2
Počty	3	2	1
Psaní	1	0	0
Měříctví a kreslení	2	2	1
Zpěv	2	2	2
Vychovatelství	0	0	2
Ruční práce	5	5	6

Škálou vyučovaných předmětů Vyšší dívčí škola výrazně předčila možnosti domácích učitelů a vychovatelů, přesto je z uvedeného rozvrhu patrné, že prioritou dívčího vzdělání byly ruční práce, což se nezměnilo ani v následujících desetiletích. V řadách pedagogického sboru se postupem času objevovala mnohá známá jména z různých oborů, například František Věnceslav Jeřábek, Jan Gebauer, Otakar Hostinský, Soběslav Pinkas – i to škole pochopitelně přidávalo na prestiži a vážnosti. Dokladem dobré pověsti školy byl, jak již bylo řečeno, stále rostoucí počet žákyň.

Škola v průběhu své existence prošla mnoha změnami, které se týkaly materiálního zajištění, ale i vnitřní organizace. Po čtyřech letech v provizorních pronajatých místnostech (v Poštovské, Jungmannově a Hopfenštokově ulici) se škola roku 1867 přestěhovala do vlastní, na tehdejší dobu moderní budovy ve Vodičkově ulici.

Od konce šedesátých let 19. století došlo k několikaletým přesunům v rozvržení učiva – roku 1869 se snížil počet hodin češtiny, počtu a vyučování, naopak více času bylo věnováno němčině, kreslení a ruční práci, ty měly podle ředitele Gablera „dávati ústavu zvláštní ráz ženský, což je velmi důležité.“⁷⁴ O významu výuky ručních prací svědčí mj. i to, že roku 1872 vznikl z iniciativy městské rady a Spolku sv. Ludmily Komitét paní pro dozor nad vyučováním ručních prací ženských v čele s Věnceslavou Lužickou-Srbovou, který měl pomáhat při výuce a organizovat výstavy dívčích prací. Důvodem, který vedl městskou radu k ustavení tohoto komitétu, bylo „přesvědčení, že jen tímto způ-

sobem se podaří povznést tato vyučování, které se na školách většinou zanedbává".⁷⁵ Jednou z členek komitétu se stala Marie Riegrová-Palacká.

V roce 1888 pak byla vytvořena samostatná funkce dozorkyně při vyučování ženským pracím ve Vyšší dívčí škole, kterou vykonávala Marie Riegrová-Palacká. Ruční práce, zejména šití, považovala za jednu ze základních součástí dívčího vzdělání; svědčí o tom už rozvíjení této oboru ve Spolku sv. Ludmily v šedesátých letech 19. století. Svěřené funkce si, soudě podle množství zápisků s ní souvisejících, vážila a vykonávala ji s maximálním úsilím. Považovala za svou povinnost navštěvovat hodiny, kontrolovat výrobky žákyň, hodnotit vyučující, navrhopovat změny vedoucí ke zlepšení výuky. Záznamy z této doby obsahují také návody k šití a řadu praktických poznámek k organizaci hodin, například návrh přesunout výuku ručních prací na dopoledne, kdy je ve třídách více světla, nebo nutnost zajistit ještě výpomocnou učitelku ve třídách s více než třiceti žákyněmi.⁷⁶ Velkou část záznamů tvoří zápisy ze školních porad a subjektivní poznámky k hospitacím: „Myslím, že slečna příliš rychle postupuje;“ „Viděla jsem tak mnoho špatné práce... Mělo to všechny možné chyby;“⁷⁷ „(...) u sl. Erbenové byla jsem uspokojená – pokrok od poslední návštěvy – sl. nemá výpomoc, ale již obstojí bez ní.“⁷⁸ Zajímavé je, že Marie Riegrová-Palacká navštěvovala i školu Ženského výrobního spolku českého, orientovanou úplně jinak než Vyšší dívčí škola, aby mohla porovnat výkony žákyň a způsob výuky, obojí ve škole Ženského výrobního spolku českého shledávala na dostačující úrovni: „Dívky zdály se být dosti pracovitě a pořádek dobrý.“⁷⁹ Kázeň, píle a pořádek byly pro Marii Riegrovou-Palackou důležitým měřítkem kvality školy už od dob jejího působení v průmyslové škole Spolku sv. Ludmily.

Od školního roku 1870–71 byla otevřena 4. třída Vyšší dívčí školy s výukou psychologie, vychovatelství, českého, německého a francouzského jazyka, dějepisu, estetiky, zdravotvědy, domácího hospodářství, kreslení, zpěvu a ženských prací.

K radikální reorganizaci došlo v letech 1885–86. Původně měla mít škola čtyři třídy nižšího oddělení (místo obecné školy), pět tříd vyššího oddělení a jeden ročník pokračovací. Další návrh předpokládal změnu dosavadních tříd na školu měšťanskou a k ní připojené čtyři třídy pokračovací. Nakonec v rámci reorganizace přibýly dvě třídy (5. a 6.) a učební předměty byly v těchto nejvyšších ročnících rozšířeny o vychovatelství a domácí hospodářství. Nadále si v rozvrhu udržely největší prostor ruční práce a péče byla věnována výuce cizích jazyků.

Významnou novinkou se stalo zařazení tělocviku mezi nepovinné předměty (to znamená, že dívkám k navštěvování těchto hodin museli dát souhlas rodiče). První učitelkou tělocviku byla Klemeňa Hanušová. Klemeňa Hanušová patří mezi ženské osobnosti 19. století, které se rozhodly věnovat veřejné práci. Situaci měla o to snazší, že jí rodina ve veřejném působení nebránila, ale naopak poskytovala oporu a pochopení. Tato rodinná soudržnost je, pokud šlo o vzdělání a veřejné působení dcer, poměrně ojedinělá.

Dívka měla žít pod záštitou rodičů, snahy o vymanění se z této péče byly pojímány jako nevděk a nenacházely obvykle příznivou odezvu. Eliška Krásnohorská například vzpomíná na rodinné hádky, které byly vyvolány jejím přáním vrátit se z Plzně do Prahy a pracovat v Ženském výrobním spolku českém. Matka a sestra nedokázaly pochopit touhu Krásnohorské po vlastní práci, pro ně tvořila osu všeho dění rodina a jakékoli vytržení ze zaběhnutého pořádku těžce snášely. „Život, po kterém toužím, jest mé matce i mladší sestře protivný (...) myšlenky, vědomosti, činnost – to vše jest jim nesnesitelné,“ píše Krásnohorská své přítelkyni Karolině Světlé.⁸⁰ Rodina ovšem na druhou stranu představovala pro neprovdanou ženu jisté útočiště, záštitu před okolním světem a vytrhnout se z ní nebylo jednoduché. Svou roli hrály tradice, zvyk, obavy z veřejného mínění.

Hanušovi patřili ke známým pražským rodinám, stýkali se s Čelakovským, Purkyněm, Erbenem, Klemenina matka byla přítelkyní Sofie Podlipské a Karoliny Světlé. Odtud zřejmě pramení snaha sester Hanušových, Dory a Klemeny, o výchovné a vlastenecké působení mezi mládeží. Dora byla od roku 1866 učitelkou na Vyšší dívčí škole v Praze, spolupracovala s Ženským výrobním spolkem českým (byla jeho dlouholetou sekretářkou) a spolkem Minerva, byla členkou a od roku 1871 jednatelkou Tělocvičného spolku paní a dívek a podílela se na založení Dámského klubu.

Neméně aktivní byla ve spolkové práci Klemeňa Hanušová, byla také první ženou, která přednášela v Americkém klubu dam (3. 12. 1865 přednesla zprávu o konferenci dam v Lipsku). Od ledna 1866 se připravovala na funkci dívčí cvičitelky v soukromém tělocvičném ústavu dr. Musila (byl založen v roce 1863), zúčastnila se slavnostního svěcení praporu Jednoty sokolské 1. 6. 1866. Roku 1869 se stala první cvičitelkou právě založeného Tělocvičného spolku paní a dívek pražských. Tento spolek podal roku 1871 městské radě žádost, aby se na dívčích obecných školách zavedl jako samostatný předmět tělocvik. Tělocviku se nejdříve začalo vyučovat ve dvou pražských učitelských ústavech, státním i soukromém, a to od roku 1873, respektive 1877.

Roli učitelky převzala právě Klemeňa Hanušová. Cílem této výuky bylo vychovat učitelky schopné učit tělocvik na dalších školách. Hanušová pomáhala při organizování kursů pro pražské i venkovské učitelky (konaly se v letech 1873 a 1874) a od roku 1884 vedla ortopedická cvičení pro dívky s vadným držením těla. Cvičitelské, dobročinné a spísovateľské činnosti se věnovala až do devadesátých let 19. století. Pomáhala na Národopisné výstavě roku 1895, pracovala v Dámském kruhu založeném její matkou roku 1893 s cílem zajistit domov pro osamělé stárnoucí ženy bez prostředků, je autorkou řady metodických spisů pro výuku tělesné výchovy – *Dívčí tělocvik* (1872); *Cvičení pořadová I, II* (1878, 1879); *Výklad, metodika a rozvrhy cvičení nářadových* (1887); *Dětský tělocvik* (1883); *Hry s míčem pro veselou mládež* (1885); *Domácí tělocvik pro dívky chybného držení těla* (1891); *Tělocvik domácí* (1891); *Tělocvičné hry mládeže* (1896).

Vraťme se nyní k proměnám Vyšší dívčí školy. Teprve roku 1887 získala škola zakládací listinu, v níž byl jasně stanoven její cíl: „Účelem této vyšší dívčí školy jest, aby nespouštějíc se zřetele povolání ženského povolání v domácnosti, v rodině, ve společnosti národní, odrostlejší ženské mládeži československé, která poměry svými k tomu jest vedena, učbou a vychováním podala té míry vzdělání vyššího, které se vyhledává pro společenské vrstvy vzdělanější.“⁸¹ Posláním školy, která zůstala i nadále soukromým ústavem, bylo vlastenecky vychovávat české dívky. Ono vlastenectví se ve výuce projevovalo například samostatným předmětem české dějiny, zpíváním svatováclavské hymny místo rakouské, zařazením národního vyšívání do výuky ručních prací. Tendence vyšívání podle předloh národních ornamentů stoupla na počátku devadesátých let 19. st. letí, kdy funkci dozorkyně nad ručními pracemi převzala Renáta Tyršová (později se stala inspektorkou ručních prací na všech českých a následně také slovinských a chorvatských dívčích školách).⁸²

V devadesátých letech 19. století musela Vyšší dívčí škola nutně zaujmout stanovisko k dívčím středním školám, které se pro takto pojatou výuku stávaly konkurencí: „Představa vzdělané hospodyně, což bylo ideálem v době, kdy Vyšší dívčí škola vznikla, nebyla už nejvyšší metou žen s konce století.“⁸³

Když byl roku 1888 vydán *Pamětní spis na oslavu pětadvacetiletého trvání městské Vyšší dívčí školy*, bylo v něm opakovaně připomínáno, že cílem školy je podávat vzdělání přiměřené ženskému pohlaví (především schopnost vychovávat děti), naučit dívky být dobrou hospodyní, ušlechtilou společnicí manžela – jako by se opakovaly názory Magdaleny Dobromily Rettigové, která je ovšem hlásala o několik desítek let dříve. Názory ředitele Gablera a vyučujících zasluhují detailnější vý-

klad. Situace nebyla pro Vyšší dívčí školu na konci osmdesátých let 19. století rozhodně jednoduchá, netěšila se už výlučnosti jediné české školy v Praze, která zajistí dívkám vyšší vzdělání. Způsob, jakým se vyrovnávala s konkurencí a udržovala si trvalý zájem žákyň, je zvláštní – Vyšší dívčí škola proklamovala ústy svého ředitele, že žádnou konkurenci být nemíní.

V porovnání s původně progresivními prvky v náplni a metodách výuky se konec osmdesátých let a léta devadesátá jeví jako éra stagnace, místo zavádění novinek se udržoval dosavadní chod školy a zdůrazňovaly se zásady, k nimž se škola hlásila při svém založení. Znovu se objevuje limitování výchovy dívek k mateřství, ženy jsou vnímány jako bytosti ztělesňující lásku, snášenlivost a obětavost: „Žena (...) zajisté vždy bude mít tu úlohu ve společnosti lidské, býti pěstitelkou a ochránitelkou jemnějších a ušlechtilějších citů lidského srdce, a podobně tak, jako láska mateřská, tento zárodek božský, provždy zůstane pevným základem života rodinného a tím i společnosti lidské.“⁸⁴ Hlavním cílem ústavu je vzbudit v dívkách smysl pro rodinný život, vést je k ušlechtilosti a laskavosti. Ve stejném duchu se odvíjel text oslavné básně u příležitosti 25. výročí vzniku školy, verše opěvovaly hlavní úkoly ženy – je strážkyní rodinného krbu, ochránkyní rodného jazyka. Za hlavní známky „dívků vpravdě vzdělaných“ byly v Gablerově slavnostním projevu sice označeny vědomosti, ale také „ušlechtilý vkus, jemný cit spojený s útlým svědomím a pevné zásady mravní.“

Vyšší dívčí škola nikdy neměla ambice poskytovat dívkám kvalifikovanou průpravu k povolání, nebyla tedy řešením pro úřednické dcery, které hledaly zaměstnání. V návrhu změn při výuce ručních prací z roku 1872 se naopak zdůrazňují ty prvky výuky, které vyžaduje vedení domácnosti: „Žádá se, aby dívky (...) naučily se potřebné znalosti a zručnosti v oněch ženských ručních pracích, jakýchž vyžaduje každá uspořádaná domácnost vzdělané měšťanské rodiny.“⁸⁵

Vyšší dívčí škola neměla pro emancipační proces v českých zemích tak zásadní význam jako například založení Minervy v roce 1890. Při jejím vzniku se připomínalo především češství této instituce, zaměření na řešení dobové ženské otázky chybělo úplně. Luisa Hálová ve svých pamětech konstatuje, že po vystoupení z Vyšší dívčí školy v roce 1869 se věnovala už jen domácnosti a společenskému životu, zaměstnání získala teprve po absolvování kursů účetnictví v roce 1876. Škola si uhládila svůj všeobecný charakter a aby si udržela podporu pražských radních, morálních i finančních, rezignovala na aktuální otázky ženského hnutí, k nimž patřil zejména problém odborné kvalifikace. Vzhledem k tomu, že žákyň Vyšší dívčí školy díky svému zázemí nebyly ve většině

míře nuceny hledat placená povolání, ale mohly se uplatnit například v rodinné živnosti, zájem o školu se až do devadesátých let 19. století nijak významně nezmenšil.

Léta osmdesátá přinesla také některé podstatné změny v řízení školy. Ve školním roce 1882–83 byla zřízena dozorčí rada, v níž měl důležité postavení pedagogický dozorce (tato funkce existovala samostatně již od školního roku 1867–68). Tím se stal Josef Šauer z Augenburku, jehož názory na obsah výuky se značně rozcházel s představou ředitele Gablera, který v dopise Marii Riegrové-Palacké píše: „(...) naše škola nemůže být odbornou školou pro největší dokonalost v ručních pracích ženských. Co dobrá hospodyně potřebuje v tomto ohledu..., tomu se má naučiti dívka na našem ústavu, a dále myslím, nepotřebujeme jít... Všeobecná vzdělanost je naším úkolem, nikoli odborná dokonalost.“⁸⁶ Tento Gablerův názor je opět potvrzen zmiňovaným *Pamětním spísem*, v němž je zdůrazněn všeobecný charakter výuky; Vyšší dívčí škola neměla vést a nikdy ani nevedla k odborné způsobilosti v určitém oboru.

Roku 1890 bylo založeno dívčí gymnázium Minerva, vznikaly odborné dívčí školy (tzv. průmyslovky) a lycea – to vše mělo za následek úbytek žákyn Vyšší dívčí školy. Škola však existovala i nadále a přetrvála i v období Československa.

Vyšší dívčí škola znamenala v době svého vzniku pronikavou změnu oproti dosavadním ústavům pro dívky: při vyučovacím procesu se užívaly do té doby nevídané pedagogické zásady (přestávky mezi jednotlivými hodinami, zavedení tělesné výchovy, mírný a odstupňovaný kázeňský řád). Po ztroskotání Amerlingovy Budče se Vyšší dívčí škola stala prvním stabilním školním zařízením, které si získalo vážnost a uznání v očích veřejnosti a vychovávalo novou generaci žen.

V porovnání s dívčími školami a ústavu z první poloviny 19. století je přínosem Vyšší dívčí školy výuka v češtině a nesporné autority v řádách profesorského sboru. Problém elitářství Vyšší dívčí školy nemá smysl zastírat, ale ani zveličovat. Navštěvovat Vyšší dívčí školu se sice stalo ve středních měšťanských nebo úřednických vrstvách módou, ale to nebránilo v přístupu do školy dívkám z rodin drobných živnostníků, často i mimopražských. Důležitější otázkou než zmíněné elitářství jsou možnosti, které Vyšší dívčí škola svým absolventkám poskytovala. Soudě podle názorů Karoliny Světlé z konce osmdesátých let 19. století „(...) co s našimi dívkami? Vášnivě jsme se dovolávaly pro ně škol, teď je máme, (...) ale kde kyne jejich začátkům působiti?“⁸⁷ Světlá oprávněně poukazuje na skutečnost, že všechna dosavadní vzdělávací zařízení pro dívky postrádají konečný efekt – pomoci jim najít vhodné zaměstnání.

Ženské spolky – obecná charakteristika

Kromě Vyšší dívčí školy poskytovaly možnost vzdělání ženské spolky, jejichž rozvoj je patrný právě od šedesátých let 19. století. „Přistěhovala jsem se do Prahy právě v té chvíli, kdy v plné práci české ženy nový život začínaly a setkávaly se sebe dlouholetou netečností vůči svým zájmům,“ píše o druhé polovině šedesátých let 19. století ve svých pamětech Věnceslava Lužická-Srbová. Její vzpomínky však skutečnosti odpovídají jen zčásti. Je pravda, že nastávalo období spolkového ruchu, na němž se podílela i ženská populace, bylo by ale iluzí představovat si celonárodní a jednotnou ženskou aktivitu. „Setřásání netečnosti“ a hájení vlastních zájmů platilo jen o úzkém okruhu žen z rodin inteligence a měšťanstva, na venkov se ženské hnutí šířilo minimálně a změna životního stylu se vůbec nedotkla žen z dělnických poměrů. Paměti Věnceslavy Lužické-Srbové přesně vystihují uzavřenost ženských spolků. Společenské vrstvy, které stály u počátečních emancipačních snah, samy sebe automaticky považovaly za nositelky zájmů všech pražských, potažmo českých žen.

Až do šedesátých let 19. století patřily k tradičním rituálům měšťanských domácností společenské návštěvy s pevně stanovenými pravidly, především dobou schůzek, okruhem návštěvníků, ale i námětem hovorů. Obvyklým druhem schůzek spojených s pohoštěním byly tzv. důchánky, pořádané například Riegrovými, Braunerovými a Vojtou Náprstkem, které měly blízko k literárním a hudebním salonům. Zvláště významná byla setkání v MacNevenově paláci, která se odehrávala už od dob rodiny Měchurovy a v jejichž tradici pokračovali i Palackých, Riegrovi a Bráfovi.

V salonu Palackých se od roku 1827 zpočátku scházeli především vědci a umělci, později politici. Od roku 1853 převzali roli hostitelů manželé Riegrovi. Pořádali domácí plesy, přesně určovali program jednotlivých setkání (nejčastěji to byly vědecká přednáška, předčítání z nové beletrie, hudební vystoupení). K pravidelným návštěvníkům patřili například František August Brauner, Vilém Gabler, Vojta Náprstek, Václav Vladivoj Tomek, Karel Vinařický, Josef Wenzig, Marie Riegrová-Palacká využívala své role hostitelky ve prospěch svých dobročinných aktivit, navazovala užitečné kontakty a salon nevnímala jako prostředek k zábavě, ale „k uskutečnění humanitních snah“.⁸⁸

Významný, především hudebně zaměřený salon vedl ve svém domě Ferdinand Náprstek, čilý společenský život vedla rodina Braunerova a od poloviny sedmdesátých let 19. století začaly vznikat ryze literární salony. Jeden z prvních vznikl u Riegrů pod vedením Marie Červinkové-Riegrové, která byla hlavní organizátorkou hudebních a literárních večerů, dále u Sofie Podlipské a v domě Anny Lauermannové-Mikschové.

Dýchánky a salonní schůzky skýtaly možnost uplatnění i ženám; měly důležitou úlohu hostitelek, hovor se obvykle týkal jim dostupných témat, příležitostí k prezentaci žen byla hudební a recitační vystoupení.⁸⁹ Tato společenská setkání přispívala k vzájemným kontaktům stejně nebo podobně smýšlejících hostů, přinášela nové podněty a v šedesátých letech 19. století se mnohá z nich přeměnila ve skutečné spolky.

V rámci spolků byly často organizovány různé kursy nebo přednášky nebo byly zakládány vlastní školy, které významně přispěly k rozvíjení ženského hnutí a především ženské vzdělanosti. V těchto spolcích se hrávaly důležitou roli zejména příbuzné veřejně známých a také finančně zajištěných mužů, postupně se však do spolkových aktivit zapojovaly ženy a dívky ze středně majetných měšťanských nebo úřednických rodin. Členství v dobročinných a později vzdělávacích spolcích bylo prestižní záležitostí, patřilo k nepsaným povinnostem příslušnic středních měšťanských vrstev. Umožňovalo vdaným ženám i svobodným dívkám vystoupit z uzavřeného domácího prostředí, pěstovat společenské kontakty a rozvíjet vědomosti. Prvenství v zakládání ženských spolků má zcela nepochybně Praha. Rozšíření organizované ženské práce v menších městech je spojeno teprve s dobou od sedmdesátých let 19. století a s obtížným překonáváním idyly uzavřené biedermeierovské domácnosti, nenarušované vnějším světem. Teréza Nováková ještě na konci osmdesátých let 19. století píše o poměrech v Litomyšli: „Věnuji většinu času kromě domácím povinnostem zdejšímu veřejnému a spolkovému životu – ale zdá se mi to jako práce průkopníka, jejíž zpukřelé zdi hotoví se zasypati.“⁹⁰

Starší generace žen sledovala tyto nové tendence s jistým despektem a nedůvěrou, byla vychována v poněkud jiném duchu a stejným způsobem chtěla vést své dcery. Obavy pramenící z neočekávaných změn, nepochybně technického pokroku a nových myšlenkových proudů – tato svědectví o generaci rodičů nacházíme v pamětech žen narozených už na předělu první a druhé poloviny 19. století. Luisa Hálová například popisuje, jak složitě získávaly se sestrami souhlas rodičů k návštěvám domu U Halánků a k členství v Americkém klubu dam. Ve svém deníku Josefa Křížková, pozdější manželka Vojty Náprstka, líčí, jak musela své umírající matce slíbit, že se postará o otce a odejde ze zaměstnání U Halánků. Věnceslava Lužická-Srbová ve svých pamětech cituje matčin dopis, kterým jí vytýkala přílišnou zaneprázdněnost spolkovou prací a připomínala důležitost rodinných povinností. Nejobšírněji se problému generačního rozkolu věnuje ve svých vzpomínkách Eliška Krásnohorská, zachycující pohled své matky na události šedesátých let 19. století: „Ubohá, dobrá má matička nevěděla si rady. Zdálo se

ji, že někdo chce z náručí pečlivé její lásky vyrvat dítě, které bez její ochrany musí propadnouti neblahému víru a zmatku. Vždyť současně se Světlou přikročily k nám zvěsti netušené, zrozené novou dobou. Toho času Vojtěch Náprstek shromažďoval v přednáškách U Halánků mladší svět ženský, seznamoval nás horlivě s různými stroji a přístroji (...) nabádal nás, abychom šetřily časem i silou k účelům vyšším (...) a seznamoval nás se skvělými příklady činnosti ženské v životopisech průkopnic nového hnutí. Ovšem jsme my dívky pak doma se živým zájmem vypravovaly o těchto novinkách, vyličovaly různé práce strojové a vykládaly o obsahu přednášek. Nerozvážily jsme, jakou bolest působily jsme tím své matce. Nemohla zapomenouti aspoň mně, že v sobě nosím povážlivé touhy, kterých můj domov nesplňoval, a každá ta nadšená naše zvěst o podivuhodných novotách působila na ni, jako bychom po nich stůj co stůj bažily a si stýskaly, že nemůžeme užívat výhod jejich. Lekala se jich jako živlu nepřátelského, který ohrožoval naši spokojenost, podřýval náš klid a mír, náš skromný a střízlivý názor na život, slovem podmínky našeho štěstí.“⁹¹

Generační názorový rozdíl na roli ženy v rodině a ve společnosti se projevoval už od počátku šedesátých let 19. století a výrazně se prohloubil s aktivitou Vojty Náprstka, který se k ženám obracel jako k rovnocenným partnerům. Především ženám byly určeny přednášky o domácích strojích, žen se týkala část Náprstkova předvolebního projevu z 24. 11. 1863, v němž se zdůrazňovalo právo obou pohlaví na stejné vzdělání.⁹² Tyto myšlenky přijala za své mladá generace žen reprezentovaná opět převážně měšťanskými vrstvami. Ženy o generaci starší se k otázce počínající emancipace stavěly poměrně konzervativně, měnit vlastní životní styl nechťely a jen těžko se smiřovaly s názory svých potomků. Obvykle zůstávaly věrné tradicím Magdaleny Dobromily Rettigové, respektovaly své povinnosti vůči rodině a manželovi a na veřejnost vystupovaly jen tehdy, vyžadovalo-li to společenské postavení manžela.

Od dob působení Bohuslavy Rajske se v Praze nesetkáme s žádným českým ženským spolkem, a to až do konce padesátých let 19. století, přičemž u zrodu ženských organizací pak stojí právě nová generace, personálně nespojená s érou tzv. budečských panen, s jedinou výjimkou, kterou je Marie Kuřáková. Otázkou zůstává, do jaké míry si ona sama už poměrně vzdálenou vazbu na amerlingovskou éru uvědomovala.

Kuřáková pocházela z vlastenecké rodiny dřevařů v pražském Podskalí a její teta z matčiny strany, Anna Hlavsová, patřila do okruhu dívek seskupených kolem Bohuslavy Rajske. Marie Kuřáková byla členkou Amerického klubu dam a Ženského výrobního spolku českého, dlouhá léta pracovala jako sběratelka, stala se z ní nepostradatelná po-

mocnice všech starostek spolku. Od poloviny devadesátých let 19. století bydlela v nové spolkové budově na rohu ulic Resslerovy a Dittrichovy a zastávala funkci správcové. Zůstala svobodná a starala se o všechny členy rodiny, v její domácnosti žila ve stáří i Anna Hlavsová. Tato čistě osobní souvislost však podle všeho neznamenal žádnou myšlenkovou identifikaci s ženským hnutím předchozích let.

Spojitosť s obdobím čtyřicátých let 19. století nacházíme ve zdůrazňování vlasteneckých úkolů žen, i ve druhé polovině 19. století tak ženské aktivity zůstávají součástí národního programu, propagují ideály češství a pomáhají rozvíjet českou kulturu. Přetrvává rovněž literární činnost žen a potřeba osobností, které dodávají ženským spolkům invenci a jednotící linii.

Známa jména mezi členkami spolků měla nesporně pozitivní dopad na přijímání spolkových aktivit ze strany úřadů i veřejnosti. Nedá se sice konkrétně doložit materiální podpora spolku vázaná na určité jméno nebo propagování spolkového programu za spolupráce manželů či jiných vlivných příbuzných, z drobných náznaků ale můžeme vysledovat, jaký přínos mělo pro ženský spolek členství manželek důležitých politiků nebo úředníků. V době aktivního působení Marie Riegrové-Palacké ve Spolku sv. Ludmily byly spolkové průmyslové škole zdarma propůjčeny místnosti ve staré škole u sv. Haštala. Když se v devadesátých letech 19. století stala předsedkyní spolku Domácnost Anna Podlipná, získal spolek za výhodných podmínek parcelu pro stavbu nové budovy. Právník Jan Podlipný, manžel předsedkyně, byl v té době pražským purkmistrem.

Významnou pozici mezi českými ženskými spolky v Praze si v sedesátých letech 19. století získaly Spolek sv. Ludmily, Americký klub dam a Tělocvičný spolek paní a dívek pražských. Členská základna těchto organizací se často prolínala, ale místo dokladů o spolupráci mezi vůdčími osobnostmi ženského hnutí je patrná spíše řevnivost a spor o vedoucí úlohu v jednotlivých spolcích, často pramenící z pouhé osobní antipatie či závisť. Pro zdárný chod spolků byla prvním předpokladem alespoň částečná tolerance a ústupky; takto přistupovala ke spolkové práci například Marie Riegrová-Palacká, ochotná zřeknout se funkce ve výboru, aby byla zachována existence školy při Spolku sv. Ludmily. Problematické osobní vztahy v ženských spolcích připouštěla například Sofie Podlipská. Spolkovou činnost žen viděla jako možnost vyplnění duševní prázdnoty a užitečné práce, ale byla nucena uznat, že „ve spolkové činnosti vystupují zas velmi ostré hrany a utěšená chvíle, kterou lze ve společnosti najít bývá tím také vyloučena. Přece je to velký pokrok a spolková schůze je vždy tisíckrát lepší než kávová společnost; byť v této uhlazenějšího způsobu se zachovalo.“⁹³

Dalším dokladem neshod a soupeření je dopis Věnceslavy Lužické-Srbové o poměrech v tzv. Přátelském kruhu, jehož cílem bylo vydávání ženského časopisu: „Nevím, jak dlouho potrvá činnost má v novém spolku, setkala jsem se s živly cizími, které se mi nelíbí. Předně pí. Melišová, – velmi sprostá ženština – těžce nese toho, že ona sama není redaktorkou, a to sice z hmotných příčin, slečny Zelená a Mühlsteinova: první dle všeho vlastní dcera své matky, a druhá, nepříznivý ubohý tvor, kterou velmi lituju že příroda tak nelítostně s ní naložila, avšak ještě více že jí dala tak bohatý zdroj klepů a pomluv. Obě poslední jsou přivrženy kyně pí. Melišové, která nosí klepy z Gregrova tábora k Světlé, tato je poněkud příliš prudká ve svých pocitech, neumí se přemoci ani na okamžik... S tím mám bojovat! Mám to všechno udržet ve svornosti!“⁹⁴

První konflikt mezi Karolinou Světlou a Věnceslavou Lužickou-Srbovou, dvěma diametrálně odlišnými zástupkyněmi ženského hnutí, provázal zrod výlučně ženského časopisu. Nevýhodou Lužické-Srbové byla její pozice „venkovanky“, do Prahy se přistěhovala v roce 1867 po smrti manžela. Přestože patřila do okruhu spolupracovnic Marie Riegrové-Palacké, její mimopražský původ a neznalost místních poměrů jí byly čas od času připomenuty jako důvod, proč není způsobilá k řídicím funkcím ve spolcích nebo komitétách. Byla to však právě Lužická-Srbová, kdo zahájil jednání s Eduardem Grégrem o vydávání ženské přílohy časopisu *Květy*. Po prvním předběžném jednání v redakci se Lužická-Srbová obrátila na Karolinu Světlou se žádostí o literární příspěvek, Světlá ale zamítla představu o časopise řízeném jedinou osobou a svolala schůzku literárně činných žen, které mohly formující se časopis dostatečně zásobovat, tzv. Přátelský kruh. Mnohem ostřejší spor se týkal postu hlavní redaktorky *Ženských listů*. Světlá žádala, aby se Lužická-Srbová této funkce vzdala ve prospěch Sofie Podlipské, která má v ženském hnutí větší zásluhy a vybudovanou určitou pověst. Lužická-Srbová ve vedení *Ženských listů* vytrvala, ovšem pouze necelé dva roky. Po koupi *Květů* jejich nový majitel Skrejšovský ženskou přílohu zastavil a nový vydavatel Urbánek je v květnu 1874 předal do péče Světlé a Podlipské, které od roku 1875 vystřídala na více než 35 let Eliška Krásnohorská. I ona ve svých vzpomínkách na spolupráci se Světlou v Ženském výrobním spolku českém potvrzuje nešťastnou povahu Světlé, projevovanou soustavným podezíráním a nedůvěrou okolí, které někdy postrádaly reálný základ: „Její myšlení a cítění se pohybovalo ve velkých výších a hloubkách, v nichž její horoucí fantasie si tvořila celé kosmy dohadů a představ.“⁹⁵

Výjimečná je ve vzájemných vztazích mezi představitelkami ženských spolků pouze spolupráce mezi Eliškou Krásnohorskou a Karolinou

Světlu v Ženském výrobním spolku českém, i ta však trvala pouze do okamžiku, kdy se Krásnohorská rozhodla prosazovat vlastní požadavky na vyšší studium žen, od něhož se Světlá distancovala.

Je pravděpodobné, že právě tyto osobní vztahy měly za následek určitou izolaci jednotlivých ženských aktivit, rivalitu mezi spolky a salony a dost možná právě toto ženské soupeření přispělo k jevu v Evropě unikátnímu – prosazování požadavků žen částečně prostřednictvím mužů. Vedle Vojty Náprstka patřili k podporovatelům a zastáncům ženského hnutí Julius a Eduard Grérové, Miroslav Tyrš a MUDr. Vítězslav Janovský.

O ženských spolcích ze šedesátých let 19. století dále bez výjimky platí, že se orientovaly výhradně na oblast charitativní a vzdělávací a nikdy nevznášely požadavky politického rázu, například získání volebního práva nebo možnost členství v politických stranách (to ženám zakazoval § 30 spolkového zákona z roku 1867). Politika byla až do konce 19. století považována za doménu mužů, o volební právo pro ženy začal usilovat teprve Ženský klub český založený roku 1903 (jeho členkou byla mj. Charlotta Masaryková). K prvním úkolům ženských spolků patřily praktické záležitosti – zajištění podpory chudým a neúplným rodinám (tyto podpůrné spolky byly časté i mezi mužskou populací), zřizování škol, hledání práce pro chudé ženy a dívky. Politické problémy se v porovnání s tím, jak zajistit životní existenci, jevíly jako příliš vzdálené a až druhořadé.

Pozitivní pro rozvíjející se ženské spolky byl vzrůstající zájem tisku, noviny přinášely informace o dění v zahraničních i českých ženských organizacích, postupem času začaly tiskem vycházet výroční zprávy spolků a škol. Od sedmdesátých let 19. století se rozšířilo pole působnosti ženských spisovatelek. Kromě vlastní literární tvorby se podílely na vydávání spisů ženských autorek nebo spisů určených speciálně ženám. Už v roce 1872 začala vycházet v Kobrově nakladatelství edice Ženský svět redigovaná Věnceslavou Lužickou-Srbovou, konkurencí se stala edice Ženská bibliotéka, kterou řídila Sofie Podlipská. Vstřícnost vůči ženskému vzdělání projevovaly už od šedesátých let 19. století *Národní listy*. Jejich článek ze 6. 1. 1865 *Nutno-li, aby se vzdělávalo ženské pohlaví?* považoval studium za právo i povinnost žen a za prospěšné pro celý národ: „(...) neradno i nejmenším práškem pohrdati, nevhodno jest i tu nejmenší sílu pominouti (...) zlomena buďtež pouta obmezování a předsudkův, rozšiřujeme a pěstujeme vzdělanost všude, připustíme k činu a práci mrtvou část společnosti!“

Přibližně do začátku sedmdesátých let 19. století se ve stejném směru však setkáváme také s tradičním názorem o postavení ženy ve spo-

lečnosti – hlavním úkolem ženy je výchova dětí.⁹⁶ Změnu přinesla dvě čísla *Pokroku* (20. 7. a 26. 7. 1870) článkem *K dějinám ženské práce v oboru vědy i průmyslu*, kde se připomínaly ve světě již existující vzdělávací ženské spolky a odborné školy, například Spolek pro podporu vzdělání žen v Londýně (založen roku 1860), dívčí průmyslová škola v Paříži (École professionnelle des femmes, založena roku 1848), polytechnická a obchodní škola ve Würzburgu (založena roku 1869). V souvislosti se vznikem německé vyšší dívčí školy v Praze (17. 4. 1871) se tiskem opakovaně šířily vlastenecké výzvy k českým ženám; panovaly obavy, aby ženskou otázku neřešily spolky německé.

Přes rozšiřující se možnosti ženského vzdělání, nebo možná právě proto, nijak nestoupala obliba emancipace, v tisku nalézáme články kritické vůči schopnostem žen a poukazující na nízký počet těch, které se dokázaly svou prací prosadit mezi muži (v této souvislosti je obvykle zmiňována pouze Božena Němcová). Ještě v polovině sedmdesátých let 19. století se v novinách objevují poměrně radikální soudy nad ženskou touhou po vzdělání: „Ženská patří do kuchyně a ne do školy; nejlépe pak jest, mlčí-li tu i tam. Žena umí vnímati, napodobovati, pořádati, ale vynalézati a tvořiti nedovede.“⁹⁷ „Božská prozíratelnost vykázala ženám povolání v domácnosti... Vystupují-li z vykázaného jim oboru činnosti, stává se to jen výjimečně.“⁹⁸ S těmito a jim podobnými názory se potýkala v sedmdesátých letech 19. století Karolina Světlá při snaze založit pro dívky odbornou školu.

V letech šedesátých se tisk orientoval více na informativní údaje bez hlubšího hodnocení, přinášel zprávy o přednáškách, výstavách, loteriích, dobročinných a spolkových akcích. Pozornosti se těšily zprávy o ženském hnutí v cizině, například pořádání konferencí, zakládání vyšších škol, přístupu žen na univerzity, boji za volební právo. Vlastní tribunou ženského hnutí a tiskovým orgánem Ženského výrobního spolku českého se staly od června roku 1874 (respektive od ledna 1875) *Ženské listy*. Krásnohorská je od základů přetvořila na moderní ženský měsíčník přinášející novinky ze světa kultury (nově zavedla rubriku literárních recenzí), školství, spolků a ze zahraničního dění. *Ženské listy* změnou své struktury a obsahu zřetelně naznačily novou etapu ženského hnutí, které už nebylo uzavřeno jen do oblasti filantropie a vlastenectví. Krásnohorská k této proměně píše: „Nebyly nám již potřebou ani novinky kuchářské recepty, předpisy pro domácí práce, ani obrázky módní, potřebou však bylo povzbuzování dívek a žen, aby na základě vzdělání, které jim dávaly vyšší školy dívčí, budovaly dále i výše, obohacující se vědomostmi o pokrocích (...) a širším oboru národního života vlasteneckého, společenského i kulturního.“⁹⁹

Spolek sv. Ludmily a činnost Marie Riegrové-Palacké

Spolek sv. Ludmily existoval od roku 1851 a do první poloviny šedesátých let 19. století byl jediným ženským spolkem v Čechách. Jeho činnost je úzce spjata s Marií Riegrovou-Palackou, která se podle Karoliny Světlé stala spolku „vším, duší, vůlí, skutkem“.

Marie Riegrová-Palacká, dcera Františka Palackého a manželka Františka Ladislava Riegra, zasvětila svůj život péči o děti a nezaopatřené matky. Soudobá historiografie je této ženě dosud dlužná moderní monografii, údaje o jejím životě jsou zachyceny především ve vzpomínkách její dcery Marie a souhrnných pracích o rodině Palackého a Riegra.

Narodila se 18. 4. 1833 a v dětství ji výrazně ovlivnil kněz František Schneider, znalec a citel Bolzanovy filozofie. Právě Bolzanovy představy o filantropii jako dokonalém naplnění lidského života a potřebě lásky k bližnímu uvádí Marie Riegrová-Palacká svými skutky do praxe. V roce 1853 se provdala za Františka Ladislava Riegra a je příznačné pro tehdejší dobu, že veřejné práci se začala důsledně věnovat až po svém sňatku.

V padesátých a šedesátých letech 19. století se zabývala jednak vzděláváním, jednak vlasteneckými projekty. Roku 1861 zorganizovala věcnou loterii ve prospěch „dcery národa“ Zdeňky Havlíčkové, roku 1863 řídila národní sbírku pro výstavbu chrámu sv. Cyrila a Metoděje v Karlíně. Od roku 1864 se datuje její spolupráce s Vojtou Náprstkem v oblasti filantropie. Riegrová-Palacká Náprstkovi poskytovala zprávy o italských a francouzských dobročinných ústavech a od něj naopak zjišťovala podrobnosti o fungování sociální péče v zemích anglosaských. Shodovali se v názoru, že v národním životě i sociální činnosti je zcela opomíjena práce žen, a hledali cesty, kterými by ženy mohly národu prospět. Je nutno zdůraznit, že Riegrová-Palacká nebyla zastánkyní příliš radikální emancipace, úlohu ženy chápala jako pomocnou, podpůrnou, doplňující úsilí mužů, směřující výhradně do výchovatelské a sociální oblasti. „Úkol ženy spatřujeme v tom, by rozuměla i sledovala i v citu pojímala myšlenkový svět doby a národa svého a dovedla býti podporou muže svého v zápasu jeho o zájmy veřejné i soukromé; – zvláště tím, aby se mu stala platnou podporou při starostech o rodinu a výchování dítek,“ objasňuje svou představu ženských povinností.¹⁰⁰ Tato tendence se v ženském hnutí odráží v průběhu celé druhé poloviny 19. století a přestože slova Marie Riegrové-Palacké jako by ještě směřovala ke zmiňované vlastenecké emancipaci, tedy obětování se ve prospěch muže, její další práce dosvědčuje pravý opak. Vlastní činnosti se nevzdala, celý osobní život podřídila povinnostem a dobročinné práci ve prospěch chudých dětí a žen.

Původním posláním Spolku sv. Ludmily byla podpora chudých vdov a vyučování chudých děvčat pletení a šití. Riegrová-Palacká se roku 1865 stala jednatelkou spolku a docílila jeho výrazné přeměny v moderní organizaci vyhovující dobovým potřebám – poskytnout chudým dívkám možnost práce a výdělků. Sekretářka spolku, spisovatelka Věnceslava Lužická-Srbová, vzpomíná, že „paní Riegrová přistoupila ke spolku a vyplašila starší členky z jejich klidu a otrásla důkladně jeho kmenem.“¹⁰¹

Za spolupráce svého otce a manžela prosadila nové spolkové stanovy. Tato pomoc při stanovení spolkového programu je jednou z mála prokazatelně doložených spoluprací mužů s ženským hnutím na základě příbuzenských vazeb. Stanovy byly potvrzeny pražským místodržitelstvím 21. 11. 1865, tiskem vyšly v celkovém nákladu 3 000 kusů v české i německé verzi s podporou nakladatelů Stýbla a Grégra. Účel spolku byl pojat mnohem širěji, kromě péče o chudé rodiny, zejména vdovy s dětmi, a zajištění práce opuštěným ženám měl „vyučovat chudé dívky způsobem takovým, aby dostávaly netoliko pevný základ zboží, nýbrž i mravnosti, ale aby nabyly také takového vědění a vycvičení, by si mohly opatřiti výživu svou a aby nepotřebovaly více almužny.“¹⁰² Marie Riegrová-Palacká narážela na fakt, že většina chudých žen se živila praním prádla, posluhováním nebo nošením vody, tedy fyzicky náročnými, ale špatně placenými činnostmi. Nejednalo se o stálé zaměstnání, nýbrž nárazovou práci, prokládanou bídou a žádostmi o podporu. Nebylo výjimkou, když tímto způsobem živořila rodina řadu let, děti se mu po ukončení školní docházky přizpůsobily a nejevily snahu hledat si trvalé zaměstnání.

Členové spolku se dělili podle výše odváděných příspěvků na přispívající (ženy, které se zavázaly ke stálému ročnímu příspěvku v penězích nebo naturáliích), řádné (ženy, které odváděly roční příspěvek nejméně 4 zlaté a měly hlas na valné hromadě), podporovatele (muži zavazující se stálým ročním příspěvkem) a účinkující (ženy, které mimo placení příspěvků aktivně pracovaly podle potřeby spolku, měly hlas ve valné hromadě a právo členství ve výboru). Pevně bylo určeno řízení spolku. Jeho protektorem byl vždy pražský arcibiskup, v čele výboru volený jednou za tři roky valnou hromadou. Výbor tvořily prezidentka, jednatelka, sekretářka, kasírka (pokladní), kontrolorka a dvě správcové hostelky. Do výboru mohli být zvoleni jen účinkující členové a dále do něj patřily zástupkyně spolkových odborů. Kurátorem spolku, který byl stálým členem výboru a spoluředitelem školy, byl jeden z pražských farářů (v době schválení nových stanov jím byl kanovník Matěj Heinrich).¹⁰³ měl také za povinnost opatrovat základní spolkové jmění.

ni. Měnit stanovy a určovat, na co budou vynaloženy příjmy spolku, mohla pouze valná hromada. Důležitou roli při dobročinné práci se hrávaly správce, které měly zajišťovat hromadné nákupy všech potřeb pro spolek i chudinu a rozdávat potraviny chudým rodinám.

Zcela nově byly ve spolku vytvořeny odbory, k nimž náleželi účinkující členové. Odbor sběratelek tvořily „všecky paní, které se uvolí sbírat příspěvky na penězích nebo materiálních“.¹⁰³ Odbor matek a opatrovnic chudých vykonával návštěvy v rodinách a stanovoval výši podpory, případně její odebrání. Odbor školní zajišťoval dohled nad spolkovou školou pro dívky, nákup pomůcek a samotnou výuku (například hledání vhodných učitelů). Odbor průmyslový měl za povinnost šití oděvů pro chudé a hledání dočasné práce pro chudé ženy. Právě průmyslový odbor byl zcela novým projevem dobročinnosti a vznikl podle návrhu Marie Riegrové-Palacké. Spolek usiloval o dodávky obce nebo institucí na šití prádla, tuto práci zadával chudým ženám a platil jim; výtěžek byl určen pro podporu vdov. Zasluhou Marie Riegrové-Palacké se odbor šití prádla pro veřejné ústavy úspěšně rozvíjel, především vlivem její osobnosti se spolku nabízely zakázky v dostatečném množství. „Scházely jsme se ve spolkové místnosti, přistřihovaly dle udané míry různé velikosti prádelných kusů, pro které si ženy přicházely... Šťastny jsme byly, byla-li nám předána opět nová dodávka. I tento odbor zařídila paní Riegrová a jejím vlivem podařilo se, že nám ústavy dodávky předávaly,“ vzpomíná Věnceslava Lužická-Srbová.

Marie Riegrová-Palacká usilovala o to, aby se co nejdříve založila škola pro nezaopatřené dívky. Už v lednu 1865 valná hromada spolku přijala usnesení o vzniku ženské průmyslové školy a podmínkách, které musí zájemkyně o studium splňovat. Hned na počátku bylo řečeno, že do školy budou přijímány jen dívky „z té nejchudší třídy ty nejschopnější a nejmravnější“.¹⁰⁴ Výběr žákyň nebyl náhodný. Marie Riegrová-Palacká se zaměřila na dívky vycházející z farních škol, tedy jedenáctileté až dvanáctileté, s pomocí učitelů a farářů byly vybírány ty nejpilnější, také se bral ohled na jejich rodinnou situaci. Návštěvu školy považovala Marie Riegrová-Palacká za jistou formu dobročinnosti, přednostně se tedy snažila přijímat dívky, kterým by finanční situace v rodině nedovolila nic jiného než práci služek, posluhovaček a pradlen, nebo třídě ženského pohlaví v městě našem. To dít se může cestou dvojí: děje se podporou, druhé mělo by dosaženo býti školou.¹⁰⁵ Škola zahájila výuku 8. 5. 1865 podle předem vypracovaného plánu, její ředitelkou se stala Gabriela Vaňourková, vdova po profesorovi. Pro

nejmladší děvčata ve věku do dvanácti let začala roční přípravkou, kde se vyučovaly základy šití, počítání, kreslení, krasopisu a živnostních písemností. Přípravka navázala na původní výuku náboženství a pletení pro chudé dívky, kterou spolek organizoval již od roku 1854. Zdarma v této tzv. nižší škole až do jejího zrušení 7. 3. 1871 vyučovala Amalie Balková. Donutit matky, aby své dcery posílaly do školy, nebylo jednoduché. Slečna Balková dosáhla úspěchu teprve po slibu, že budou-li dívky navštěvovat pravidelně nižší školu, dostanou u příležitosti oslav vánočního stromku zdarma obuv a šaty.

Průmyslová škola, chlouba Marie Riegrové-Palacké, následovala po této průpravě a žákyň si mohly zvolit určitý obor podle svých schopností a zájmů: krejčovství, knihvedení a účetnictví živnostenské, počítání, grafické práce (kaligrafie a kreslení), malba na sklo a porcelán, knihařství, slaměnkářství, prýmkařství.

Na rozdíl od Vyšší dívčí školy, založené ve stejné době, byly do spolkové průmyslové školy přijímány jen dívky z prokazatelně chudých poměrů a neplatily žádné školné, naopak za svou práci dostávaly plat a měly naději na získání zaměstnání. Jisté omezení spolkové školy bylo dáno jejím zájmem jen o pražské dívky, doporučené navíc farářem nebo učitelem na farní škole. Výrazně se lišily vyučované předměty, škola při Spolku sv. Ludmily nebyla téměř vůbec orientována na výuku obecně vzdělávacích předmětů a cizích jazyků, jednoznačně se zaměřovala na výcvik v odborných předmětech.

Hned po založení školy ji začalo navštěvovat 48 žákyň, v dochovném soupisu z července 1866 je zapsáno 43 žákyň.¹⁰⁶ Všechny dívky zapsané do školy v průběhu roku 1865 měly trvalé bydliště v Praze, Marie Riegrová-Palacká ani neprojevovala snahu rozšířit působnost na mimopražské školy a okrajové čtvrti. Adresy prvních žaček prozrazují mimopražské školy a okrajové čtvrti. Převažovaly oblasti tradičně řemeslnické a chudinské – čtvrti Na Františku, Truhlářská ulice, Petřské a Anešské náměstí. Podle uvedeného bydliště můžeme určit, že okruh žákyň byl vymezen především Starým a Novým Městem, kde žilo 41 dívek.

Údaje o rodičích uvádějí buď zaměstnání otce, nebo rodinný stav matky – to znamená vdovství. V případě, že dívka žila už jen s matkou, nebylo matčino zaměstnání natolik důležité, aby stálo za zápis. Samotná kategorie vdovy postačovala jako doklad o špatné situaci rodiny. S ovdovělými matkami žilo ze 43 dívek celkem 14, tedy zhruba třetina. Dvě žákyň byly oboustrannými sirotky a žily u příbuzných. Ostatních 28 pocházelo převážně z rodin řemeslníků, těch bylo 8, a tovaryšů, celkem 15, jeden otec se živil posluhou, jeden jako sluha u pošty, jeden

pracoval u dráhy a jeden byl válečným vysloužilcem. Marie Riegrová-Palacká měla zájem na zachování školy, pravidelně proto rodiny navštěvovala a zjišťovala, jak se rodiče dívek staví k jejich školní docházce. Obávala se, aby se dívky ze školy neodhlásily. Pravdou byl pravý opak, několikrát zaznamenala názor, že rodiče nevědí, co s dcerou, než dospěje do věku, aby ji mohli poslat do služby. Nabídka bezplatné odborné školy se jim tedy jevila jako ideální. Potvrzením o špatných poměrech v nichž dívky vyrůstaly, jsou právě poznámky Marie Riegrové-Palacké z návštěv v těchto rodinách, při kterých se chtěla přesvědčit, zda někdo možnost navštěvovat školu zdarma nezneužívá. V zápisech se uvádí, jaké jsou bytové poměry rodiny, náklady na domácnost, kolik lidí žije ve společné domácnosti, kolik z toho jsou nezaopatřené děti. Velmi sugestivní jsou subjektivní postřehy Marie Riegrové-Palacké: „Matka je velmi povděčná, že se dcera může zadarmo učit“ (Cecilie Kubíková); „Matka vdova, má 4 děti (...) pere a posluhuje (...) činí co může aby děti vyživila“ (Rozálie Sládečková); „Matka vdova žije se nošením vody neb posluhování (...) zůstává s sestrou v jednom bytě (...) Není bezpečí, že by děvče vystoupilo, neb matka beztoho neví co s ní“ (Anjelína Klenková); „Matka naléhala že musí dceru brzo dát do služby, že to nemůže syn všechno uživit“ (Anna Písařovicová, šestičlenná rodina žila z platu syna-úředníka, od roku 1867 začala Anna pracovat v Kutné Hoře jako švadlena); „Bída nejstrašlivější. Ve zpustlém domě (...) zůstávají 4 partie – mají tam 4 postele – jedenáct osob. Nindlová leží s matkou a jednou sestrou v jedné posteli, bez peřin“ (Marie Nindlová). I z těchto strohých záznamů vyplývá výrazně odlišné sociální postavení žákyní Vyšší dívčí školy a spolkové průmyslové školy.

Další zásadní rozdíl spočíval v zájmu o uplatnění žaček. Vyšší dívčí škola se vzhledem k budoucímu společenskému postavení svých žákyní orientovala na všeobecné vzdělání potřebné v měštanských vrstvách: „(...) dívky ve Vyšší dívčí škole (se) mají toliko naučiti dobře mluvit německy, šití vkusně šaty své a pohybovat se obratně a uhlazeně v tak zvaných vyšších společnostech.“¹⁰⁷ Pro průmyslovou školu bylo prioritou opatřit svým žákyním práci, v tomto úkolu se osobně angažovala Marie Riegrová-Palacká, jak je vidět například z deníkového záznamu Marie Červinkové-Riegrové z listopadu 1866: „Maminka je vedla, Fartastroje k paní Šimáčkové.“

Hned v roce 1866 se podařilo zajistit dvěma žákyním místo v pražské Singrově továrně v oboru leštění zlatého zboží, kde dostávaly plat 52 krejcarů týdně, další dvě dívky zaměstnal ve svém podniku továrník Bächer při leštění stříbra. Značná nerovnoprávnost s mužskými zaměst-

nanci byla patrná ve výši mzdy. V Bächrově továrně dívky pracovaly od prosince 1866, ale plat začaly dostávat až od 13. 4. 1867 (50 krejcarů týdně, od 18. 5. 1867 pak 1 zlatý týdně) s odůvodněním, že se musí nejprve zaučit. Místa v oboru malby na porcelán nabídla dalším dvěma dívkám továrna na Smíchově, pro první dva měsíce opět bez nároku na mzdu, po dvou měsících vydělávaly 3 zlaté týdně. Kvůli nedostatku práce však obě dívky továrnu zanedlouho opustily. Poměrně úspěšně se uplatnily dívky učící se litografii, jednu přijal do učení Josef Farský, tři Otto Sandner a dvě Alois Řeháček.

Nejsnáze se dařilo najít práci dívkám, které se zapsaly do šicího oddělení, dvě byly na jaře 1867 umístěny do podniku pana Brennera v Kutné Hoře za plat 5–6 zlatých měsíčně a podle výroční zprávy z roku 1868 našlo práci v tomto oboru dalších 25 dívek. Ve zprávě z 25. 11. 1868 se doslova uvádí: „Poměrně největší zdar vykazuje šití na stroji; 10 dívek umístěno mimo školu v šití bílého prádla neb šatů na stroji; 7 žaček cvičí a zaměstnává se střídavě na našich 2 strojích ve škole, 6 dívek učí se šatům bez stroje.“ Naopak nejméně úspěšné byly žákyně oboru knihvedení a účetnictví, o čemž svědčí zápis z jednání spolkového výboru 6. 1. 1868: „Žádoucné, aby se nějaká naše žačka umístila tím způsobem, aby se zužitkovala u ní znalost účetnictví.“ V průběhu roku 1868 byl tento obor značně omezen, neboť „nepodařilo se nám umístiti dívky naše způsobem takovým, by upotřebiti mohly vědomosti účetnické a písemnosti obchodní, proto ustoupily jsme letos...“¹⁰⁸ Tento trend při hledání míst zcela odpovídá dobovým názorům na ženskou zaměstnanost; šití patřilo k těm častějším a obvyklým, řadilo se k ručním pracím, bylo součástí výuky i na Vyšší dívčí škole.

Velice prospěšné bylo pro dívky udílení měsíčního platu, který byl závislý na jejich zručnosti, pílí a chování. Dívkám byl plat poukazován jen zčásti v hotovosti, zbylou část měly ukládat na spořitelní knížku a po dosažení osmnácti let, kdy nad nimi skončilo protektorství spolku, dostaly vyplaceny uložené peníze (v průběhu roku 1867 bylo žákyním v devíti výplatách předáno celkem 346 zlatých 55 krejcarů). Průměrný roční plat se pohyboval mezi 40–80 zlatými, výrazně vyšší obnos vydělávaly dívky zaměstnané už mimo spolek, u nich roční odměna přesahovala 100 zlatých. Například Antonie Novotná zaměstnaná v Bächrově továrně si od února 1867 do listopadu 1868 vydělala 179 zlatých, Marie Kramešová u Kohna v Kutné Hoře za stejné období 177 zlatých. Tato částka byla jistě vítaným příspěvkem do rozpočtu chudých rodin, uvážíme-li však, že průměrné náklady na bydlení v malém bytě tenkrát činily kolem 50 zlatých měsíčně, neumožňovala v žádném případě úplnou soběstačnost.

Výroční zpráva spolku za rok 1865 shrnuje, že spolek podporuje 211 chudých rodin a pečuje o dvě školy, a připomíná důvody, které vedly ke vzniku průmyslové školy: „Uvážíli jsme, že je dosti prací takových, kteréž ženská téměř tak dobře konati může jako muž a kteréž se mnohem lépe odměňuje než šití, ba že jsou i takové, kteréž se pro ženskou sílu i schopnost znamenitě hodí. Vytknuli jsme (...) nové škole za úkol, aby opatřila dívky takovými známostmi, které by jim daly možnost užiti se pak čestně v poměrech časového pokroku.“ V oborech průmyslové školy se jednoznačně dávala přednost výuce praktickým dovednostem, obecně vzdělávací předměty se pěstovaly jen v tzv. přípravce. Škola je nutno přičíst k dobru operativní reagování na požadavky trhu práce, dokumentované například omezením účetnického oboru.

Zájem o školu v šedesátých letech 19. století neustával. Do tzv. přípravy bylo přijato v roce 1866 110 žaček, v roce 1867 127 žaček a v roce 1868 130 žaček. Průmyslová škola zaznamenala ve stejném období takový nárůst zájmu, že dokonce nemohla vyhovět všem žádostem o přijetí. Na jaře a na podzim se zapsalo 29 žaček, z nich 5 dosáhlo v roce 1868 osmnácti let a spolek je přestal zaopatřovat. V lednu 1867 bylo přijato dalších 11 dívek a při zápisu 1. 10. 1868 přibýlo 19 dívek. V roce 1869 obě školy (tj. přípravku i průmyslovou) navštěvovalo 150 žákyň, z toho 24 průmyslovou školu, a v tomto roce se pro dívky podařilo zajistit 20 pracovních míst. V roce 1871 výbor spolku v Jednatelské zprávě za správný rok 1869–1870–1871 konstatoval, že právě „odbor školní jest nejutešenější“; průmyslovou školu v tomto roce navštěvovalo 27 žákyň a o rok později dokonce 72 žákyň. Škola se na veřejnosti prezentovala výstavami prací (první výstava maleb na porcelánu se uskutečnila v říjnu 1868 na Žofíně jako součást umělecko-průmyslové výstavy, další už samostatně na Staroměstské radnici 14. – 19. 12. 1870) a pravidelnou slavností vánočního stromku, spojenou s obdarováním chudých dětí šatstvem.

Poté, co vedení spolku opustila Marie Riegrová-Palacká, tj. na počátku sedmdesátých let 19. století, vrátil se spolek k dobročinné práci a význam školy postupně upadal. Marie Riegrová-Palacká mylně předpokládala, že negativní postoj většiny starších členek ke škole se zlepší, pokud ji budou spravovat samy. Pro ně to byla naopak příležitost co možná nejdříve zrušit tu část spolkové aktivity, která podle jejich názoru vyžadovala zbytečně mnoho finančních prostředků. Na zabezpečení chodu školy, výstavy a platy žákyň se totiž využívaly i členské příspěvky a dobrovolné dary. Skupina členek kolem hraběnky Kristiny Schönbornové považovala za vhodnější využívat všechny peněžní zdroje jen k dobročinným účelům, žádná z nich si však neuvědomovala, že

velkou část podpor získala pro spolek právě sama Marie Riegrová-Palacká, která dokázala potenciální dárce přesvědčit o potřebě dívčí průmyslové školy. V roce 1873 byla zrušena výuka malby na sklo a porcelán. Z celé průmyslové školy se udržel jen šicí odbor, který zanikl v roce 1885. Jistou návaznost na snahy Marie Riegrové-Palacké zajistit dívkám práci představuje od sedmdesátých let 19. století Ženský výrobní spolek český a od roku 1884 Pokračovací škola pro dívky, zaměřená na šití prádla.

Dobročinná práce spolku je doložena ve výročních zprávách a účetních knihách. Příjmy se v průběhu let 1865–68 téměř zdvojnásobily (v roce 1865 činily 3 568 zlatých, v roce 1866 to bylo 4 198 zlatých a v roce 1867 dokonce 6 252 zlatých), a tak stoupal počet podporovaných rodin z 211 v roce 1866 na 388 v roce 1867, v roce 1868 jich bylo 376. Další části příjmů pocházející z darů (mezi pravidelné dárce spolku patřili například členové panovnické rodiny Ferdinand I. a Karolina Augusta, představitelé církve a šlechty, pražská obec, Česká spořitelna) a členských příspěvků se používaly především na vydržování škol, například platy učitelů v letech 1865–68 činily 1 251 zlatých.

Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století se při hodnocení dalších tří let spolkové práce na valné hromadě 4. 12. 1871 uvádí, že počet materiálně podporovaných rodin stoupl na 458 a finanční pomoc získalo 220 rodin, ve zmíněné Jednatelské zprávě se s uspokojením konstatovalo, že „nejjistěji uložená almužna jest ve spolicích dobročinných.“ Příjmy spolku přitom oproti roku 1868 výrazně poklesly, v roce 1870 obnášely 3 661 zlatých, v roce 1871 už jen 3 258 zlatých, což může souviset právě s odchodem Marie Riegrové-Palacké.

Systém podpory chudých rodin se ve Spolku sv. Ludmily výrazně lišil od způsobu projevů osobní dobročinnosti, který představovala například Anna Náprstková, proslulá rozdáváním chleba všem, kdo přišli ve stanovený den do domu U Halánků. Marie Riegrová-Palacká prosadila v chudinském odboru přesná pravidla pro udílení podpor. Razila zásadu prevence před chudobou, proto členky spolku zpočátku rozdávaly místo finančních podpor ve spolkových místnostech základní potraviny. Na svůj první zážitek ze spolku, jímž bylo právě rozdávání potravin chudým, vzpomíná Věnceslava Lužická-Srbová: „Paní otáčely se hbitě kolem moučnic a pytlů, a měřily mouku do plechových mírek. Vedly si při tom tak obratně, jakoby se byly vyučily v krupařském závodě.“ Později začaly obcházet jednotlivé rodiny, osobně předávaly dary (nejčastěji potraviny, topivo nebo ošacení) a snažily se poučovat matky o správné výchově dětí. Při pravidelných návštěvách se zároveň posuzovalo, do jaké míry jsou žádosti o podporu zasloužené. O činnosti chu-

dinského odboru zaznamenala Věnceslava Lužická-Srbová: „Do těchto knížek chudinských zapisovala se jména potřebných vdov a všechna data příslušná. V každé byl napsán stručný životopis té které ženy a poznámky dozorkyně, čili matek chudých. Tyto matky chudých chodily v určité doby navštěvovat podporované vdovy a ženy, dohlížet na čistotu bytu, zkoumat, zdaliž se poměry jejich nezlepšily a jak udělených jim podpor zužitkují.“ Záznamy z těchto návštěv jsou bohužel neúplné, precizní jsou pouze údaje zapisované přímo Marií Riegrovou-Palackou.¹⁰⁹ V sešitech jsou zapsány stručné údaje o žadateli a jeho rodině a na jejich základě konečné rozhodnutí o přidělení či odebrání podpory. Například o rodině posluhovačky Josefy Bauerové uvádí záznam z 15. 11. 1867: „Podpora dala by se buď zmenšit nebo vzít, protože rodina tato již více 12 let podporu spolkovou dostává. Rodina Bauerova využívala ji. Když pak ovdověl muž též, tak též v době druhého manželství jeho, a po smrti jeho využívá to teď vdova jeho.“ Mnohem lapidárnější jsou odpovědi na předtištěné otázky o rodině Teresie Famirové (nedatováno): „Co do zdraví všech členů rodiny? Všichni leží. Čím se zaměstnávají? Zahálají. Kterak v mravnosti postupují? Jako raci. Potřebuje-li a zasluhuje-li rodina další podpory? Nikoli.“ Záznamy měly komplexně hodnotit navštívenou rodinu, obsahovaly otázky týkající se zdraví, mravnosti, pořádku v bytě, školní docházky dětí a zaměstnání dospělých.

Návštěvy těchto chudinských bytů pravděpodobně nepatřily k radostným povinnostem, řada členek se jim snažila vyhýbat, přesto je právě v těch nejhorších čtvrtích vykonávala i Marie Riegrová-Palacká, často doprovázena svou dcerou, která si 20. 11. 1870 zaznamenala do svého deníku: „Ve středu jsme s maminkou skoro celý den chodily, dopoledne okolo sv. Petra, sv. Haštala a též i na začátku židovského města v Kaprově ulici, v Jezovitské, v židovském městě. To jsme našly do všelikých dír špinavých (...) nadýchaly se nečistého vzduchu a byly jsme tak strašně unaveny, že jsme pak sotva se hýbat mohly (...) Co jsme viděly lidské bídy, co slz a utrpení (...) Zvláštní bylo to vychování těch lidí. Měli na tu bídu ještě dosti šlechetnosti, dosti sebezapření. Maminka umí dobře s těmi lidmi mluvit a zacházet.“

Vedle návštěv v chudých rodinách pracovala Marie Riegrová-Palacká jako sběratelka spolku, což znamenalo obcházení vlasteneckých domácností spojené s prosbami o příspěvky pro chudé a pro spolkovou školu, tedy činnost, kterou některé z členek považovaly za ponižující. Právě osobnost Marie Riegrové-Palacké a její přístup do předních pražských rodin představovaly pro Spolek sv. Ludmily významný zisk: „(...) hlavní zdroj příjmů byla sama paní Riegrová, tato neúnavná

podporovatelka a sběratelka milodarů. Její jméno otvíralo i nepečlivěji zamykané zámky pokladen a před tím umlkaly (...) protivnice.“¹¹⁰ Během roku 1869 spolek podporoval 406 rodin, členky vykonaly 149 návštěv a na potraviny pro chudé vydaly 2 268 zlatých. Ve výroční zprávě spolku za rok 1871 se jako další aktivity připomínají vznik návrhu na zlepšení industriálního vyučování na farních dívčích školách (členkami stejnojmenného komitétu se staly Anna Gablerová, Marie Riegrová-Palacká a Věnceslava Lužická-Srbová) a zřízení knihovny v zemské porodnici.

Význam Spolku sv. Ludmily vzrostl ve druhé polovině šedesátých let 19. století a na počátku sedmdesátých let 19. století a jednoznačně je spojen s nezměrnou aktivitou Marie Riegrové-Palacké. Svou filantropickou prací vytvořila určitý model či normu chování vlasteneckých žen, která se z Prahy přenášela i do dalších měst. Náplní činnosti žen a dcer politiků, umělců i uvědomělých měšťanů se natrvalo stala péče o výchovu a povolání chudých dívek, podpora sirotek a dětí chudiny. Přestože však filantropie patřila k nekonfliktním způsobům prosazování žen ve veřejném životě, stále představovala činnost, která pouze doplní rodinné povinnosti, ale nesmí jim být na překážku. Základním měřítkem hodnoty ženy zůstával spořádaný rodinný život, jak své dceři v roce 1871 připomínal František Palacký: „Jest mi líto, že pořád jen ve strastech a ve starostech trávíš život svůj. (...) Vždyť veškeré postavení Tvé, při všech nahodilých a pominoucích outrapách, jest takové, že tisícery a tisícery paní slušně ho Tobě závidí a záviděti mohou. Považ jen, jakého máš muže, jaké dal Ti bůh dívky...“

František Ladislav Rieger zaujímal k činnosti své manželky zvláštní postoj. Tradičně je řazen mezi zásadní odpůrce emancipace, k tomu opravňují například jeho negativní názory na Světlou a Krásnohorskou a jimi řízenou školu. V záležitostech spjatých se Spolkem sv. Ludmily se však choval mnohem vstřícněji a zcela opačně, než bylo zvykem mužů, jejichž manželky byly veřejně činné. Obvykle je navenek podporovali a hlásili se k myšlence ženského vzdělání, v rodině ale udržovali naprosto konvenční vztahy. Rieger se na veřejnosti vyhýbal jakémukoli oficiálnímu spojení se spolkem, ale v soukromí svou ženu podporoval, poskytoval jí praktické rady a pomoc v jednání s úřady. Získal například v Paříži pro výuku malby na porcelán malíře Holuba, podporoval myšlenku na vyučení dívek v oboru sazečství, zajistil vytápění prostor pro spolkovou výstavu porcelánu na Staroměstské radnici. O tom, že Marie Riegrová-Palacká na manželovu pomoc spoléhala, může svědčit například její dopis ohledně nutnosti vytápět prostory radnice, kde se konala spolková výstava maleb na porcelán: „Já to osobně zadám u p. purk-

mistra ve středu dopoledne s prosbou, aby kamna dal trochu popravit. Nebude-li pan purkmistr chtít to učinit, pak požádám mého manžela, aby se té věci ještě jednou ujal.“

Přínosem Spolku sv. Ludmily je snaha řešit problém zaměstnání žen a dosažení dílčích úspěchů v získávání pracovních míst pro absolventky své průmyslové školy. Otázka zaměstnání dívek se ale jevila čím dál složitější, proti práci v dílnách a továrnách vedle mužských kolegů se bouřily i samotné členky spolku a míst nabízených pro dívky postupně ubývalo. Jan Šafránek ve svém obsáhlém díle o českém školství doslova uvádí, že škola musela být zrušena „pro nepřítel továrenskou“.

Typ školy založené spolkem byl v Praze a českých zemích vůbec novinkou, o tom svědčí korespondence Marie Riegrové-Palacké s představiteli podobných ústavů v zahraničí, například s Clerissym v Nizze, Marií Schürlerovou v Hamburku, členy městských rad v Miláně a Turínu. Marie Riegrová-Palacká se s největší pravděpodobností inspirovala francouzskými školami pro dívky, kde se vyučovalo praktickým oborům a zhotovené výrobky se prodávaly, z výnosů prodeje se částečně pokrýval chod školy a dívky měly nárok na pravidelnou mzdu. Zájem o průmyslovou školu byl značný, určitě i kvůli nulovým finančním nákladům na studium. Jako nejtěžší se ukázal úkol najít pro dívky zaměstnání, to se dařilo jen zčásti a jen v některých oborech, především v šití a malbě na sklo a porcelán, tedy ženských ručních pracích.

Spolek díky Marii Riegrové-Palacké zahájil éru moderní dobročinnosti, spojenou s prevencí před žebráním a zneužíváním podpor, zaměřenou jen na skutečně potřebné rodiny. Jisté omezení dobročinnosti bylo dáno cíleným zájmem o rodiny vdov, podpora byla totiž určena výhradně ženám, respektive jejich dětem. Za pomoc v nouzi Marie Riegrová-Palacká považovala i nabídku dcerám, aby zdarma navštěvovaly spolkovou školu a neskončily ve stejně špatných poměrech jako jejich matky.

Spolek sv. Ludmily nijak neusiloval o publicitu, nevydával vlastní časopis a v dobových denících najdeme o jeho práci jen málo zmínek. Přesto byly jeho zásluhy dostatečně známy a schvalovány – o tom svědčí obsáhlý seznam dárců, a to i z kruhů církve a šlechty.

Od konce šedesátých let 19. století se stala spolupracovnicí Marie Riegrové-Palacké a sekretářkou, později jednatelkou spolku již zmiňovaná Věnceslava Lužická-Srbová. Žila se svou rodinou v Hořicích, v roce 1867 se po manželově smrti s dětmi přestěhovala do Prahy a na přímou výzvu Marie Riegrové-Palacké se zapojila do práce ve spolku. Tímto okamžikem zahájila svou mnohaletou spolkovou aktivitu a literární činnost. Podílela se rovněž na plánu začít vydávat ženský časopis.

Na toto téma se roku 1870 uskutečnilo několik setkání s Ludmilou Šimákovou, Terezií Nebeskou, Karolinou Světlou a Sofií Podlipskou, nedošlo však ke shodě v tom, zda má začít vycházet zcela samostatný ženský časopis, nebo zda se spokojit s nabídkou na vydávání ženské přílohy k časopisu *Květy*.

V červnu 1870 Lužická-Srbová proto prosí Riegrovou, „abyste až zavítáte do Prahy navštěvovala též naše porady, přispívala svými vzácnými zkušenostmi a vstoupila v náš kruh“. Lužická-Srbová byla zvolena prezidentkou kruhu dam usilujících o vydávání ženského listu, ale spolupráce s Marií Riegrovou-Palackou se jí nepodařilo dosáhnout. Z titulu své funkce jednala s Eduardem Grégrem o obsahu ženské přílohy *Květů* a zdůrazňovala: „(...) jen tak dlouho budu podporovati podnik ten, dokud se nevyšine list z mezí pravé ženskosti.“ S tímto náhledem na obsah přílohy byl Grégr svolný, obával se příliš radikálních názorů o potřebě ženské emancipace, Podlipské například vrátil s kritickými poznámkami k přepracování jejího článku *Emancipace ženská*. Přestože Lužická-Srbová dodržela své sliby ohledně obsahu *Ženských listů*, pod jejím redigováním se nedočkaly velkého úspěchu a ani spokojenosti Grégra coby nakladatele. Poté, co *Květy* odkoupil Skrejšovský, přestaly *Ženské listy* vycházet úplně. Lužická-Srbová v roce 1874 získala ke spolupráci nakladatele Františka Urbánka a znovu vydávaný časopis redigovala do května 1874, kdy jejich vedení převzal výbor Ženského výrobního spolku českého (především Světlá a Podlipská). Roku 1875 se časopis stal majetkem Ženského výrobního spolku českého a Světlá přemluvila k návratu do Prahy a jeho řízení Elišku Krásnohorskou.

V otázce Grégrova postoje k vydávání *Ženských listů* se dochované prameny dost zásadně rozcházejí. V dopisech Věnceslavy Lužické-Srbové se dočteme, že jen díky její osobě a zárukám byl Grégr ochoten ženskou přílohu *Květů* vydávat. Podle vzpomínek Karoliny Světlé to však byla právě Lužická-Srbová, kvůli které chtěl Grégr vydávání *Ženských listů* zastavit: „Kdožkoli z mužů ke Grégrovi přichází, prý se listu tomu směje a laje beztaktností pořadatelky, kteráž tam uveřejňuje články podobající se úlohám slohovým nějaké žačky vyšší dívčí školy... Nemá Grégr dosti kuráže, aby jí to vyčetl do očí (...) mají-li *Ženské listy* nadál vycházeti, to záleží fakticky teď jen na Tobě.“¹¹¹

Porovnání úrovně *Ženských listů* z éry Lužické-Srbové a Krásnohorské potvrzuje spíše názor Karoliny Světlé. První ročník *Ženských listů* se omezoval na čtyři stránky textu jednou měsíčně, přinášel zprávy o pražských ženských spolcích (především o Spolku sv. Ludmily), hodnocení literárních a dramatických děl s ženskými hrdinkami a několik obecných článků o významu ženské otázky. Pod vedením Lužic-

ké-Srbové se tento trend udržel i v roce 1874. Připomínala se činnost a význam komitétu pro dohled nad výukou ručních prací, významné ženské spisovatelky minulých let, otiskovaly se kuchařské recepty.

Od převzetí redakce výborem Ženského výrobního spolku českého se charakter časopisu zásadně obsahově změnil. Skončilo uveřejňování literárních příspěvků, místo nich se otiskovaly naučné články. Byly zavedeny nové rubriky – Kronika ženských pokrokův, Mravní vůdce, Směs, Dopisy z venkova, Listárna (inzertní rubrika, kde se nabízela volná místa a otiskovaly inzeráty žen hledajících práci). Ve stejném duchu měla vést časopis, který se od ledna 1875 stal majetkem Ženského výrobního spolku českého, Eliška Krásnohorská. „Budeme se snažiti, abychom čtenářstvu podávaly v nejlepším výběru články o umění, literatuře, historii, aesthetice, dále o hospodářství, průmyslu, školství, vychovatelství, zdravotnictví; dopisy a zprávy o našich spolcích i o ženském ruchu vůbec,“ sliboval ve 12. čísle z roku 1874 spolkový výbor svým čtenářkám.

Od roku 1875 *Ženské listy* vycházely pod redakcí Krásnohorské jako poměrně obsáhlý měsíčník s pevně stanovenými rubrikami. Po úvodním článku (naučném nebo beletristickém) následovaly Dopisy redakci, Literatura (nejčastěji recenze), Směs, Zprávy spolkové a školní, Bibliografie a Listárna redakce. Součástí časopisu se stala bohatá inzerce. Orientoval se i na mimopražské spolky, připomínal významná výročí spojená s ženským hnutím a jeho osobnostmi, pravidelně byly otiskovány výroční spolkové zprávy. Krásnohorská dokázala naplnit představy Světlé o úrovni a náplni samostatného ženského časopisu: „Přála bych si, aby to byl zejména list pro rodiny, kteréž na to pomýšleti musí, aby dcery jejich jednou samostatnosti se domohly... Zároveň v něm vidím spojující mezi spolky pásku a vytknula bych mu povinnost zorganizovat je tak, abychom tvořily armádu ihned ve zbraní a pohotovou, jakmile toho potřebí... Myslím, abychom pravidelně ohlašovaly místa k obsazení, aby matky viděly, že nemluvíme jen do větru slibující jejich dcerám na základě lepšího vzdělání lepší budoucnost.“¹¹² Tyto představy a cíle nebyly na předělu šedesátých a sedmdesátých let 19. století běžné, představa o studiu žen vedoucím k jejich samostatnosti byla až dosud příliš radikální. Dokonce i vedení Vyšší dívčí školy ještě v roce 1888 zdůrazňovalo, že „tak zvaná emancipace ženská nikdy se na Vyšší dívčí škole netrpěla, tím méně pěstovala“. Obdobný názor zaznamenává rovněž na přelomu osmdesátých a devadesátých let 19. století Marie Strettiová ve vzpomínkách na svého otce, který dcerám nedovolil zapsat se do gymnázia Minerva, neuznával ženské spisovatelky a emancipaci jako takovou.

Je zřejmé, že autorita Riegrové-Palacké by plánovaný časopis při jeho zrodu výborně zaštiťovala, ale ke spolupráci nakonec nedošlo. Vztahy mezi vedoucími osobnostmi ženského hnutí byly poměrně napjaté. Jak již bylo naznačeno, mezi členkami Spolku sv. Ludmily i dámského kruhu vládla rivalita, osobní neshody jsou zřejmé například ve vztahu Lužické-Srbové a Světlé.

Literární tvorba Věnceslavy Lužické-Srbové byla určena především mladým dívkám; měly z jejích knih získávat informace o správném vedení domácnosti, způsobu oblékání, výchově dětí. Tento typ literatury, blízký tvorbě Magdaleny Dobromily Rettigové, přetrval u Lužické-Srbové až do počátku devadesátých let 19. století a vyvolával v té době značný nesouhlas. Eliška Krásnohorská autorce už v polovině sedmdesátých let 19. století vytýkala, že povolání ženy – první svazek souborů spisů Lužické-Srbové vydaný v roce 1872 nesl název *Žena ve svém povolání* – redukuje na rodinu a domácnost a opomíjí nové požadavky ženského hnutí. Ostrá kritika spisů Věnceslavy Lužické-Srbové je dokladem různorodosti názorů v českém ženském hnutí ztělesňovaných od šedesátých let 19. století jeho hlavními představitelkami.

Spory mezi staršími a mladšími členkami Spolku sv. Ludmily vedly na podzim 1870 k odchodu Riegrové-Palacké z vedení spolku. Svou pozornost v následujících letech věnovala Vyšší dívčí škole, charitativní práci, zřizování opatroven a mateřských škol.

Po úplném odchodu ze Spolku sv. Ludmily v roce 1873 se Marie Riegrová-Palacká angažovala v zakládání opatroven pro opuštěné nebo chudé děti. Už v roce 1869 vznikla první česká mateřská škola pro chudé děti u sv. Jakuba a předsedkyní komitétu dam spravujícího tuto instituci byla zvolena Marie Riegrová-Palacká. V sedmdesátých letech 19. století týž komitét získal dohled nad opatrovnou sv. Jakuba a sv. Štěpána, v roce 1876 byla jeho pravomoc rozšířena na všechny městské opatrovny a přijal název Výbor paní pro městské mateřské školy a opatrovny. K jeho příznivcům v městské radě patřili od roku 1882 purkmistr Tok máš Černý a páter Václav Nykles. Zatímco v průběhu let 1869–82 existovalo v Praze 7 opatroven (z toho 6 z nich vzniklo až po roce 1876), v letech 1882–89 stoupl jejich počet na 16 a subvence ze strany městské rady činily v letech 1881–87 celkem 16 000 zlatých. Marie Riegrová-Palacká pravidelně držela dozory v opatrovnách a vedla si přesné statistiky jednotlivých ústavů.

Od osmdesátých let 19. století si Marie Riegrová-Palacká za nový směr dobročinnosti zvolila péči o chudé a neprovdané matky. V roce 1882 městská rada schválila návrh na zřízení fondu pro podporu novo-

rozenců a chudých matek a každoroční dotaci 2 000 zlatých. Během let 1882–91 bylo díky tomuto zdroji podporováno 1 625 matek. Dalším návrhem Marie Riegrové-Palacké bylo předložení osnov pro fungování městských jeslí v květnu 1883. Program jeslí byl přijat a v březnu 1884 byly otevřeny první městské jesle v budově školy u sv. Ducha, během šesti let následovaly další (na Újezdě, Hradčanech, v Holešovicích, Bubnech, na Maninách a na Vyšehradě). V péči Výboru paní pro městské mateřské školy a opatrovny bylo roku 1890 16 mateřských škol a opatroven a 7 jeslí.

Tímto obdobím (tj. osmdesátými léty 19. století) se také datuje spolupráce Marie Riegrové-Palacké s Vyšší dívčí školou a plány na vznik Pokračovací školy pro dívky.

Veškerou rozsáhlou dobročinnou práci a činnost ve školských zařízeních mohla vykonávat také díky tomu, že v domácnosti byla z větší části zastoupena svou starší dcerou Marií. Veřejná aktivita Marie Riegrové-Palacké, alespoň podle poznámek její mladší dcery Libuše, zabírala čas na úkor vlastní rodiny: „Jsem nyní skoro stále sama – pan otec je ve Vídni – bratr v Paříži – a matinka právě v těchto dnech má mnoho práce s opatrovnou.“¹¹³ Ve stejném duchu hodnotí Marii Riegrovou-Palackou Josefa Náprstková: „(...) ta paní skutečně ve svém životě vždy blahodárně a nezištně působila... pro vždy v práci pro blaho jiných hleděla zapomínat své...“¹¹⁴

V dobročinné práci své matky pokračovala od konce sedmdesátých let 19. století Marie Červinková-Riegrová. Jejím hlavním zájmem se stala rovněž péče o děti, prosazovala názor, že začátkem ochrany mládeže je škola a práce. Patřila k zastáncům dívčích škol a zaměstnávání jejich absolventek – v něm viděla nejsnazší obranu proti bídě: „Vyučení práci výživné nikdy nemůže jí zabránit cestu k domácímu štěstí – ono jen chrání ji před neštěstím.“¹¹⁵ Návrhy Marie Červinkové-Riegrové směřovaly k zakládání dobročinných útulků pro nezaměstnané nebo chudé dívky, dělnice a služby podle vzorů z ciziny, zejména Francie. Zdůrazňovala princip solidarity s chudými a důležitou roli žen v dobročinné práci, přínosné pro celý národ: „(...) žena jest povolána, aby působila svojí osobou, aby stykem svým s nešťastnými pomáhala mírnit rozlad i propast rozevírající se mezi třídami společenskými...“¹¹⁶

Nejméně konfliktním typem ženské práce na veřejnosti byly zcela jednoznačně spolky s charitativním cílem. Do této skupiny spadá zmiňovaný Spolek sv. Ludmily, který svou činnost později rozšířil o pořádání učebních kursů pro dívky. Tendenci využít spolky a především jimi pořádané odborné kursy ke zvyšování odborné přípravy žen a zajištění práce prezentuje v sedmdesátých letech 19. století Ženský výrobní spo-

lek český v čele s Karolinou Světlou. Vzdělávací, dobročinný a vlastenecký charakter byl vlastní Americkému klubu dam, který je svěbytným příkladem emancipačních snah pod záštitou Vojty Náprstka. Návrat k tradicím Magdaleny Dobromily Rettigové znamenal založení spolku Domácnost v polovině osmdesátých let 19. století, naopak nejradikálnější proud emancipace představuje spolek Minerva a Eliška Krásnohorská s požadavkem možnosti vysokoškolského studia žen.

Všechny proudy české emancipace mají jeden společný rys, a to zvýšování vlastenectví. Opovrhování ženskou prací je hodnoceno jako prohřešek vůči celému národu, připomíná se význam ženy při výchově dětí a učení mateřskému jazyku. Rozdíly nalezneme v dalších programových bodech. Důraz je kladem buď na charitativní činnost (Spolek sv. Ludmily), obecné vzdělávání (Vyšší dívčí škola, Americký klub dam) či výuku praktických předmětů (Ženský výrobní spolek český, spolek Domácnost a jeho kuchářská škola). Pro řešení ženské otázky v sociálním smyslu (tj. zabezpečení neprovdaných žen) měl největší význam právě posledně zmiňovaný směr, který byl prosazován Karolinou Světlou a Eliškou Krásnohorskou a zdůvodňován dobovými potřebami: „(...) nepopíratelným faktem naší doby jest, že není v prostředních vrstvách našeho společenstva otec již s to rodinu svou sám zaopatřit, musí záhy děti svoje k tomu vésti, aby se mohly vyživit samy, a za tou příčinou musíme my ženy si žádati na těch, v jichž ruku spočívají veřejné řízení, aby se nám dostalo téhož vychování jako mužům a otevřeny byly tytéž prameny obživy, jako jest obchod, veřejné vyučování, lehká řemesla, průmysl atd., jak již také v jiných zemích pokročilejšího obyvatelstva valem se stává.“¹¹⁷

Americký klub dam

Přesně v polovině šedesátých let 19. století se v Praze objevuje nový ženský spolek, který vznikl z iniciativy Vojty Náprstka a Karoliny Světlé – Americký klub dam. Mezi členkami sice nalezneme řadu těch, které spolupracovaly se Spolkem sv. Ludmily, nově vzniklá organizace si však vytyčila mnohem širší okruh činnosti, získala daleko větší popularitu a nebránila se spolupráci s jinými spolky. Zvláště úzké vazby jsou patrné s Tělocvičným spolkem paní a dívek pražských vzniklým v roce 1869. Významnou změnou oproti Spolku sv. Ludmily byly přátelštější vztahy mezi členkami, Americkému klubu dam totiž chyběly tradiční vedoucí funkce, nebylo tudíž co si navzájem závidět. Na poměrně demokratickém fungování klubu měl bezesporu největší podíl jeho ochránce Vojta Náprstek, jehož povaze byly jakékoli malicherné půtky cizí a své ladění dokázal přenášet i na ostatní; v tom se shodují všichni

návštěvníci salonu v domě U Halánků, kde se v naprosté jednotě scházeli i příslušníci různých politických proudů.

Vojta Náprstek byl ve druhé polovině 19. století jednou z nejpopulárnějších postav pražské měšťanské společnosti. Byl sběratelem, m. ce. našem, zastáncem ženských práv, propagátorem technických novinek, zakladatelem organizované turistiky a členem pražského zastupitelstva.

Náprstkovo dětství a mládí bylo výrazně podřizováno matčinu vlivu. Anna Náprstková představovala vzor ženy, která se dokáže postarat o rodinu a domácnost, řídit rodinný podnik (pivovar a vinopalnu) a vyšetřit čas na dobročinné působení – tím bylo v jejím pojetí štedré rozdávání almužen.¹¹⁸ Matka hrála rozhodující roli v rozhodování o Náprstkově budoucnosti; měl vystudovat právnickou fakultu. Z vlasteneckých důvodů Náprstek odjel na podzim 1846 studovat do Vídně. Tamější univerzita byla na konci čtyřicátých let 19. století centrem slovanských studentů monarchie.¹¹⁹

Vedle studia se Náprstek angažoval ve veřejných záležitostech. Pomáhal připravovat smuteční slavnost za Josefa Jungmanna, až do prosince 1847 přispíval do Havlíčkových *Pražských novin*¹²⁰ a stál u zrodu Česko-moravsko-slezské jednoty, která vznikla ve Vídni 14. 4. 1848 a jejíž první kanceláří byl Náprstkův byt ve Wollzeile č. 863. V květnu 1848 odjel Náprstek do Prahy, aby se zúčastnil Slovanského sjezdu. Do Vídně se vrátil v polovině června, ale po porážce vídeňského povstání na podzim 1848 byl nucen uprchnout, aby se vyhnul zatčení. Spolu se svou přítelkyní herečkou Kateřinou Krákorovou odplul do Spojených států amerických, 17. 12. 1848 přistáli v New Yorku.

Náprstek vystřídal v USA celou řadu zaměstnání, živil se jako kolportér knih, kameník, výrobce obálek. Od června 1850 se trvale usadil v Milwaukee ve státě Wisconsin, kde si zařídil obchod, knihovnu a veřejnou čítárnu, v letech 1852–54 vydával časopis *Milwaukeeer Flugblätter*, v roce 1856 byl pověřen agitací mezi Čechy na podporu prezidentského kandidáta republikánů Johna Fremonta. V posledních dvou letech svého pobytu podnikl Náprstek rozsáhlou cestu po amerických městech. Všiml si systému školství, práce dobročinných spolků, fungování osvětových institucí a dobročinných ústavů. Předpokládal, že získané poznatky a praktické zkušenosti zužitkuje po návratu do Čech, kterého se dočkal po desetiletém exilu 25. 2. 1858.

Náprstek přijel do Čech se třemi hlavními cíli – založit průmyslové muzeum, ženský sirotčinec a spolek dam. Bylo zřejmé, že bez podpory veřejnosti nedokáže své záměry realizovat, proto pořádal přednášky a výstavy, zpřístupnil svou bohatě zásobenou knihovnu a pokračoval v dobročinné práci své matky. Ani tak se pochopitelně nezavděčil všem.

„V zajímavém novotáři viděla šosácká společnost výstředníka, vlaste- nečtí tichošlápkové amerického emancipace,“ dočteme se v úvodu *Pamětního listku*, vydaného u příležitosti Náprstkova úmrtí v roce 1894.

Náprstkův salon a knihovna se postupně stávaly centrem pražské vlastenecké inteligence. U Halánků se scházeli vědci, umělci i politici, později čeští cestovatelé. K pravidelným návštěvníkům patřili František Palacký, František Ladislav Rieger, Jan Evangelista Purkyně, Václav Vladivoj Tomek, František Šimáček, Emanuel Tonner, Eduard a Julius Grégrové, Julius Zeyer. Přestože Náprstkovo smýšlení bylo výrazně moderní a pokrokové, právě díky těmto osobním vazbám se politicky hlásil ke staročechům a tuto stranu také zastupoval v zemském sněmu i na pražské radnici. V salonu U Halánků se probíraly aktuální problémy, například založení *Národních listů*, účast Čechů na světové výstavě v Londýně v roce 1862, dobové kulturní události, odborné školství, spor o pravost rukopisů. Všem hostům byla k dispozici knihovna, kterou Náprstek trvale doplňoval především o odbornou literaturu, kromě toho odebíral české i zahraniční časopisy. Raritou Náprstkovy knihovny byly tzv. scrap-books, knihy výstřižků věnované určitému oboru; dodnes se jich dochovalo 412 svazků.

Nezastupitelnou úlohu měl Náprstkův dům pro zahraniční návštěvníky Prahy. Američtí Češi Náprstka označovali za svého vyslance ve vlasti, udržovali s ním čilou korespondenci a při svých pobytech v Praze měli U Halánků stejně jako ostatní cizinci zajištěno ubytování a průvodce.¹²¹ Náprstkova pohostinnost se mohla nejlépe uplatnit při velkých národních akcích, jakými byly například 2. všesokolský slet v roce 1887 nebo Zemská jubilejní výstava v roce 1891.

Důležitou kapitolu v Náprstkově činnosti tvoří jeho velkorysé dobročinné působení. Podporoval české cestovatele, chudé, nemocné, sirotky. Kromě vlastní finanční pomoci přebíral patronát nad akcemi pro děti a jako člen pražského zastupitelstva se angažoval ve prospěch zřizování českých opatroven a škol; při tom využíval spolupráce s Marií Riegrovou-Palackou.

Za projev nezjistnosti je možné rovněž považovat vybudování průmyslového muzea. Za tímto účelem Náprstek založil v únoru 1863 Spolek pro zřízení Průmyslového muzea a v říjnu 1863 uspořádal na Střeleckém ostrově první výstavu moderních technických přístrojů. Jádro sbírky se rozrůstalo a vedle technických exponátů se postupně objevovaly předměty národopisné, zejména dary českých cestovatelů. Od osmdesátých let 19. století se ráz muzea znovu měnil, přibývalo exmplářů spojených s ruční prací a lidovou kulturou, což přidávalo práci

Josefě Náprstkové – neděle, které jako jediné dny v týdnu netrávila v obchodě, věnovala pořádání sbírek. Proměnu v důsledku nových nákupů (například kroje z výstavy na Střeleckém ostrově v květnu 1880) trefně vystihla Klára Špecingrová, která v říjnu 1880 psala Anně Bayarové do Švýcarska: „(...) nyní celé naše Japonsko je ze samých šněrovaček, čepečků, fěrtochů, plen, kabátků.“ Výstavy se zpočátku pořádaly přímo v domě U Halánků, teprve 17. 4. 1876 byl položen základní kámen nové muzejní budovy a ta byla dokončena roku 1888. Náprstek stavbu financoval ze svých soukromých prostředků, obětoval na ni veškeré dědictví po matce. Muzeum chápal jako jeden z prostředků emancipace žen; věřil, že technické vynálezy usnadní práci v domácnosti, a poskytnou tím ženám volný čas pro duševní růst.

Náprstkova nezištná podpora nejrozličnějších akcí byla v pražském měšťanském prostředí věcí dosud nevídanou a výjimečnou. Výstižně ji komentoval Jan Neruda ve svých *Podobiznách*: „Podivín, skrz naskrz podivín! On myslí jinak, žije jinak a činí vše jinak než ostatní. On je neúnavný, důsledný, praktický, světový, pro vše dobré zanícený, všestranný, vysoce vzdělaný, pro vše české nadšený – hotový podivín! (...) on pracuje bez odpočinku a po dvacet let již sleduje jediný velký plán s důsledností železnou. Kdežto jiní, když mají peníze, užívají jich v bázních boží pěkně k tomu, aby se měli všestranně dobře, on jich užívá jen k všestrannému prospěchu celého národa, a učinil sám jediný pro národ už více než celá šlechta dohromady. Kdežto jiní jsou skromně spokojeni s duševním obzorem, jaký se jim otvírá s městské jejich věže, on hledí obzor svůj rozšířit přes celý svět a svádí český národ, aby se učil a jeho následoval. Kdežto jiní, jakmile obětují veřejnému prospěchu pětku, starají se o to, aby byli řádně jmenováni a slaveni, obětuje on statisíce a je mu přitom jedno, je-li chválen nebo haněn.“

Náprstek se věnoval také politické práci, celkem čtyřikrát byl zvolen do zemského sněmu, mnohem významnější však bylo jeho členství v pražské městské radě, kde působil v letech 1881–92, v letech 1873 až 92 zasedal ve sboru obecních starších. Místní politika byla Náprstkovi bližší než jednání na zemském sněmu, s projednáváním otázkami byl lépe obeznámen a aktivně se podílel na jejich řešení. Zájem tisku vzbudil například svou kritikou módy vleček, kterou považoval za nepraktickou, nevkusnou a zdraví škodlivou, neboť vlečkami zvržen prach prý zhoršuje pražské ovzduší. Razantně vystupoval na obranu svobodných škol, v projevu z 19. 3. 1888 dokazoval, že více škod než bezkonfesijní školy na mládeži páchají války a chudoba. Byl spolunavrhovatelem zřízení libeňské vychovatelný pro opuštěnou mládež, která vznikla 14. 10. 1882.

Z Náprstkových aktivit kulturního a osvětového rázu si zasluhuje zmínku jeho členství ve výboru spolku Svatobor a Společnosti muzea království Českého, byl také předsedou Spolku pro budování pomníku Mistru Janu Husovi a členem dozorčí rady libeňské opatrovny pro chlapce. Usiloval o zkvalitnění školní výuky, navrhoval zřízení ústředního kabinetu učebních pomůcek, zařazení angličtiny a zdravotvědy do učebních osnov. Podílel se na propagaci organizované tělesné výchovy, zejména turistiky, v roce 1888 stál u vzniku Klubu českých turistů. Velké zásluhy si získal v oblasti filantropie, přičemž hlavním předmětem Náprstkova zájmu se staly děti. Podporoval činnost Marie Riegrové-Palacké směřující k zakládání mateřských škol, usiloval o zřízení opatroven a nápravných ústavů pro mládež a plánoval – v součinnosti s Americkým klubem dam – založení ženského sirotčince.

Všechny zmiňované zásluhy dokazují, že Náprstek byl všestrannou a nesmírně činnou osobností se schopnostmi získat spolupracovníky pro své ideje. Netradičním se jevil okruh těchto spolupracovníků – Náprstek oslovil ženy, neboť věřil, že stejně, jako to viděl během svého pobytu v USA, budou vhodnými partnery při péči o sociálně slabé jedince a opuštěné děti.

Na závěr pasáže věnované životním osudům a významu Vojty Náprstka stojí za připomenutí jeho životní zásada, kterou převzal od cestovatele Emila Holuba a již zdůvodnil svou neutuchající práci ve prospěch ostatních: „Jdi, přemýšlej a pracuj, abys prospěl ke cti své vlasti a třebaš bys nemohl přispěti k vznešené stavbě jejich dějin mramorovým balvanem, ani uměleckým dílem, přispěj aspoň pískovým zrnkem, neboť mnoho zrnek spojuje velké balvany, mnoho zrnek přispívá k pevnosti stavby a pozvolna tak povstává budova, již neublíží ani zub času, ani hrubá zvůle pocházející ze závisti.“

U zrodu Amerického klubu dam stály již zmiňované Náprstkovy přednášky z přelomu let 1862 a 1863. Už bylo řečeno, že Náprstek potřeboval oporu pro své počínání. Vědom si toho, jak nevyužity zůstávají schopnosti ženské poloviny národa, se rozhodl zasvětit ženy do svých plánů. Nemohl tím nic ztratit a nijak zvlášť neriskoval – v případě neúspěchu by se jen potvrdil ustálený názor, že žena patří do kuchyně a k dětem. Projeví-li naopak ženy dostatek zájmu, ochoty a schopností pro práci mimo rodinu, budou vděčné tomu, kdo první s nimi jednal jako s rovnocennými partnery. Témata Náprstkových přednášek byla tedy od počátku pečlivě vybírána s ohledem na ženské zájmy a potřeby.

Sérii přednášek Náprstek zahájil 22. 12. 1862, kdy mluvil o přístrojích, které se používají v zahraničních domácnostech a pomáhají ušetřit

čas, práci i peníze (velký ohlas vzbudil zejména šicí stroj). Cyklus pokračoval během ledna 1863 a Náprstka v něm doplnil Frič, jenž 4. 1. 1863 přednášel na Střeleckém ostrově o průmyslové výstavě v Londýně, kterou oba muži před nedávnem navštívili. Zároveň také avizoval druhé veřejné vystoupení Vojty Náprstka o kuchyňském nářadí. Informaci o něm přinesly v tentýž den rovněž *Národní listy*: „(...) pro velikou zajímavost předmětu a přednášky jest se nadíti hojně návštěvy.“ V této přednášce, uspořádané 5. 1. 1863 na Střeleckém ostrově, kromě slibovaných zpráv o technice v domácnosti zazněly myšlenky o nutnosti změnit výchovu žen: „Ženská má zajisté tolik nadání jako mužský, proč nemohla by se účastniti ve vyšších úkolech života, když ji lidský důmysl všelijakých nízkých zaneprázdnění zbavuje?“¹²² Náprstek prosazoval názor, že je třeba ukončit jednostrannou dívčí výchovu, umožnit ženám samostatnou existenci, protože „dle statistických čísel není možno, aby mohla každá ženská vstoupiti v manželství.“ Příznivý ohlas Náprstkova přednáška vyvolala v *Hlasu*, který ve svém hodnocení 6. 1. 1863 napsal: „Co jsme slyšeli, bylo ryzé zlato, jehož cenu zajisté i přechytně přítomné krásné pohlaví naše poznalo.“ Zájem tisku si Náprstkova vystoupení udržela i nadále, jeho třetí přednáška na Žofíně O duševním pokroku žen, jejich práci a postavení z 11. 1. 1863 byla následující den věnována zvláštní příloha *Národních listů* a informoval o ní rovněž *Hlas*. Oba deníky si všimají především vysoké návštěvnosti (kolem tisíce posluchačů) a velkého podílu žen v obecnstvu: „(...) pan Náprstek přednáškami svými (...) do živého uhodil, o tom svědčí velké účastenství našich dam, které hovíce si až dosud v netečnosti nerady takovýmto výkladům naslouchaly... Nyní však vypadá to v přednášce páně Náprstkově, jako by se byl svět přes noc na vrub obrátil; krásného pohlaví jest v ní vždy více než mužského.“¹²³ Čtvrtá přednáška se týkala tématu ženského vzdělání a zaměstnání, konala se 18. 1. 1863 znovu na Žofíně a sešlo se na ní asi 1 500 posluchačů, z toho téměř dvě třetiny žen. Poslední Náprstkovo vystoupení z 25. 1. 1863 se zaměřilo na dobročinné a vzdělávací ústavy v cizině.

Náprstek si sice vysloužil přezdívku „advokát žen“, nelze ho však pokládat za zastánce radikálního feminismu. Jeho postoj vůči ženám byl dán přesvědčením, že každá z nich musí mít možnost samostatné existence, pokud se neprovdá. Výdělečná činnost však byla závislá na určitém stupni vzdělání, proto Náprstek podporoval rozvoj dívčích škol. Jako povolání, v nichž se ženy mohou dobře uplatnit, uváděl ošetrovatelky, pečovatelky, učitelky. Stále tedy můžeme sledovat tendenci, kdy se za ženská povolání považují taková, která jsou blízka úkolům manželky a matky. Náprstek ve své podpoře ženského hnutí stojí u

výrazně dál než jeho předchůdci, nestačí mu vzdělání žen uplatňované pro potřeby rodiny, ale požaduje takové vzdělání a výchovu, které neprovdané ženě umožní najít zaměstnání. Tento požadavek se stává hlavním obsahem ženské otázky od poloviny šedesátých let 19. století. Od kulturní emancipace výrazně spjaté s vlasteneckými ideály se tak ženské hnutí posouvá k sociálním a hospodářským otázkám, zcela stranou zájmu zatím stále zůstává možnost politické rovnoprávnosti a politického uplatnění žen.

K myšlenkám o potřebě ženského vzdělání se upínaly především ženy, kterým bylo v mládí jakékoli studium odepřeno a které tento nedostatek bolestně pociťovaly. V čele žen, které se obracely k Náprstkovi jako ke svému zachránci, stanula spisovatelka Karolina Světlá. Ze salo-
nu manželů Mužákových vzešel v lednu 1863 dopis Vojtovi Náprstkovi, otištěný s drobnými úpravami 3. 2. 1863 v *Národních listech* a podepsaný třemi stovkami pražských žen, mj. Jenny kněžnou Taxisovou, Annou Holinovou, Julianou Pechovou, Baruškou Křížkovou. Dopis byl nazván *Adresa českých paní* a vyjadřoval souhlas s Náprstkovými názory o schopnostech žen a ochotu vzdělávat se: „Takovou tichou, nadějnou myšlénkou byly přednášky Vaše, mnohý si jich nepovšiml, mnohý se pouсмál, že věnujete čas svůj předmětům tak malicherným, pouze ženského života se týkajícím, ale zrnka, která jste rozsil, již klíčí v půdě kypré a za krátký čas překvapí Vás osením, bohatou žen slibujícím... My Vám ale porozuměly a pochopily jsme, že nám ukazujete, jak se jedine jimi otevře tuhá brána stoletých předsudků, která před námi uzavírá duševní svět... Vám, pane, náleží čest, že jste měl v národě našem první cit pro bídu naši, neboť bídou jest, umírá-li švadlena při vši své pilnosti hlady, bídou jest, musí-li matka zanedbat ducha svých dětí proto, že vyžadují klopotné práce hospodářské její činnost, bídou vychová-li se dívka jen pro muže a vstoupí-li v sňatek jen proto, že nedojde jinak zaopatření, bídou, cítí-li ženština v prsou svých vloh, že musí-li je umoití proto, že společnost jich použití nedovede a nechce (...) Vy, pane, první jste k nám volal: Buďte činny, rozdělíme se s vámi o poklady vědy, umění a průmyslu... Ano, my se budeme učit, my se budeme vzdělávat, nedbajíce na posměch, vtipkování a krčení ramen, neboť bez boje není vítězství. Opírajíce se o výtěžek práce naší, jež nám pojistí samostatnou budoucnost, podáme pak ruku jen tomu, kdo vládne i srdcem našim, manželka nebude již závažím, nýbrž spolupracovnící, milenou, skutečnou družkou mužů...“

Sbor dam, jejichž zásluhou spatřila *Adresa* světlo světa, zorganizoval 9. února 1863 další veřejnou akci – při plese na Žofíně vybral téměř 190 zlatých pro Náprstkem plánované Průmyslové muzeum. Sbírka byla

uspořádána kuriózním způsobem. V *Národních listech* vyšlo 27. 1. 1863 provolání *Českám!*, aby dámy přišly na ples skromně oblečené a peníze ušetřené na toaletách a špercích věnovaly muzeu.

Po těchto zkušenostech se Náprstek v lednu 1865 obrátil na Karolinu Světlou s nabídkou, aby do salonu U Halánků sezvala dámy toužící po vzdělávání. Tím byla vlastně zahájena činnost budoucího Amerického klubu dam, jehož první, zatím ještě neoficiální schůzka se uskutečnila v Náprstkově knihovně 12. 1. 1865. Činnost spolku oficiálně zahájila svým projevem Karolina Světlá 15. 1. 1865.

Americký klub dam nebyl spolkem v pravém slova smyslu, ale spíše volným sdružením žen se společným cílem – vyplnit volný čas vzděláváním a dobročinnou prací. V prvním návrhu stanov byl formulován tento program i vztahy mezi členkami následovně: „Americký klub dám jest soukromá společnost pražských dám svazky nejvíce příbuzenstva nebo přátelstva mezi sebou spojených, které snaží se v kruhu svým soukromém rozšiřovati užitečné vědomosti a spolu povzbuzovati a pěstovati účely dobročinné.“¹²⁴

Na rozdíl od jiných spolků se neplatily žádné příspěvky, neexistovaly funkce předsedy, sekretáře či pokladníka. Protektorem spolku byl až do své smrti Vojta Náprstek. Přes tuto volnost byly však přísně dodržovány určité zásady. Předně – všechny akce pořádané v Náprstkově domě byly výhradně pro ženy, muži byli tolerováni jedině v roli přednášejících. Toto nařízení se týkalo i samotného Náprstka a jedinou výjimkou potvrzující pravidlo byl Jan Evangelista Purkyně, který shovívavost žen vůči své přítomnosti připisoval vysokému věku (v době založení klubu mu bylo 78 let). Pro přednášky byla určena nedělní dopoledne, každé středeční a sobotní odpoledne byla členkám klubu vyhrazena Náprstkovy knihovna a čítárna. Další nepsaný zákon se týkal přijímání nových členek, které musely být starší šestnácti let a doporučeny některou z členek nebo Vojtou Náprstkem. Díky této podmínce se však Americký klub dam stal do jisté míry spolkem elitním, nedostupným pro ženy z nižších vrstev a bez společenských kontaktů. Tyto rámcové stanovy, definování účelu spolku a prostředků, jimiž bude vytčeného cíle dosahováno, jsou dochovány v Náprstkově muzeu.¹²⁵

Aniž bychom tím klubu ubírali na vážnosti, je nutno přiznat, že členství se stalo do jisté míry módní a prestižní záležitostí. Této výlučnosti klubu si všiml již krátce po jeho založení Jan Neruda a výstižně ji komentoval v druhém čísle *Květy* z roku 1865: „(...) nemohu zde zmíněti přání snad podstatné... je kruhem jen soukromým, a každý kruh soukromý (...) je vždy kruhem výlučným. Jsem přesvědčen, že máme nyní již v Praze mnoho a mnoho dívek, jež si... v našich

užších kruzích známy, které ale honosí se čistým srdcem českým a duchem... Kdyby bylo volno přihlásiti se, přihlásila by se taková dívka hned v první hodině; takž ale závisí od milostivého pozvání a poněvadž jí pozvání toho nikdo nepodává, zůstává pro vždy v úkrytu svém... Její otec není výtečníkem..., její bratr není členem 'Umělecké besedy', její ženich je právě tak skromný člověk jako ona, a ostatní svět náš neví ani o jejím životě.“

Polemizovat je možné s prameny, v nichž se veškeré dění v Americkém klubu dam líčí jako zcela bezkonfliktní: „(...) vše se děje na základě přátelské úmluvy, jakož vůbec poměr jednoho k druhému čistě přátelský jest.“¹²⁶ O dílčích, nejčastěji osobních rozporech mezi členkami svědčí například korespondence Karoliny Světlé s Eliškou Krásnohorskou. Světlá se ve svém dopise z 1. 12. 1867 kriticky vyjadřuje k akci několika členek, mezi nimiž byla například její sestra Sofie Podlipská a Berta Mühlsteinová, které u příležitosti výročí bitvy na Bílé hoře umístily u letohrádku Hvězda věnec. Za svůj čin byly odsouzeny k 48 hodinám vězení, aniž by se od klubu dočkaly uznání nebo zastání. „Klub vůbec velmi pohrdlivě pohlíží na mučednice bělohorské, nazývá jejich demonstraci malichernou, viní je, že více tím uškodily než prospěly,“ píše Světlá. Sám Náprstek se ohledně této aktivity zachoval více jako pragmatik než vlastenec, varoval v klubu před konáním jakékoli hromadné akce a byl rád, že většina členek poslechla. Druhou zmínku o jisté nepřejícnosti členek klubu najdeme v dopise z 15. 1. 1869, v němž Světlá popisuje okolnosti spojené s budováním pomníku Boženy Němcové a roli, kterou při tom sehrává Náprstek. Podle Světlé pod vlivem některých členek klubu zcela změnil svůj původní názor na pocty spisovatelům, dříve je považoval za nadnesené a ne vždy zasloužené: „(...) každý náš hladem zahynulý spisovatel teď poctěn drahocenným pomníkem, bez ohledu zůstala-li po něm mezující se rodina (...) ten- týž (Náprstek – pozn. M. B.) nemá teď pilnější práce než podniknutí dříve tak trpce pokárané a zavrhnuté. Ale on je slabá a v klubu jsou jisté osoby, jimž na tom záleželo, aby byla učiněna Němcové pocta veřejná a hodně nápadná (...) na úkor mladšímu ženskému spisovatelstvu.“ Osobou, kterou Světlá viní z přílišného oslavování Boženy Němcové, je míněna Věnceslava Lužická-Srbová, konkurentka Světlé v úsilí o vydávání ženského časopisu.

Zaměříme se nyní na členky Amerického klubu dam a jejich společenské postavení. V letech 1865–95, k nimž existují přesné záznamy,¹²⁷ bylo členkami klubu celkem 893 žen. Nejčastěji se jednalo o příbuzné vědců, umělců a politiků, ke členkám dále patřily učitelky Vyšší dívčí školy, pracovníčky ženského výrobního spolku českého, členky Spolku

českých učitelek, Tělocvičného spolku paní a dívek pražských a spisovatelky.

Za zmínku stojí neúčast Marie Riegrové-Palacké v Americkém klubu dam, přestože dobročinnou práci podporovala, doložené jsou její pracovní kontakty s Náprstkem v oblasti filantropie a její manžel se s Náprstkem přátelil. Svou roli zde pravděpodobně sehrála doba vzniku spolku a její náboženské cítění. Americký klub dam byl založen v roce, kdy Marie Riegrová-Palacká pracovala na nových stanovách Spolku sv. Ludmily a plánovala otevření průmyslové školy. Obě tyto aktivity byly časově velmi náročné, a zřejmě proto na práci v dalším spolku rezignovala, účastnila se pouze některých přednášek jako host klubu. Dobročinné skutky Amerického klubu dam se navíc zcela neslučovaly s její představou o hmotné podpoře nejchudších neúplných rodin – členky Amerického klubu dam se zaměřovaly na návštěvy nemocnic, chudobinců a pořádání finančních sbírek pro plánovaný sirotčinec. Jejich dobročinná práce měla širší rozpětí, neomezovala se na předem danou sociální skupinu, jednalo se ale o jednorázovou pomoc a častěji než konkrétním osobám byla směřována k institucím pečujícím o chudé a nemocné. S náboženskými důvody může souviset napojení Spolku sv. Ludmily na pražského arcibiskupa a naopak Náprstkovo volnomyšlenkářství ve vztahu k církvi, které se projevilo například civilním sňatkem a přáním být po smrti zpopelněn.

Zvlášť těsné byly vazby mezi Americkým klubem dam a Vyšší dívčí školou, ať už se jednalo o členky nebo přednášející, kteří často působili jako profesori na Vyšší dívčí škole. K těmto přednášejícím patřili například Petr Mužák nebo Bedřich Frída.

Už bylo řečeno, že k zakládajícím členkám klubu patřila Karolina Světlá. Okruh spisovatelek a básnířek dále doplňovaly Sofie Podlipská (zároveň jedna z nejaktivnějších přednášejících), Věnceslava Lužická-Srbová, Eliška Krásnohorská, Teréza Nováková (zapsaná ještě pod dívčím jménem Lanhausová), Berta Mühlsteinová. Ženský výrobní spolek český reprezentovaly kromě Světlé Emilie Bártová, manželka známého pražského advokáta, Luisa Čelakovská, snacha básníka Františka Ladislava Čelakovského, a Dora Hanušová, dlouholetá sekretářka Ženského výrobního spolku českého. Členkami Amerického klubu dam byla řada pražských učitelek – Marie Brunnerová, Anna Cutíková, Anna Dupree-Lamblová, Anna a Eliška Řehákovy. Z dalších známých osobností se na činnosti klubu podílely například Marie Neffová (rozená Hálová), manželka známého pražského obchodníka a vlastence Jana Neffa, „dcera národa“ Zdeňka Havlíčková, sirotek po Karlu Havlíčku Borovském, „v

ná Nerudova nevěsta“ Anna Holinová, neteře Františka Ladislava Rieg-
ra Bohumila a Božena Macháčkovy, Náprstkova švagrová Ludmila Šimáčková, manželka nakladatele Františka Šimáčka. Členkami klubu byly také dívky zaměstnané u Náprstkových – Klára Špecingrová, Ludmila Kottnerová a pozdější Náprstkova manželka Josefa Křížková.

Osobnost Náprstkovy manželky je pro veškeré dění v domě U Halánků natolik významná, že si zasluhuje více pozornosti. Za Náprstka se Josefa Křížková provdala 25. února 1875 a hned po svatbě se ujala vedení rodinného podniku, kde byla do té doby řadovou zaměstnankyní. Mezi manželou došlo k rozdělení činnosti – Náprstek se věnoval vlasteneckým, vzdělávacím a dobročinným aktivitám, budoval knihovnu, udržoval kontakty s krajany, pořádal výlety, dýchánky a přednášky, zatímco jeho žena stála jakoby v pozadí a zajišťovala praktický chod domácnosti. Toto rozdělení naznačuje, že i v nadmíru demokratickém prostředí domu U Halánků se projevil konvenční představy o povinnostech muže a ženy. Většinu domácích prací na sebe převzala Náprstkova manželka dobrovolně, považovala za logické, že v domě plně zastoupí Náprstkovu matku, podstatné ale zůstává, že žila v mužově stínu, nepovažujíc tuto skutečnost za neobvyklou nebo ponižující. Možná nevědomky, ale o to realističtěji poměry v domě a rozdílné postavení manželů Náprstkových vylíčila ve své vzpomínce Renáta Tyršová: „V stolici, kde po léta panímaminka sedávala, brala paní Náprstková peníze. V obnošené soukenné jupičce neb v odřeném kožíšku, přepásaná kanafasovou zástěrou, s bílým pleteným šátečkem na hladce učených vlasích, sedávala tu za krásných slunných dnů, kdy každý si hleděl procházky, v podzimním průvanu i za třeskutých mrazů, od rána do večera. Zatím nahoře v čítárně (...) přijímal Vojta Náprstek své návštěvníky... Když přišel známý z venkova nebo z ciziny, nebo měl-li někdo s paní Náprstkovou nějaké jednání, putoval k ní dolů do skladu.“¹²⁸ K roli paní domu navíc přibyla péče o čtyři osiřelé dívky, které Náprstek přivedl do rodiny v září 1875, tedy zhruba půl roku po svatbě.

Stejně jako její muž vystupovala neokázale, skromně, podporovala nejružnější dobročinné a vlastenecké sbírky, odsuzovala marnotratnost. Stanislav Kodým ve vzpomínce na Vojtu Náprstka například uvádí, že považoval za „fouňovství jezdit ve fiakru taženém dvěma koňmi“ a že hostům se U Halánků podávaly jako občerstvení pouze bílé zemle a víno. Typický postoj Josefy Náprstkové k vydávání peněz je patrný z dopisu o bližší neurčeném divadelním představení: „Arci! bylo mně to líto, že jsem nemohla být přítomná a však samotnou by mě to netěšilo a s Vojtěchem, který ani nechtěl jít, dát 24 zlatých za 3 hodiny, to přece snad člověk sobě nesmí dovolit, vždyť za tyto peníze musí být jedna

rodina celý měsíc živa, a jsou lidé, kteří ani na celý měsíc tak mnoho nemají, a jsou z toho samého masa, proto bych sobě dělala výčitky, že něco podobného jsem sobě dovolila; a přece bylo u nás tak mnoho lidí, kteří chtěli ještě jít, a však už nedostali lístky, a tím jest vidět, že máme mnoho lidí, kteří sobě všelicos dopřejou a však když má dát na národní podnik tu nemají a naříkají více nežli ten chudák.¹²⁹

Josefa Náprstková se rovněž výrazně angažovala v záležitostech muzea, podílela se na vybudování kolekce lidových výšivek, kterou označila názvem Práce našich matek. Roku 1880 pomáhala při uspořádání výstavy lidové tvorby na Žofině. V roce 1885 patřila k zakládajícím členkám spolku Domácnost, v devadesátých letech 19. století se zapojila do přípravy dvou expozic Zemské jubilejní výstavy (1891). S Náprstkovou smrtí roku 1894 Josefě ubyly starosti s řízením podniku, který převzal nový majitel, a místo toho se plně soustředila na péči o knihovnu a muzeum, jež považovala za hlavní manželův odkaz. Až do konce svého života se angažovala v institucích, které měly vztah k výchově a postavení žen, zřídila například nadaci pro „dělné ženy a dívky“ (1902) a projekt Zátíší (útulek pro dělnické ženy).

Josefa Náprstková zemřela roku 1907 a v nekrolozích uveřejněných v tisku se jí dostalo mnoha poct a uznání, které ona sama za svého života odmítala: „Pokud byl manžel její živ, byla velikou osobností jeho úplně zastíněna. Ačkoliv přemnohé věci konávala za něho, (...) málo kdo vzpomenu přitom na ni (...) A přece důvěrníci tohoto staroslavného domu věděli, že vlastní výkonnou silou domu U Halánků je Josefa, či jak on sám láskyplně ji nazýval Pepička.“¹³⁰

Od osmdesátých let 19. století se původní okruh členek Amerického klubu dam postupně rozšiřoval o představitelky mladší generace, členství se nejednou „dědilo“ z matky na dceru. V seznamu členek lze najít řadu významných jmen, například první českou lékařku Annu Bayerovou, malířku Zdenku Braunerovou, manželku známého mecenáše Zdenku Hlávkovou, operní pěvkyni Marii Kalašovou, dceru Sofie Podlipské Ludmilu, spisovatelky Růženu Svobodovou a Vlastu Pittnerovou.

Americký klub dam byl z hlediska svých členek dosti uzavřenou společností žen a dívek ze středních a vyšších společenských vrstev, kterých se také nejpalčivěji dotýkal problém nevyužitého volného času; právě ony se také – díky služebným, které za ně doma uvařily oběd – mohly účastnit přednášek v nedělních dopoledních. Jinou motivaci k členství můžeme hledat u dcer z úřednických či obecně středostavovských rodin – těm nešlo jen o vyplnění volných chvil, ale o nabytí vědomostí a schopností nutných k získání kvalifikované práce. Paradoxem tehdejší doby zůstává skutečnost, že v Praze žilo tehdy mnoho dělnických žen,

které musely pracovat z čistě existenčních důvodů a které by uvítaly možnost zůstat v domácnosti a věnovat se „jen“ výchově dětí.

Činnost Amerického klubu dam je možno shrnout do několika bodů, jimiž byly vzdělávání, zábava, dobročinnost a v neposlední řadě pomoc při zřizování Průmyslového muzea. Podle stanov klubu bylo jeho účelem vzdělávání členek, rozšiřování jejich vědomostí, dobročinnost, péče o mládež, oslava památky vynikajících žen. Prostředkem k dosažení těchto cílů se měly stát přednášky, výstavy, výlety, sbírky pro chudé, vydávání životopisů a podpora ústavů pro opuštěnou mládež. Důležitým přínosem klubu byla skutečnost, že se stal vzorem pro další ženské spolky, vykrystalizovaly v něm mj. plány na založení Ženského výrobního spolku českého (1871), spolku a kuchařské školy Domácnost (1885) a dívčího gymnázia Minerva (1890). U zrodu uvedených institucí stály členky Amerického klubu dam – Karolina Světlá, Marie Neffová a Věnceslava Lužická-Srbová, Eliška Krásnohorská. Nezastupitelná byla pro činnost Amerického klubu dam osobnost Vojty Náprstka, který všechny další uvedené počiny plně schvaloval a finančně podporoval. O příčinách kladného poměru Náprstka k Ženskému výrobnímu spolku českému píše Eliška Krásnohorská: „Od počátku své činnosti feministické jest Náprstkovou zásadou nebudovati nám ženám vlastníma rukama č ho potřebují... Chce je povzbuzovati, vésti a morálně nutiti, aby si samy zakládaly své ústavy a klestily své cesty.“

Pod záštitou Vojty Náprstka se ženy rozhodly zbořit hradbu předsudků a začaly útočit na zakořeněný mýtus o svých nízkých duševních schopnostech. Chtěly společnost, zejména její mužskou část, přesvědčit, že dokáží proniknout do různých oborů vědy a umění, dostanou-li k tomu příležitost. Touto příležitostí byly pro členky Amerického klubu pravidelné přednášky v knihovně pohostinného domu U Halánků. Naučné přednášky znamenaly pro členky klubu vytržení z každodenní všednosti a byly také příležitostí ke společenským setkáním. Soudě podle ohlasů v memoárech a korespondenci přímých účastnic dění, tvořily ženy vděčné a vzdělávací obecenstvo. „Každou neděli máme hezké, zajímavé přednášky. Letos počal Dr. Štolba – o Mexiku. Byly to tak pěkné obrázky – a tolik humoru v nich bylo, dovedl nás všesky srdečně rozesmát,“ píše v lednu 1880 Klára Špecingrová. Manželka profesora Studničky o domu U Halánků mluví jako o „milém útulku, v němž duše naše okřívá a srdce naše se zušlechťovalo (...) tam jsme si chodily pro potěchu, radu a poučení.“ Na akce Amerického klubu dam vzpomínala ještě po téměř dvaceti letech spisovatelka Tereza Nováková: „Chvilé, které jsem v rocích 1870–1871 v Americkém klubu strávila, budou mi vždy velmi příjemnou vzpomínkou; dosud ráda

si líčím vábnou, útulnou, velebným tichem prodchnutou čítárnu, po-
učné ty vycházky, (...) veselí dívčí slavnosti v oboře bubene ské."

Primární účel přednášek byl bezesporu naučný, druhým, poněkud
skrytým cílem se stalo demonstrování širokého, avšak až dosud nevyuži-
tého duševního potenciálu ženské části národa. Přednášky se konaly
každé nedělní dopoledne od listopadu do dubna. Termín první z nich,
15. leden 1865, bývá zároveň označován za den vzniku Amerického
klubu dam. Průběh několika z nedělních dopolední zaznamenala ve
svém deníku Marie Červinková-Riegrová, která se jako host řady před-
nášek účastnila a uchvátilo ji především předvádění šicího stroje,
o němž se zmiňuje 6. ledna 1866.

Mnohaletý přednáškový blok zahájil 15. ledna 1865 profesor Fran-
tišek Studnička výkladem o astronomii. Téma dokázalo posluchačky
natolik upoutat, že se v lednu a únoru téhož roku dočkalo dalších pěti
pokračování. Stejného úspěchu patrně dosáhly i ostatní Studničkovy
přednášky, jejichž konečný počet dvaceti pěti radí profesora Studničku
mezi pět nejčastějších přednášejících. Pětici nejpopulárnějších řečníků
a „učitelů“ českých paní a dívek doplňovali Josef Durdík (52 předná-
šek), Vojta Náprstek (19 přednášek), Karel Tieftrunk (18 přednášek)
a jediná zástupkyně žen Sofie Podlipská (31 přednášek). Také jména
dalších přednášejících dávají tušit, že dočasní pedagogové byli na slovo
vzatými odborníky, přitom pro ně nebylo nijak ponižující zprostředko-
vat a předávat své vědomosti ženám. Za krátký čas naopak patřilo k do-
brému tónu představit se v Americkém klubu dam, a tak mezi přednáše-
jícími najdeme jména dodnes známých spisovatelů, vědců, cestovatelů,
ale i dvou rakouských ministrů a budoucího prezidenta Československé
republiky. Ze známých osobností vystoupili v improvizované posluchár-
ně U Halánků politici Albín Bráf, Josef Kaizl a Tomáš Garrigue Masa-
ryk, umělci Jaroslav Vrchlický, Julius Zeyer, Josef Václav Sládek, Gustav
Pfleger Moravský, František Věnceslav Jeřábek, Josef Jiří Kolár, Václav
Nebeský, Antonín Chitussi, vědci Josef Durdík, František Studnička,
Jaroslav Goll, Jan Evangelista Purkyně, Otakar Hostinský. Z mnoha
dalších jmenujme například Emanuela Tonnera, Miroslava Týrše, Bedři-
cha Fridu. Jména přednášejících také naznačují těsné vazby mezi klu-
bem a Vyšší dívčí školou, jejíž profesori patřili k velmi častým hostům
Náprstkovy knihovny.

Důležitá byla pro rozvíjející se emancipaci rostoucí aktivita samot-
ných členek klubu, které se postupně začínaly podílet na přednáškové
činnosti. První ženou, jež odvážně předstoupila před plénum poslucha-
ček, byla Klementina Hanušová, podávající 3. prosince 1865 vý-
klad o kon-

ferenci dam v Lipsku. Po Klementině Hanušové následovala Berta Mühl-
steinová (22. dubna 1866, Postavení žen v různých dobách a u různých
národů), dále pak už zmiňovaná Sofie Podlipská, Emilie Macháčková,
Marie Kalašová, Ludmila Šimáčková, Karolina Světlá, MUDr. Anna
Bayerová, Miroslava Kavanová a Julie Kominíková. Poměr ženských
a mužských přednášejících se změnil ve prospěch žen teprve na samém
konci osmdesátých let 19. století, kdy řadu mužských příjmení přeruši-
ly Karla Máchová, Bohumila Klimšová, Anna Heroldová, Barbora
Kottnerová, Anna Hřebíková, Leopoldina Pelclbauerová a Věnceslava
Lužická-Srbová. Soudě podle počtu výkladů však byly ženy zcela zane-
dbatelnou konkurencí, neboť každá z uvedených dam přednášela maxi-
málně třikrát, s výjimkou Sofie Podlipské. Ta jediná také dokázala ho-
vořit o odborných a obecných otázkách, ostatní přednášky z ženských
úst byly většinou inspirovány jedinou konkrétní událostí a často měly
cestopisný charakter.

Stejně obsáhlý jako soupis přednášejících je výčet témat, o kterých se
v klubu hovořilo a která zahrnují snad všechny druhy lidské činnosti.
Náměty přednášek byly vybírány z různých oborů – přírodních věd,
historie, literatury, lékařství, ekonomie, jazykovědy, techniky. Až na
cyklus přednášek vztahujících se k ženskému hnutí ve světě a pojed-
návajících o životě slavných žen nelze najít žádnou jednotící linii, sys-
tém nebo návaznost témat. Záznamy z deníku Amerického klubu dam
dokazují z tohoto hlediska naprostou nekonceptnost.¹³¹

Tak například 3. prosince 1865 přednášela K. Hanušová o konferen-
ci dam v Lipsku, následoval výklad J. Zemana o cukrovarnictví, poté
vypravování o Nizozemí přednesené A. Studničkou a pojednání profe-
sora Majera o využití páry. Tato chaotičnost přetrvávala i v následujících
letech. V květnu 1867 se přednášelo o bulharských národních písních
(V. D. Stojanov), o amerických ženách (V. Náprstek) a do třetice o cho-
romyslnosti (dr. F. Fuka). Rok 1871 zahájila E. Macháčková popisem
cesty po Švýcarsku, následovala přednáška z dějin hudby (B. Jedlička),
o Florence Nightingaleové (L. Šimáčková), o výchově (P. Škoda) a vý-
klad K. Světlé o životě venkovanů.

Hlavní problém zřejmě spočíval v tom, že Vojta Náprstek, hlavní
organizátor přednášek, nedovedl odhadnout, který z oborů bude pro
ženy atraktivní a přitažlivý, proto se jim snažil nabídnout vše, co bylo
dostupné. Konečný rozsáhlý seznam přednášek, volající po přívlastku
megalomanský, je tedy výsledkem veskrze kladných úmyslů. Nelze to-
tíž popřít, že ať už byl program přednášek jakkoli chaotický, byl záro-
veň dosud ojedinělým pokusem o komplexní rozšíření duševního ob-

zoru žen. K tomuto cíli však nesměřovala jen přednášková činnost, jejím důležitým doplňkem se v jarních a letních měsících staly naučné vycházky a výlety.¹³²

Cílem vycházek byly především památné lokality Prahy a blízkého okolí, ale protože Náprstek byl stoupencem tzv. průmyslového vychování, navštívily dámy také řadu pražských závodů. Každou vycházku navíc doprovázel výklad kvalifikovaného průvodce, kterým velice často býval profesor dějepisu Emanuel Tonner. K oblíbeným a častým vycházkám patřily například návštěvy knihoven (univerzitní, strahovské, muzejní), obrazáren, výstav a pražských zahrad. Mezi vděčné objekty dále náležela Staroměstská radnice, areál Pražského hradu, starý židovský hřbitov a synagogy, Ferdinandeum, Muzeum království Českého, zámek v Trójské, arcibiskupský palác, Rudolfinum a od roku 1874 pochopitelně Průmyslové muzeum. Od poloviny sedmdesátých let 19. století postupně ubývalo vycházek ke konkrétním historickým místům a převahu získaly návštěvy dobových výstav (například ženské ruční práce v červenci 1874, umělecko-průmyslová výstava kraje v říjnu 1876, obuvnická výstava a výstava novin a časopisů v květnu 1877, výstava krojů v květnu 1880). Přinejmenším stejně populární byly návštěvy pražských i mimo pražských průmyslových podniků jako například pekárny na Smíchově, modřanského cukrovaru, městské plynárny, Ringhofferovy továrny, knihtiskárny J. S. Skrejšovského nebo Zátkovy továrny na výrobu šumivých nápojů. Také tento typ exkurzí zaznamenal největší rozmach v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století. S výjimkou roku 1882 je následující období pouze labutí písni, rokem 1888 pak vycházky zcela ustaly. Ve třetím desetiletí existence Amerického klubu dam je patrný příklon k činnosti veřejného, celospolečenského rázu, což byly především oslavy výročí významných osobností.

Informace o jednom z nejdůležitějších pilířů klubu, vzdělávacím programu, ukončíme několika statistickými údaji, které jen podtrhují výše naznačenou důležitost vycházek a přednášek. Balance oněch třiceti, a především prvních dvaceti let je skutečně ohromující.¹³³

V letech 1865–84 se uskutečnilo 475 přednášek, které vyslechlo 26 750 dam, to znamená průměrně 1 337 dam ročně. S výjimkou roku 1876 roční návštěvnost vždy přesahovala číslo jeden tisíc, rekordu bylo dosaženo ve třetím roce existence klubu, kdy se přednášek zúčastnilo 1 841 dam.

Jen slabým odleskem této dvacetileté éry bylo období následující, druhá polovina osmdesátých let 19. století (poslední přednášku pronasledoval Venceslava Lužická-Srbová 20. března 1889). V tomto období, tj. v letech 1885–89, bylo na 22 přednáškách přítomno 1 250 dam.

ru 417 dam ročně. Jedním z důvodů poklesu počtu přednášek ve druhé polovině osmdesátých let 19. století byly stoupající nároky na práci v muzeu a především vzrůstající možnost žen využívat ke vzdělání i jiné zdroje, jak v prosinci 1885 v dopise pro Annu Lauermannovou-Míkschovou objasňuje Josefa Náprstková: „Přednášky nemáme ještě v klubu žádné, nevím zdali už letos počnou, skorem každou neděli se nějaký spolek ohlásí v Museum a tu pak Vojtěch myslí, že jest teď příležitost pro toho, kdo chce do přednášek, dosti často, a sice každý den ohlašují se přednášky ve prospěch rozličných podniků, proto můj muž nepospíchá.“

Po dobu téměř třiceti let Náprstkův salon nahrazoval nedostatečné vzdělání 893 ženám a dívkám (tolik bylo ve sledovaném období členek Amerického klubu dam) a za tímto účelem bylo zorganizováno 497 přednášek, v průměru 21 ročně. Vystoupilo na nich 117 přednášejících, z toho 16 členek klubu, a vyslechlo je 28 001 posluchaček.

Statistika naučných vycházek vykazuje podobný trend jako předchozí údaje. V prvních devatenácti letech (roku 1884 se vycházky nekonalily) se 8 563 dam zúčastnilo 266 vycházek, tj. průměrně 450 členek ročně. Maximálním počtem bylo 31 vycházek ročně (roku 1865 a 1869) a 1 151 účastnic jedné vycházky (roku 1865). Dolní hranici zájmu představuje rok 1873, kdy se čtyř vycházek zúčastnilo 90 dam. Účast z roku 1873 byla však v prvním desetiletí činnosti klubu naprosto výjimečná, neboť – jak už bylo uvedeno – průměrný roční počet účastnic vycházek dosahoval v tomto období pětinasobku. Od roku 1885 však zájem o vycházky klesl ještě rapidněji, než tomu bylo v případě přednášek. V letech 1885 a 1888 se uskutečnilo jen pět vycházek, a to za přítomnosti 254 dam. Záznamy klubového deníku vykazují za 21 let 271 naučných vycházek pro 8 817 dam, v tomto časovém úseku se průměrně realizovalo 13 vycházek ročně.¹³⁴

K činností zaměřeným na osobní potřeby a zájmy členek klubu se kromě přednášek a naučných vycházek řadí celodenní výlety, jejichž cílem byly většinou hrady, zámky a stará královská města, například Karlštejn, Křivoklát, Kokořín, Kutná Hora, Mělník, Beroun, Veltrusy, ale také místa v těsné blízkosti Prahy jako Chuchle, Černošice, Štěrbovice. Pokles zájmu o naučné vycházky se zhruba kryje s roky, kdy mezi členkami klubu vzrostl zájem o výlety, které od roku 1873 dominují v programu letních měsíců. V průběhu osmnácti let, tj. 1865–82, se s počtem naučných vycházek a jichž se ročně účastnilo průměrně 198 členek klubu.¹³⁵ Výlety si stejně jako přednášky a vycházky kladly za cíl odpoutat ženy od všedních starostí, poskytnout jim odreagování.

Přesto se však mezi akcemi, které měly členkám klubu vyplňovat volný čas, objevuje zásadní rozdíl: výhradně vzdělávací funkce ustoupila v případě výletů funkci zábavné a odpočinkové. O výletu do Chuchle, jednoho z nejčastěji navštěvovaných míst, se v červenci 1880 od Kláry Špecingrové dozvídáme: „Je to tam tak hezké a velmi pohodlné. Hned od vlaku jdeme ku kostelíku. Zde navštívíme hrob Dr. Novotného, dáme mu nějaké kytičky, a jdeme si zazpívat nebo zahrát. Jak kdo k čemu má chuť. K polednímu jdeme dolů do zadní Chuchle k obědu – který nám jak si sama pomyslíte velmi dobře chutná. Po obědě hrajeme (pomyslete, co klub vyvádí) v kuželky... Ten den nám tak uběhne, že se sotva nadějeme a již přijdou odpolední výletníci. Pak počne teprve ale pravý rej. Je nás více – honíme a dovádíme až ku vlaku.“

Přitažlivost výletů možná také zvyšovala okolnost, že jako jediných akcí klubu se jich mohli účastnit muži, kteří této výsady s radostí využívali. Společníky dámských vyjížděk bývali mj. Jaroslav Vrchlický, Josef Durdík, Emanuel Tonner, stálým průvodcem pak Vojta Náprstek. Ten zároveň využíval výlety k osvětové práci a obyvatele navštěvovaných míst štědře obdarovával knihami.

Vzdělání a zábava však nebyly jedinou činností Amerického klubu dam, jejich rovnocenným doplňkem se stala sociální a kulturní práce. Tuto složku činnosti lze rozdělit do několika hlavních skupin: péče o děti, péče o nemocné, připomínání kulturních výročí a osobností. Aktivita spjatá se sociálním, zejména charitativním podtextem, řadí Americký klub dam k ženským spolkům s obvyklou dobovou náplní činnosti, typickou právě pro ženy.

Členky klubu přijaly za své Náprstkovy plány na zřízení ženského sirotčince a program sociální péče o chudé a nemocné děti. Ve prospěch chystaného Česko-amerického sirotčince uskutečnily řadu sbírek, ze kterých se v průběhu let 1871–84 podařilo shromáždit celkovou sumu 30 000 zlatých, odevzdanou 15. ledna 1885 radě města Prahy. Dar byl předán pražskému purkmistrovi u příležitosti oslav dvaceti let trvání Amerického klubu dam a byl určen pro dívky v sirotčinci arcikněžny Gisely. První sbírka vynesla 17. dubna 1870 130 zlatých, největší částku přinesl rok 1871, kdy dámy uspořádaly dvě loterie (22. ledna a 26. března) a hudební akademii (30. dubna), jejichž výtěžek činil 2 214 zlatých. V letech 1885–95 počet dam pravidelně přispívajících na sirotčinec postupně klesal – ze 180 v roce 1885 na pouhých 65 v posledním sledovaném roce. Stejně tak klesaly příspěvky na sirotky umístěné v městském sirotčinci nebo v opatrovnách. Za deset let mohlo být sice sirotkům přilepšeno částkou v hodnotě 4 130 zlatých, ale příspěvky se během uvedeného období postupně snižovaly, takže suma

z roku 1895 je oproti údajům z osmdesátých let 19. století zhruba třetinová. V roce 1885 bylo sbírkami získáno 698 zlatých, o 10 let později už jen 226 zlatých.¹³⁶

Finanční podpora však neznamenal jedinou aktivitu klubu ve prospěch dětí. V období let 1865–83 bylo pod záštitou Vojty Náprstka zorganizováno 50 dětských zábav, akcí v Praze dosud nevídaných, které se konaly nejčastěji na Nebozízku. Dalšími oblíbenými místy byly například Žofín, Hvězda nebo Bubeneč, případně dvůr domu U Halánků. Na přípravě dětských vycházek a her se podílelo celkem 1 297 členek klubu a zúčastnilo se jich 8 376 dětí ze 44 škol, to znamená přibližně 598 dětí ročně. První akce pro děti se uskutečnila roku 1865 v Roztokách. V poděkování od dětí 2. třídy farní školy u sv. Jiljí za výlet, dochovaném v archivu Amerického klubu dam, se píše: „Jako matky ochránitelky (...) provázely jste nás z našeho zátiší školního do Boží přírody a tu od zábavy k zábavě, od občerstvení k občerstvení nás vedly.“

Od roku 1867 se další akce pro děti každoročně pořádaly v Praze. Jejich počet kolísal mezi jednou až devíti ročně, vyjma rekordního roku 1868 s patnácti zábavami pro 1 834 dětí. Největší dětská zábava se uskutečnila v roce 1876 na počest padesátých narozenin Vojty Náprstka. Ve dvoře domu U Halánků byla uspořádána slavnost pro více než 400 dětí, které „strávily rozkošné půldne jarní u veselé hře“ – tak hodnotil akci dobový tisk (*Posel z Prahy*, 18. 4. 1876). Se stejnou mírou nadšení popisuje tuto dětskou slavnost její účastnice Sofie Podlipská: „Dům byl v zahradu proměněn. Uprostřed celého lesa choje usmíval se obraz paní mamincin. Ten věru každého k pláči dojal. (...) Všechno šlo dobře dohromady a celá společnost se bavila. Ty děti byly blaženy.“

Kromě zábav podnikaly členky klubu s dětmi z pražských škol a ústavů pravidelné vycházky po hlavním městě, rozdělávaly prádlo mezi chudé děti a každoročně je na Štědrý den obdarovávaly.

Sociální práce se nezaměřovala jen na děti, ale také na dospělé nemocné. Dámy pravidelně navštěvovaly nemocnice, ústavy pro postižené a chudobince, nikdy nešetřily na peněžní či potravinové podpoře. Jen v chorobinci na Karlově rozdělily za dvacet let (1865–86) mezi 6 369 nemocných 1 274 zlatých.

Dokonalou příležitostí, jak svůj soucit s trpícími předvést v praxi, se ukázal rok 1866, rok prusko-rakouské války. Od 19. 6. 1866 se v rámci klubu začaly připravovat nejrůznější zdravotnické potřeby pro raněné vojáky a od té doby až do 9. 10. 1866 členky prakticky nepřetržitě pracovaly v pražských nemocnicích nebo v klubovních místnostech Náprstkova domu. Návštěvy nemocnic představovaly pro pacienty především psychickou oporu – dámy jim předčítaly, psaly za ně dopisy

rodinám. Praktická část práce se odehrávala v domě U Halánků, který se v letních měsících nápadně podobal nemocnici, neboť byl „povýšen“ na základnu pro přípravy zdravotnického materiálu.

Obětavost členek klubu dokládají záznamy v klubovém deníku.¹³⁷ Členky Amerického klubu dam poskytovaly významnou pomoc Pražskému pomocnému výboru pro ošetřování raněných vojáků, odesílaly bedny obvazů, pomáhaly spravovat nemocniční prádlo. Za tuto podporu vyjádřil Americkému klubu dam poděkování pražský purkmistr. Další formou pomoci raněným byly pravidelné návštěvy nemocnic a rozdávání darů, z nich převažovaly tabák, doutníky, pití, prádlo, ovocné, knihy a noviny. Za celé období od 19. 6. do 9. 10. 1866 uskutečnily členky klubu celkem 66 návštěv v nemocnicích na Karlově náměstí, u Nové brány, na Hradčanech a v Emauzích, rozdaly při nich 5 742 kytic, 2 358 obálek a dopisních papírů, 185 košil, 91 spodků, 509 německých a 484 českých knih, 488 dýmek, 9 417 doutníků a 6 175 kornoutů tabáku. Největší podíl na práci ve prospěch raněných měly podle klubových záznamů Josefa Křížková (168 dnů), Otýlie Němečková (157 dnů), Julie Burdová (133 dnů), Marie Alizarová (109 dnů) a Berta Mühlsteinová (104 dny). Za projevenou „věrnost, loyálnost a vlasteneckou oddanost za posledních dob válečných tak skvělým způsobem osvědčenou“ vyjádřil Americkému klubu dam 16. 11. 1866 své poděkování císař František Josef I. prostřednictvím pražského purkmistra. Skutečně bylo zač děkovat, neboť od 19. 6. až do 9. 10. 1866 byl obvyklý klubový program včetně všech vycházek a výletů nahrazen výhradně prací pro raněné a návštěvami nemocnic a teprve 4. 11. se činnost klubu vrátila do obvyklých kolejí. Přehled všech vydání na válku byl vyčíslen na 4 342 zlatých, z toho 2 418 zlatých bylo investováno do darů pro raněné v pražských nemocnicích, 518 zlatých předáno Komitétu pomocného spolku pro raněné a na 1 404 zlatých byla vyčíslena hodnota ženské práce.

Díky postoji členek klubu v době prusko-rakouské války si mohli zastánci tvrzení, že žena je od přírody stvořena k výchovatelskému a ošetrovatelskému povolání, připsat další čárku k dobru, a to tím spíše, že sociální činnost Amerického klubu dam pokračovala i v dalších letech. Charitativní akce v létě 1866 je však v dějinách tohoto spolku ojedinělá a ještě po třiceti letech ji spolu s dalšími zásluhami Amerického klubu dam připomínaly *Národní listy*.

Také na sociální a charitativní činnost se bohužel vztahuje stejná křivka zájmu, s jakou jsme se setkali při statistice přednášek a vycházek. „Zlatou érou“ sociální práce se stala šedesátá léta 19. století. Roku 1865 členky klubu podnikly 12 návštěv opatroven, ústavů a chorobin-

ců, následoval už zmíněný rok 1866. Po tomto počátečním entuziasmu přišla poněkud hubenější léta 1867–70 a od roku 1871 je pokles zájmu ještě markantnější – až na několik výjimek zůstala zachována pouze tradice posvícenské návštěvy v chorobinci na Karlově. Rokem 1882 úplně skončila jak sociální péče o dospělé, tak vycházky s dětmi, o rok později mizí z programu klubu také dětské slavnosti. Druhá polovina osmdesátých let a devadesátá léta 19. století přinášejí orientaci především na práci kulturní.

Kulturní činnost je posledním bodem ve výčtu aktivit Amerického klubu dam. Za její nejvýznamnější výsledek v prvním dvacetiletí trvání klubu lze považovat vybudování pomníku spisovatelce Boženy Němcové na Vyšehradě. Slavnost odhalení pomníku na vyšehradském Slavíně se uskutečnila 6. 6. 1869 a byla provázena zádušní mší, koncertem a banketem na Žofíně. Ke kulturním akcím pietního charakteru bezesporu patří každoroční návštěvy pražských hřbitovů v předvečer Dušiček, tj. 1. listopadu, připomínání jubileí významných osobností českého národa. V neposlední řadě si zaslouží zmínku pomoc členek klubu při organizování Zemské jubilejní výstavy v roce 1891 a pravidelné dozory a provádění v Náprstkově Průmyslovém muzeu, na kterých se během dvaceti let zcela bezplatně podílelo 3 497 dam.

Jedinou oblastí, kde plány členek Amerického klubu dam skončily neúspěšně, bylo podnikání ve vlastní režii. V roce 1867 byl založen spolkový obchod s představou, že „dámy mezi sebou rozprodávají, co se bylo nakoupilo ve velkém a výtěžek z toho připadne klubu, tj. použít se k zapravení výloh“. Členky klubu nakupovaly potraviny, drogistické a papírenské zboží, hudebniny a v prostorách domu U Halánků je prodávaly. Zisk z prodeje měl být využíván také na dobročinné účely. Obchod ztroskotal na nízkém obratu a tržbách po necelých dvou letech existence. Účty z let 1867 a 1868 dokazují trvalé ztráty – v roce 1868 to bylo 840 zlatých. V obchodě většinou nakupovaly samy členky, k větším odběratelům mimo klub patřila pouze Anna Náprstková, která zde objednávala potraviny pro dýchánky pořádané svým synem.

Připomeňme ještě další etapy vývoje klubu, který ve své činnosti pokračoval i ve 20. století. Po Náprstkově smrti se nejvýznamnějším skutkem stalo vybudování pomníku Vojtovi Náprstkovi na Nebozízkě jeho nedožitým sedmdesátým narozeninám, který byl slavnostně odhalen 17. 4. 1896. Členky klubu zastupované Sofií Podlipskou původně žádaly o povolení umístit pomník v Královské oboře, úřady však tento návrh zamítly a určily jako možné místo pro pomník právě Nebozízek.

Velká pozornost byla věnována práci v knihovně a Průmyslovém muzeu, v letech 1901–13 se s velmi příznivou odezvou pořádaly dý-

chánky pro služebné. Jejich oficiální název zněl Nedělní dýchánky zábavné pro dělné ženy a dívky všech odborů a program se obvykle skládal z recitačních, hudebních a divadelních vystoupení. Dýchánky si od počátku získaly velkou oblibu, prvního z nich se zúčastnilo 420 žen a tento počet v průběhu dalších let ještě vzrostl.

Během 1. světové války i po ní převažovala v činnosti klubu charita, podpora dalších spolků a sirotek. Po skončení války klub svou aktivitu obnovil, schůzky byly přerušeny teprve rokem 1941, kdy klub přijal nový název – Naprstek's Damenklub in Prag. Schůzky byly znovu zahájeny roku 1944 na Žofině, v domě U Halánků se dámy začaly scházet až po osvobození, od června 1945.

Definitivní tečku za činností klubu, který dokázal přežít dvě světové války, udělal teprve komunistický režim. Nové ředitelství muzea si nepřálo, aby se členky klubu scházely v jeho místnostech, svou roli sehrály i finanční problémy a pokročilý věk většiny členek. Americký klub dam svou činnost oficiálně ukončil 3. března 1948, v listopadu téhož roku byly pak zrušeny všechny spolkové nadace.

Shrneme-li veškeré zásluhy Amerického klubu dam za sledované třicetileté období, bude zcela jistě patřit nejvyšší místo programu vzdělání žen. O tuto část klubové činnosti také projevovaly ženy největší zájem, což výmluvně ilustrují počty návštěvnic přednášek a čítárny – během třiceti let 84 704 návštěv z řad členek klubu. Vedle vzdělávacích snah je třeba připomenout také podíl klubu na akcích, které se týkaly zájmů žen. Americký klub dam patřil k zakládajícím členům kuchařské školy Domácnost a spolku Minerva, jehož cílem bylo založení dívčího gymnázia. Od sedmdesátých let 19. století se klub stal do jisté míry inspirací pro řadu dalších ženských spolků. V Praze postupně vznikala dobročinná a vzdělávací sdružení žen jako například pěvecký sbor Libuše v Libni, spolek Vlasta na Žižkově, Sbor dam ve prospěch stavby nového kostela na Smíchově, Čtenářský a dobročinný spolek svaté Milady, Ženská jednota svaté Elišky na Královských Vinohradech, Tělocvičný spolek paní a dívek pražských. Americký klub dam se nijak neizoloval od jiných podniků a institucí směřujících ke zlepšení situace ve světě žen; o tom svědčí úzké, nejčastěji personální vazby mezi klubem, Vyšší dívčí školou a Ženským výrobním spolkem českým. Patřil také k zakládajícím členům Ústřední matice školské s pravidelným ročním příspěvkem 100 zlatých, mezi podporovatele Matice školské a přispíval na stavbu Národního divadla.

Nepopiratelným faktem dále zůstává, že v prostředí Náprstkova salonu vykrystalizovaly myšlenky na vyšší ženské vzdělání, jehož hlavní zastánkyně se rekrutovaly právě z řad členek Amerického klubu dam.

Významnou roli Vojty Náprstka pro rozvíjející se ženské hnutí výmluvně zhodnotily v roce 1885 *Ženské listy* u příležitosti 20. výročí založení Amerického klubu dam: „Co vše pan Náprstek pro ženskou otázku u nás učinil a obětoval, není možno vypočítati (...) on sám (...) i jeho ctěná paní choť konají v skromné tichosti skutky, jichž uveřejnění by stačilo k oslavě celé četné řadě lidí.“

Tělocvičný spolek paní a dívek pražských

Naprosto výjimečnou ženskou organizací byl od konce šedesátých let 19. století Tělocvičný spolek paní a dívek pražských. Ostatním ženským spolkům se díky svým odlišným prioritám vymykal, ale právě jeho specifika jej řadí mezi projevy moderních emancipačních snah. Shodu s dalšími ženskými sdruženími pak jako obvykle představovalo zdůrazňování češství – v jednom ze spolkových tisků se doslova uvádí, že Tělocvičný spolek paní a dívek pražských „jest spolek ryze vlastenecký a dobročinný“ – a členská základna, především členky výboru.

U zrodu spolku stál Miroslav Tyrš, z jeho iniciativy byla 23. 7. 1869 svolána první přípravná schůze, které se zúčastnily Kateřina Fügnerová, Sofie Podlipská, Věnceslava Lužická-Srbová, Terezie Nebeská, Klemeňa Hanušová a Kateřina Hořínková.

Spolek byl schválen pražským místodržitelstvím 29. 9. 1869. V dopise z policejního ředitelství datovaném 8. 10. 1869, v němž se tato skutečnost dává na vědomí, se spolkovému výboru zároveň připomínají povinnosti stanovené zákonem z 15. 11. 1867. Spolek musel na konci každého správního roku předkládat výroční zprávy o činnosti a do konce roku 1869 „zaslat výkaz dle přiloženého formuláře vyplněný, k němuž se mají předložit stanov“.

Už 16. 10. 1869 byl vytvořen prozatímní výbor a činnost zahájil cvičitelský sbor v čele s Klemeňou Hanušovou. Ještě před první valnou hromadou čítal spolek 111 členů.¹³⁸ První valná hromada se konala 27. 11. 1869 v tělocvičně Sokola a předsedkyní (respektive starostkou) spolku byla zvolena Sofie Podlipská. Podle schválených stanov bylo účelem nového spolku, aby „pěstoval tělocvik u spojení se zpěvem. K oživení ducha společenského slouží přednášky a rozpravy o záležitostech spolkových, jakož i schůze společné.“¹³⁹ Další body stanov se týkaly členstva – podle výše příspěvků se členové dělili na zakládající (platili jednorázový vklad 6 zlatých a každoroční příspěvek 4 zlaté), činné (zápisné ve výši 1 zlatý, každoroční příspěvek 1 zlatý a účast při spolkové práci) a přispívající (každoroční příspěvek 3 zlaté) – a struktury výboru, který tvořila starostka, náměstkyně a deset členek. Součástí stanov byly jednací, cvičitelský, domácí a knihovní řád. Po přijetí sta-

nov byla zahájena pravidelná cvičení pod vedením Klemeni Hanušové. Jádrem spolku, tj. cvičící členky, tvořilo dívčí družstvo zformované v roce 1866 v Tyršově tělocvičném ústavu.

Jednalo se o skutečnou raritu, tělesný pohyb nebyl až dosud v dívčích výchově důležitý, navíc dobová móda krinolín a korzetů neumožňovala zdravý fyzický vývoj a volný pohyb. Dívčí tělocvik začal být vnímán jako další způsob osvobození žen od tradičních představ a zvyklostí.

Ve výboru spolku stály od jeho vzniku známé osobnosti, dodávaly nezvyklému uskupení nutnou autoritu a logicky jej napojily na další ženské spolky. Členkami prvního výboru se staly Sofie Podlipská (až do roku 1874 byla starostkou spolku), Kateřina Fügnerová, Klemeňa Hanušová, Věnceslava Lužická-Srbová, Terezie Nebeská, Emilie Priknerová a Karolina Světlá. Tyto necvičící členky spolku byly při jeho konstitování důležitější než samy aktivní, sportující ženy. Sofie Podlipská se ujala důležité role mluvčí spolku a obhájkyň jeho účelu: „(...) řízení ženské jest zárukou, by nepřemrštilo se cvičení tělesné v mužské silovíky, nýbrž vyhovělo se přemýšleným způsobem potřebám pohlaví našeho. Jednat se tudíž o zdraví pevné (...), jednat se slovem o ženskost v díle ženském. Za tímto účelem zakládáme Tělocvičný spolek paní a dívek pražských a vyzýváme rodačky souhlasící s námi k horlivému účastenství... dcery české, učte se cvičiti sebe i jiné, abyste v každém způsobu dostáti mohly úkolu, jež povolání vaše jak v domácnosti, tak při společném díle národním na vás vznáší.“¹⁴⁰

V sedmdesátých letech 19. století se činnost spolku zdárně rozvíjela. Na pražské valné hromadě 30. 1. 1870 se konstatovalo, že spolek čítá 140 členů a cvičení navštěvuje 31 žaček. Starostkou byla zvolena Sofie Podlipská, díky níž se spolek zapojil do dalších ženských aktivit, úzce spolupracoval například se Ženským výrobním spolkem českým vzniklým roku 1871, personálně je zřejmá také vazba na Americký klub dam. V roce 1871 patřily mezi zakládající členky tělocvičného spolku například Anna Náprstková, Otýlie Sklenářová-Malá, Karolina Světlá, k přispívajícím se řadily Anna Cardová, Luisa Čelakovská, Kateřina Fügnerová, Anna Grégrová, Dora Hanušová, Josefa Křížková, Terezie Nebeská, Emilie Priknerová, Betty Smetanová, Ludmila Staňková.¹⁴¹

První veřejné cvičení členek spolku se uskutečnilo 29. 6. 1870 a setkalo se s příznivou odezvou. *Národní listy* o této akci 1. 7. 1870 napsaly: „S radostí nelíbenou pohlížíme na rozkvétající tento spolek, který nám opětne důkazy neúnavné své činnosti a čilosti podal... Veškerá cvičení byla velmi zdařile a k nemalému překvapení obecnstva provedena.“ S prvním vystoupením spolku na veřejnosti vyjadřovala spokojenost i *Jednatelská zpráva na rok 1871*: „Veřejné cvičení to odbývalo se

jak známo u přítomnosti velmi četného obecnstva, a skvělý jeho výsledek úplně všech přítomných uspokojil.“

V roce 1871 vyhověla městská rada žádosti zavést na obecných školách dívčí tělocvik. Dopis ze 17. 10. 1871 podepsaný pražským purkmistrem Dittrichem povoluje účast dívek z obecných škol na hodinách tělocviků za podmínky, že to budou „dívčata již dospělejší (...) z IV. třídy škol Štěpánské, Hrádecké a Vojtěšské a P. Marie Sněžné“. Hodiny tělocviků probíhaly třikrát týdně, v úterý, čtvrtek a sobotu mezi čtvrtou a pátou hodinou odpolední. Potřebu tělocviků jako jednoho z vyučovacích předmětů zdůvodňovala ve spolkovém letáku *Paním a dívkám českým* Sofie Podlipská: „Vystoupí-li děvče ze škol, zavře se v úzké domácnosti, kde není příležitosti, aby se pohybovalo, krom domácích prací, které však všestrannému rozvoji těla nedostačují.“ Tělocvik se stal nepovinným předmětem i na Vyšší dívčí škole a od roku 1873 se vyučoval také ve dvou pražských učitelských ústavech (ve státním u sv. Anny a soukromém řízeném kongregací školských sester). Hlavní cvičitelkou a první učitelkou tělocviků v těchto ústavech byla Klemeňa Hanušová, která také vydala v roce 1872 první metodickou příručku tělocviků nazvanou *Dívčí tělocvik*. S velkým ohlasem se setkalo pořádání kursu pro pražské a venkovské učitelky v letech 1873 a 1874.

Doplněním tělocvičných aktivit se hned od počátku sedmdesátých let 19. století stala zpěvu a vzdělávací činnost. Rozhodnutí o zahájení výuky zpěvu přijal výbor spolku 6. 10. 1870 a nevědomky tím podal doklad o své nepřilíš dobré majetkové situaci. Spolek totiž nejenže nevlastnil místnost, kde by mohl probíhat sborový nácvik, ale neměl ani vlastní hudební nástroj. Problém se vyřešil díky ochotě Sofie Podlipské a sester Hanušových, které „uvolily se propůjčiti (...) svého bytu a piana k hodinám cvičebním“, komentoval vzniklou situaci deník *Pokrok* 15. 10. 1870. Vzdělávání bylo zajišťováno pravidelnými přednáškami a podpořeno založením vlastní knihovny, zpočátku budované především díky darům Kateřiny Fügnerové.

V polovině sedmdesátých let 19. století se vzdala funkce starostky Sofie Podlipská a byla nahrazena Karlou Marešovou. Činnost spolku to však nijak nenarušilo, protože si již získal pevné místo mezi ostatními ženskými organizacemi. Blízký vztah si podržel k Ženskému výrobnímu spolku českému (byl označován jako sesterský) a k mužskému Sokolu, obojí především díky personálnímu zastoupení. Tělocvičný se od počátku existence spolku odehrával na bázi závislosti. Tělocvičný spolek paní a dívek pražských nikdy neměl vlastní tělocvičnu, takže prostory Sokola byly jediným možným místem pro cvičení i veřejná vystoupení. Už v listopadu 1869 vyjadřuje Věnceslava Lužická-Srbová

jako jednatelka spolku Sokolu pražskému „uznalé a upřímné díky za laskavou ochotu, jakouž přišel vstříc mladistvému spolku našemu, propůjče mu mís nosti budovy tělocvičné ku použití“.¹⁴² Ze strany Sokola byl pronájem tělocvičny pojímán ryze obchodně, zavázal se, že „přenechá sl. jednotě Vaší v našem místnosti tělocvičné v tělocvičné Sokola pražského v čp. 1437-II ku cvičení tělocvičným a sice každého všedního dne od 4–5 hodin odpoledne, ve středu též od 2–4 odpoledne a ve čtvrtek též od 10 – 12 dopoledne za nájemné 20 zl. měsíčně“.¹⁴³ Provozní náklady tělocvičny byly zpočátku hrazeny jen Sokolem, ale od roku 1877 ženský tělocvičný spolek přispíval ještě na „čištění místností, topivo a světlo“.

Organizační struktura Tělocvičného spolku paní a dívek pražských kopírovala funkce používané v Sokole (v čele spolku byla starostka a výbor, cvičitelský sbor řídila náčelnice, členstvo se dělilo na cvičící a necvičící), podobné rysy jako mužský úbor nesl i ženský cvičební kroj.¹⁴⁴ Podobu ženského cvičebního úboru předepisovaly stanovy v od-
díle Různá ustanovení: „Šat spolkový jest tmavošedý s červenou okrasou, červené punčochy, černá lehká obuv bez podpatku, červená šerpa.“ Spojitost je zřejmá i z osobních vazeb, Kateřina Fügnerová byla manželkou jednoho ze zakladatelů Sokola, jejich dcera Renáta se provdala za Miroslava Tyrše. Sokol k ženským sportovním snahám přistupoval protektorsky, především díky své materiální převaze. Svou roli pravděpodobně sehrál i obecně platný mužský despekt vůči ženským spolkům.

Na rozdíl od Sokola neměl Tělocvičný spolek paní a dívek pražských určená pravidla pro společenský styk (například způsob oslovení), byl vydán pouze tzv. domácí řád, neměl vlastní prapor a jeho vystoupení byla skromnějšího rázu. Ženy také nepořádaly masové výlety, aktivita spolku se více než k jeho mužskému protějšku orientovala na spolky ženské, byť jinak orientované. Spojovalo je vlastenectví a zájem o řešení ženské otázky.

Od konce osmdesátých let 19. století se činnost spolku dále rozšiřovala. Bylo zahájeno cvičení pro děti předškolního věku (od roku 1887) a pro dívky s ortopedickými vadami (od roku 1884). Členky začaly pravidelně pěstovat zpěv, což uváděly jako součást spolkového programu už v zakládací listině.¹⁴⁵

Růst zájmu o ženský tělocvik se projevil v devadesátých letech 19. století. Spolek získal od městské rady právo cvičit v tělocvičné škole u sv. Jiljí a používat Kunerlovskou zahradu, kde byla vybudována letní tělocvična a dětské hřiště a která se v zimě upravovala na kluziště. Prostřednictvím *Ženských listů* byla o těchto nových možnostech informována veřejnost. Od roku 1890 spolek pořádal kursy pro zájemkyně

o složení privátních učitelských zkoušek z tělocviků. Účastnily se jich především industriální učitelky. Byly zahájeny kontakty s prvním dívčím gymnáziem Minerva, kursy tělocviků mohly studentky navštěvovat bezplatně (stejně tak se od sedmdesátých let 19. století pořádalo bezplatné cvičení pro členky Ženského výrobního spolku českého) a výbor spolku Minerva tuto službu velmi oceňoval: „V hluboké úctě podepsaný výbor spolku Minervy vzdává slavnému výboru Tělocvičného spolku paní a dívek pražských nejvroucnější díky za nezištnou obětavost a ochotu, kterou týž Minervě prokázal, udílev žačkám střední školy její ve 2. pololetí školního roku 1890/91 bezplatně vyučování tělocvičné a prosíme, by nezkrácená přízeň slavného spolku i na příští léta ústavu našemu vlídně byla zachována.“ Cvičit do spolku chodily i dívky ubytované v českém penzionátu.

Až do počátku 20. století si Tělocvičný spolek paní a dívek pražských zachoval svou právní subjektivitu, neusiloval o začlenění do Sokola jako jeho ženský odbor, přestože pokračovala již zmíněná materiální závislost. V roce 1902 byl volně začleněn do České obce sokolské, ale zachoval si svou autonomii.

K zásadnímu konfliktu mezi výborem a cvičitelským sborem, reprezentujícím mladší generaci členek, došlo na konci prvního desetiletí 20. století. Mladší cvičitelky prosazovaly splnutí s ženskými odbory Sokola, ale na valné hromadě v dubnu 1909 ještě zvítězil názor výboru udržet si nezávislost. Postupně však stoupal vliv cvičitelky Elišky Roudné (v roce 1910 se stala náčelnicí) a naopak představitelky starší generace nesouhlasící se začleněním do Sokola v průběhu roku 1911 na své funkce rezignovaly. Tím bylo zahájeno sbližování se Sokolem, v březnu 1912 začala práce na nových stanovách a 24. 4. 1912 valná hromada schválila nové stanovy, jednací řád i název spolku – Ženský odbor Sokola pražského, dříve Tělocvičný spolek paní a dívek pražských.¹⁴⁶

Vybrané ženské spolky jsou dokladem širokého záběru ženského hnutí od šedesátých let 19. století, umožněného obdobím liberalismu a především změnou spolkového zákona, a zároveň určitým typickým vzorkem ženských aktivit. V šedesátých letech 19. století k nim patřily především dobročinnost a snaha po vzdělání. Ženy začínají vystupovat na veřejnost, chtějí se podílet na práci pro národ svými vlastními aktivitami. Nejmarkantnější známkou osvobozování žen od zažitých zvyklostí je ženský tělocvik.

Vlastenecké prvky stále tvoří důležitou součást programu ženských spolků, ale lásku k národu už jejich členky nechtějí projevovat prostřednictvím péče o muže, jak bylo zvykem ještě ve čtyřicátých letech;

nyní hledají svou vlastní identifikaci s národním programem. Tou se stává v první řadě filantropie, přijímaná díky Marii Riegrové-Palacké a její dceři jako vzor činnosti pro měštanské a vlastenecky smýšlející ženy. Relativně rychle začala společnost akceptovat vzdělávací snahy, kladně byla přijímána existence Vyšší dívčí školy a ocenění získaly i přednášky pořádané Vojtou Náprstkem. Žádný z těchto vzdělávacích směrů ženu neodváděl od rodiny, pouze rozšiřoval její duševní obzory. Menší tolerance už se projevovala v otázce ženského zaměstnání, zejména pokud šlo o práci vykonávanou v továrnách nebo dílnách s mužskými zaměstnanci. Pro povolání duševního charakteru zatím nebyly vytvořeny podmínky, ženám byl přístupný pouze učitelský ústav a mohly vykonávat povolání učitelek (nejčastěji industriálních)

Pro ženské hnutí je od šedesátých let 19. století charakteristická personální propojenost důležitých spolků, a to bez ohledu na jejich zaměření. Vedoucí postavení ve spolcích postupně přebírají ženy, často ještě s mužskou záštitou, role mužů obvykle spočívala ve funkci protektora spolku. I nadále přetrvává význam žen z měštanských vrstev, vedle majetnějších žen začínají sehrávat důležitou úlohu také ženy z úřednických rodin. Díky většímu počtu žen ochotných podílet se na veřejných aktivitách logicky dochází k prvním konfliktům a názorovým střetům, často se pouhá osobní nevraživost přenášela do dění ve spolcích. Germánci nebo názorové spory však už nevedou k zániku spolku, maximálně dochází ke změnám programového zaměření, stanov nebo výměně spolkového výboru; tento fakt svědčí o pevnější struktuře ženských spolků.

Náplň spolkové činnosti je oproti první polovině 19. století výrazně bohatší a důležitější pro rozvoj dívčí vzdělanosti je především zřizování spolkových škol, organizování vzdělávacích kursů nebo přednáškových cyklů. K tradičním spolkovým povinnostem patřily dobročinné a vlastenecké akce, nutná byla jistá forma propagace, nejčastěji prostřednictvím výstav, bazarů nebo veřejných přednášek. Tyto akce zároveň spolům přinášely finanční prostředky ke splnění vytčených cílů. Derace českých spisovatelek tvoří jako samostatné individuality a jejich tvorba se odehrává mimo spolkovou půdu.

Nově se vnímá obsah pojmu ženská otázka a ženská emancipace. Samostatná existence spolků, kursů a škol se jeví jako nedostačující, dokud nebude prvním stupínkem k nalezení zaměstnání za přiměřený plat. Přestává tedy platit zásada uplatňovaná ve čtyřicátých letech 19. století, aby se žena vzdělávala jen pro potřeby rodiny a domácnosti, začíná se

objevovat požadavek takového vzdělání, které umožní neprovdaným měštanským ženám získat práci. Omezený dosud zůstává výběr ženských zaměstnání, zatím jediná odborná škola při Spolku sv. Ludmily se orientovala na výuku ženských ručních prací a základů účetnictví. K zaměstnáním, v nichž se ženy uplatnily nejdříve, patřily ošetrovatelky a učitelky, z manuálně pracujících chudých žen se většina živila šitím.

Pro vdané ženy z měštanských kruhů pravidelné zaměstnání nepřicházelo v úvahu, jejich aktivita se uplatňovala výhradně prostřednictvím spolků, případně literární tvorby. V takovém případě ovšem záleželo na postoji manžela, do jaké míry bude ženino působení mimo domov tolerovat.

Sedmdesátá léta 19. století

V sedmdesátých letech 19. století dospěl emancipační proces v českých zemích do etapy, kdy ženy samostatně a s ohledem na vlastní potřeby zakládají a řídí své vzdělávací nebo charitativní aktivity a spolky. Ženská otázka už neznamená jen možnost či nemožnost založit spolek, časopis, vzdělávací kurs, ale nabývá širších sociálních aspektů. Jeden z nich vytvářely neprovdané, nepříliš majetné ženy, pro něž mělo být vzdělání prostředkem k získání zaměstnání a tím k zabezpečení důstojného života. Tuto funkci však Americký klub dam ani Vyšší dívčí škola neplnily. Americký klub dam měl přispívat k užitečnému a smysluplnému naplnění volného času, a přestože jeho vzdělávací aktivity nelze opominout, nepočítalo se programově s tím, že by vedly k odborné kvalifikaci členek. Většina žen navštěvujících přednášky patřila do společensky zakotvených, často hmotně dobře situovaných vrstev a na vlastní povolání nemusela pomýšlet. Vyšší dívčí škola k odborné pravě rovněž nevedla. Novým cílem ženského hnutí se tedy od sedmdesátých let 19. století stává založení takové školy, která by byla přípravou k zaměstnání, a to především dívek z méně majetných rodin, kde by byl pravidelný výdělek dcer výrazným posílením rodinného rozpočtu.

Přínosem pro rozvoj ženského hnutí byla především ochota některých členek Amerického klubu dam podílet se na dalších emancipačních aktivitách, které se začínají objevovat zejména od sedmdesátých let 19. století. Tohoto důležitého faktu si všímá i dobový ženský tisk: „Výsledky spolku sv. Ludmily jakož i bývalého ‚amerického klubu‘ přiměly mnohé členy jejich, aby zakládaly jak v Praze, tak i na venkově jiné dobročinné ústavy a spolky.“¹⁴⁷

Ženskou otázkou se zabývala nejenom česká žurnalistika, jednalo se o problém přesahující hranice, protože rozvoj průmyslu a techniky přinesl zásadní zvrat v postavení žen ve většině evropských zemí. Nepo-

stradatelnost ženy v rodině se stále zmenšovala a jako vhodná náplň volného času se nabízely činnosti se vztahem k domácnosti a mateřství, tedy práce švadlen, vychovatelek, učitelek, ošetřovatelek. Na takový způsob obživy neprovdaných žen upozorňovala už na sklonku šedesátých let 19. století Sofie Podlipská.

Další možností uplatnění žen byly spolkové aktivity, podle názoru představitelky německého ženského hnutí Elisabeth Gnauck-Kühnové měly největší opodstatnění a důležitost spolky zaměřené na sociální práci a pomoc chudým pracujícím ženám.¹⁴⁸ Tak jako zámožným ženám díky technickému pokroku ubývalo práce, stoupal naopak počet dělnic, jejichž životní i pracovní podmínky se zhoršovaly a které pro rostoucí pracovní povinnosti neměly na domácnost a rodinu dostatek času. Toto rozštěpení ženské populace je patrné i v Praze a prvním, kdo si uvědomoval nezbytnost solidarity s chudými ženami, byla Marie Riegrová-Palacká. Je logické, že zájem o emancipaci ze strany těžce manuálně pracujících žen byl minimální. Pracovní vytížení a chudoba, respektive původ jim nedovolovaly účastnit se spolkového života a snahy měšťanských žen uplatnit se v zaměstnání pro ně postrádaly smysl. Dělnické ženy byly pouze předmětem zájmů měšťanských ženských spolků bez možnosti spolupodílet se na jejich činnosti. Od osmdesátých let 19. století proto začaly zakládat ženské odbory v rámci mužských dělnických spolků. V roce 1874 vzniká také první profesní ženský spolek – Spolek pražských učitelek.

Ženský výrobní spolek český

K výrazným postavám ženského hnutí se v sedmdesátých letech 19. století řadí Sofie Podlipská, ve své filantropické činnosti pokračuje Marie Riegrová-Palacká, na Boženu Němcovou navazuje mladší generace spisovatelek – Teréza Nováková, Karolina Světlá, Eliška Krásnohorská. Větší pozornost věnujme posledním dvěma jménům, neboť kromě spisovatelské profese se Světlá i Krásnohorská významně zapsaly do dějin ženského hnutí.

Karolina Světlá se problematikou postavení ženy ve společnosti zabývá ve většině svých románů a povídek. V sedmdesátých letech 19. století se začíná osobně angažovat v ženském hnutí, roku 1871 zakládá Ženský výrobní spolek český a při něm spolkovou školu zaměřenou na výuku praktických předmětů, která byla dosažitelná i pro dívky z chudých rodin. *Provolání k paním a dívkám českomoravským* bylo uveřejněno v lednu 1871. Obsahovalo údaje o nutnosti založit takový ženský spolek, který zašití obchodní a průmyslovou školu, učební kursy a pořadárnou ženských zaměstnání. Pod *Provoláním* byly mj. podepsány

Karolina Světlá, Sofie Podlipská, Ludmila Šimáčková, Berta Mühlsteinová, Dora Hanušová. Znovu vidíme provázanost ženských aktivit – Ludmila Šimáčková a Berta Mühlsteinová byly spjaty už se Spolkem sv. Ludmily, Dora Hanušová s Tělocvičným spolkem paní a dívek pražských a bez Karoliny Světlé a Sofie Podlipské se od šedesátých let 19. století neobešel prakticky žádný významnější ženský spolek. Všechny popsané ženy patřily také mezi členky Amerického klubu dam. Ačkoli se tedy lišila sociální základna členek (Americký klub dam je spojen s bohatšími měšťanskými vrstvami v Praze, Ženský výrobní spolek český se zaměřoval i na venkov a školu otevřel nemajetným dívkám), ve vedení ženských spolků se uplatňovalo jen několik stále týchž osobností.

U zrodu Ženského výrobního spolku českého, který podle Věnceslavy Lužické-Srbové vznikl „při schůzi důvěrné (...) v útulných místnostech Amerického Klubu dam“, stáli vedle Karoliny Světlé další tradiční příznivci ženského hnutí a zastánci ženských zájmů. Poprvé myšlenka návaznosti na průmyslovou školu Spolku sv. Ludmily zazněla na schůzce v domě U Halánků. Manželé Náprstkovi, Šimáčkoví, Sofie Podlipská, Karolina Světlá, Věnceslava Lužická-Srbová a Josef Durdík projednávali vydávání nového ženského časopisu a diskutovali o jeho obsahu. Podle Lužické-Srbové se měl plánovaný časopis zabývat také vznikem průmyslové školy pro dívky středního stavu. Tento návrh našel odezvu u Karoliny Světlé, ta zorganizovala další schůzky, získala spolupracovníky (například z řad rodiny Hanušových) a zajistila pomoc advokáta Tomáše Černého při tvorbě stanov. Stanovy spolku byly potvrzeny 5. 7. 1871 a o týden později, tj. 12. 7. 1871, schváleny valnou hromadou.

Při svém založení spolek čítal více než 1 000 členů. Ti se dělili na zakládající (dámy platící v prvním roce členství 10 zlatých a v každém následujícím 5 zlatých), přispívající (dámy platící 1 zlatý ročně) a podporovatele (muži platící 1 zlatý ročně). Jeho cílem bylo rozšířit ženskou výrobu a odbyť jejich prací a otevřít obchodnicko-průmyslovou školu. Řízení spolku zajišťoval patnáctičlenný výbor a valná hromada. Zprávu o první valné hromadě přinesly 13. 7. 1871 *Národní listy* a uveřejnily také seznam prvních přispěvatelek. Ze známějších osobností k nim patřily Augusta Braunerová, Anna Holinová, Anna Řeháková, Josefa Křížková. Ve druhém roce své existence, tj. roku 1872, měl Ženský výrobní spolek český už 1 680 členů.

Okolnosti vzniku Ženského výrobního spolku českého odrážejí rozporuplné vztahy mezi čelnými představitelkami ženského hnutí. Dochované prameny naznačují, jak problematickou osobností byla sama Karolina Světlá. Už byly zmiňovány její konflikty s Věnceslavou Lužickou-Srbovou ohledně obsahu *Ženských listů*. Stejně nesmiřitelně vystu-

povala i vůči dalším členkám spolkového výboru a často vůči jejich konání projevovala nedůvěru, svou sestru Sofii Podlipskou například nabádala, aby Emilii Priknerové, fídicí učitelce, „koukala na prsty“, a tvrdě prosazovala své vlastní názory. Skepticky hodnotí obecnou ženskou vzdělanost, při hledání příspěvků do *Ženských listů* naráží na obrovské překážky jako Božena Němcová při pokusu sestavit ve čtyřicátých letech 19. století almanach ženských prací. Světlá byla neúprosnou kritičkou a o úrovni žen, které ji vnímaly jako svou zástupkyni a mluvčí, se vyjadřovala se značnou dávkou arogance: „Vzdělanost našich žen (...) redukuje se jen na vzletné dopisy... Žádej si od kterékoli, aby napísala o čemkoli deset srozumitelných a samostatných řádků, a ony jsou právě Teď již zcela upřímně říkají, 'my to neumíme' (...) a to jest pro mne pravé dobrodiní, nepleťte se mi do věcí, v nichž ničeho nedokážou a vše by jen zkazily.“¹⁴⁹ Za dostatečně schopnou a vzdělanou spolupracovnicí považovala pouze Elišku Krásnohorskou a často ji vyčítala, že není ochotna ihned opustit matku a přestěhovat se z Plzně do Prahy: „(...) sneste konečně, řekne-li Vám někdy přítelkyně, co si o Vás myslí. Přijměte upřímné slovo, od srdce k Vám praveno, nebraňte se mu po každé tak krutě! Vy jste se mi ovšem ničím nepochlubila, nevynášela jste se žádnými obětmi; ale proto jich přece znám a jsem o nich přesvědčena. Což to není cosi hrozného, musí-li děvče Vašeho věku, Vašeho ducha a nadání po tolik let již dělat chůvu, ošetřovat šestinedělky a churavé děti? Kdyby jste mi milionkrát řekla, že tak se nestává, přec Vám neuvěřím... Vy, ne matka Vaše, především Vy jste obětí všeho, co Vás v poslední době tížilo, možná že to teď sama ještě nevíte, že se k tomu přiznat nechcete z přílišné lásky rodinné, ale nadejde jistě čas, kdež to poznáte a mi snad odpustíte, že se na celou Vaši rodinu hněvám.“¹⁵⁰

Ani Světlá se přitom ve své práci nesetkávala s přílišným pochopením ze strany manžela, neboť spolku a škole věnovala spoustu svého času na úkor rodiny. Petr Mužák, manžel Světlé, patřil zřejmě k zastáncům tradičního rodinného života, očekával od manželky domácí zázemí a jen těžko se smiřoval s její angažovaností na veřejnosti. „Vyznává se mi každou chvíli, jak velice je mu trapné pomýšlení, že budu zas po celé dni domu vzdálena, spolkem pohlcena,“ píše Světlá své sestře v srpnu 1871. S obdobnými potížemi se setkávala pozdější starostka spolku Emilie Bártová, ani její manžel práci v Ženském výrobním spolku české často „domácí nepříjemnosti kvůli své horlivosti“. Při utváření spolku proto Krásnohorská navrhovala Světlé, aby založený spolek opustila a přenechala vlastnímu osudu. Světlou navíc oceňovala jako spisovatelku, v literární tvorbě viděla hlavní pole její působnosti. Oče-

kávala, že chod spolku budou udržovat především samy členky, které tím prokáží určitou vyspělost a samostatnost. O úloze Světlé píše: „Ty nemůžeš pro spolek učinit více, než jsi již učinila: Tys jej uvedla v život, na pravou dráhu a do pohodlných kolejí; Tvé nástupkyně nemají tam již co tvořit, mohou jen mechanicky jítí dále směrem naznačeným; nedovedou-li ani to, pak veta po ženské otázce u nás.“ Podle Krásnohorské je právě ochota a schopnost žen hájit své zájmy vlastními silami základem ženského hnutí, tuto tendenci pak prosazovala celá osmdesátá a devadesátá léta 19. století a jejím výsledkem se stalo například založení dívčího gymnázia.

Škola Ženského výrobního spolku českého se výrazně lišila od Vyšší dívčí školy, svým programem se blížila spíše představám Marie Riegrové-Palacké a škole při Spolku sv. Ludmily. Další inspirativní podněty přinášely zprávy ze zahraničí, kde od poloviny 19. století vznikaly spolky s podobným cílem, jaký si stanovila Karolina Světlá.

V roce 1860 byl v Londýně založen Spolek podporující zdokonalování ženského průmyslu a struktura této organizace nápadně připomíná činnost Ženského výrobního spolku českého. V londýnském spolku byla zřízena tzv. pisárna, kde ženy získávaly poučení o těch odvětvích, kde nejsnáze naleznou zaměstnání. Prostřednictvím pisárny mohly také hledat práci, po čtyřech letech existence spolek zajistil pracovní místa 44 ženám. Pravidelně se pořádaly bazary, na kterých se vystavovaly práce žen; tyto výstavy byly prodejní. Spolek v polovině šedesátých let 19. století zřídil vlastní obchodní školu a polytechnický ústav.

Ve Vídni byl roku 1867 založen Spolek paní pro průmyslové vychování ženštin. Spravoval školu spojenou s velkým bazarem, kde se prodávaly práce žákyň a přijímaly zakázky. Škola se dělila na několik odborů (šití, výroba obálek, šití rukaviček, kreslení, obchodní směr) a chtěla především zužitkovat ženskou práci. Informace o vídeňském spolku získala Věnceslava Lužická-Srbová prostřednictvím své známé Matyldy Křížové z Hořic, která v něm přijala místo účetní a při svých návštěvách doma přivážela s sebou spolkové stanovy, školní pravidla a ukázky tiskopisů.

Podobné, často naprosto totožné prvky jako ve Vídni a Londýně najdeme právě ve škole Ženského výrobního spolku českého. Anonymní autorka ve fejetonu *K dějinám ženské práce v oboru vědy i průmyslu* (byl otištěn v *Pokroku* 26. 7. 1870) vidí hlavní vzor pro české ženské školství především v Anglii: „(...) tu se otvírají před námi bohaté zdroje, z nichž nám možno čerpati mnohého dobrého poučení pro působení naše, jakýmž se snažíme přivést k rozkvětu myšlenku průmyslového vychování ženského pohlaví, jakož i způsobilost výživy přiměřeným zaměstnáním.“

Na anglosaskou oblast se české ženské hnutí orientovalo díky Náprstkově.¹⁵¹ Pod vlivem jeho přednášek hledalo vzory pro dobročinnou práci a příklady ženského uplatnění v Anglii a USA. To znamenalo výrazný odklon od pražských německých ženských spolků, pro které byly zdrojem inspirace ženské spolky v Berlíně a Lipsku. Přesvědčivý důkaz orientace českých žen na anglicky mluvící země podává přednáška Ludmily Šimáčkové *Výnikající ženy mimo rodinný kruh* (tiskem vyšla roku 1872), která si k demonstrování ženských úspěchů v umění a vědě v 18. a 19. století vybírá pouze osudy Angličanek a Američanek. Připomíná například ošetřovatelku Florence Nightingaleovou, lékařku Emilii Blackwellovou a Harriot Huntovou, spisovatelku Emmu Willardovou a malíčku Fanny Corbouxovou.

Se situací žen v USA byly české ženy seznamovány i v letech pozdějších, mj. díky sérii přednášek Josefy Humpal-Zemanové v letech 1901 až 03. Humpal-Zemanová žila v USA od dětství, pracovala v krajan-ském ženském hnutí (podílela se například na založení časopisu *Ženské listy* v Chicagu). Ve svých přednáškách upozorňovala na rozdíly ve výchově dívek mezi Evropou a Amerikou a zdůrazňovala možnost žen svobodně si zvolit povolání, aby se vyhnuly závislosti na rodině.

Je nutno zdůraznit, že žádná z dosud zmiňovaných dívčích škol neměla vést k všeobecnému vyššímu vzdělání. Výuka se zaměřovala buď na praktické předměty, které mohly absolventky využít při hledání zaměstnání, nebo – v případě Vyšší dívčí školy – na studium všeobecné, více teoretické, ale s důrazem na vědomosti, které dívky uplatní v rodinách jako vychovatelky dětí či společnice manžela. Potřebu zlepšit dívčí výchovu ve všech směrech opakovaně zdůrazňovala Eliška Krásnohorská. „Jestliže tedy ženám dostalo se jen zanedbání i těch vědomostí, kterých jim třeba k dosažení koruny manželské a mateřské, nelze mysliti, že lépe postaráno jest o valný zástup oněch žen, pro něž koruna ta musí zůstat pouhou vidinou,“ píše v jednom ze svých stěžejních článků *Ženská otázka u nás i jinde*, který byl vydán v časopise *Osvěta* roku 1874.

Škola Ženského výrobního spolku měla směřovat k tzv. průmyslovému vychování. Tento způsob vzdělání, jehož cílem bylo připravit dívky pro rodinný, ale i samostatný život, poskytnout praktické dovednosti, nahradit nedostatky domácí výchovy, hodnotila dobová publicistika příznivě, neboť nijak nenarušoval tradiční představu o úloze ženy ve společnosti a rodině. Světlou založená škola nesla název obchodnicko-průmyslová a její součástí byla poptavárna ženských zaměstnání. Škola Ženského výrobního spolku českého vznikla za účelem „podati dospívajícím dívkám za levnou náhradu a v čase poměrně krátkém vědomos-

ti v oboru obchodu a průmyslu, směřující ku samostatné výživě“. Tím se zřetelně odlišovala od existující Vyšší dívčí školy, vůbec poprvé se veřejně prohlašovala, že škola má vést k ekonomické samostatnosti neprovdaných žen ze všech společenských vrstev, nejen chudých, jak tomu bylo ve Spolku sv. Ludmily. Světla rovněž zdůrazňovala sociální solidaritu, platilo se poměrně nízké školné (1–3 zlaté měsíčně, zatímco ve stejném období se na Vyšší dívčí škole platily 2 zlaté zápisného a školné 4 zlaté měsíčně), žádné zápisné a zcela osvobozeny od poplatků byly dívky z prokazatelně chudých rodin. Vyučovacím jazykem byla čeština. Škola se dělila na pět různě zaměřených oddělení: 1. doplňovací vyučování, 2. obchodní škola, 3. průmyslová škola se třemi odbory (kreslicí, rytecký, ženské práce), 4. výuka jazyků (angličtiny, francouzštiny, němčiny a ruštiny), 5. mimořádná výuka úpravy vlasů (poplatek 1 zlatý za 8 hodin).

Navíc se k této nabídce ještě jednou týdně pořádaly bezplatné přednášky z oborů literatury, historie a umění. Do prvního učebního běhu bylo zapsáno 293 žákyň, nejvíc (117) do oboru jazyků.

Z výroční zprávy Ženského výrobního spolku českého za rok 1874 (vyšla v 9. čísle *Ženských listů* roku 1875) vyplývá, že školu navštěvovalo už celkem 505 žákyň. S velkým zájmem se setkala pořádání ošetřovatelského kursu. Škola ošetřování nemocných byla řízena Ženským výrobním spolkem českým a Spolkem lékařů českých, platil se pouze poplatek ve výši 1 zlatého jako příspěvek na učební pomůcky. Kurs probíhal v rovině teoretické i praktické, praktická část se odbyvala v chorobinci na Karlově. Pro získání ošetřovatelského diplomu bylo nutno absolvovat obě části kursu, samotná přednášková část byla určena dívkám a ženám, které chtěly získat vědomosti jen pro potřeby své rodiny.

V roce 1875 se uskutečnila první větší výstava ručních prací žákyň spolkové školy, veřejnosti bylo také představeno nové oddělení školy ošetřování nemocných. Počet návštěvníků dosáhl 2 513.

Činnost spolku se veřejného uznání dočkala po pěti letech jeho existence, kdy *Národní listy* napsaly, že se „(...) snaží horlivě u nás v život uváděti vše to, co rozumného a nepřehnaného obsahuje v sobě otázka ženská“. Nelze přehlédnout, že i svobodomyšlné *Národní listy* kladou důraz na „nepřehnané“ pojetí ženské otázky. Světla si byla vědoma jisté skepse společnosti vůči ženskému vzdělání, a proto se i nadále snažila udržet činnost spolku v přijatelných mezích a zdůrazňovat, že základní povinnosti ženy se vždy budou týkat rodinného života, především výchovy dětí. Ženský výrobní spolek a jeho školu vysoce hodnotila Marie Červinková-Riegrová, typ spolkové školy splňoval její představu o po-

moci ženám – tou nejsnazší a nejúčinnější je poskytnout jim práci. Oceňovala rovněž systém výběru školního, jeho úpravu s ohledem na majetkové poměry žáků. Vzdělání poskytované spolkovou školou charakterizovala jako jeden „z nejpotřebnějších kroků pro blahobyt obecný“.

Hlavním problémem spolku i školy se stala finanční otázka, spolek byl závislý na členských příspěvcích, darech, výtěžcích z koncertů, což stěžovalo pokrývalo chod školy. Spolek si získal řadu příznivců i mimo Prahu a pro výběr příspěvků měl vytvořený pevný systém. V každém větším městě byly určeny sběratelky spolku, ty vybíraly od členů a podporovatelů příspěvky a hromadně je zasílaly do Prahy. Vedle příspěvků představovaly pravidelný zdroj příjmů spolkem pořádané výstavy (ty navíc přispívaly k propagaci spolkové školy, protože se vystavovaly převážně práce žáků) a výtěžky z bazarů nebo loterií. Údaje o finančních poměrech ve spolku a jeho škole, počtu členů a žáků a pořádaných akcích se objevují ve výročních zprávách Ženského výrobního spolku českého (každoročně je přinášely *Ženské listy*).

V roce 1879 se vedení Ženského výrobního spolku českého rozhodlo zřídit trvalý spolkový fond. V letáku *Jménem dcer českých!* starostka spolku Karolina Světlá objasňuje, že spolek na vydržování školy zatím každoročně potřeboval 10 000 zlatých, ale z této částky dále není možno zaplatit dostatečný počet kvalitních učitelských sil a nájem za lepší školní prostory. Z těchto důvodů se spolkový výbor rozhodl zřídit zmiňovaný fond, v jehož prospěch se budou pořádat peněžní sbírky. Kromě veřejných vlasteneckých sbírek mělo vedení spolku v úmyslu uspořádat věcnou loterii a cyklus přednášek za vstupné, jež celé případné fondu. Financování spolkových aktivit pomocí sbírek, darů a loterií bylo nejčastějším způsobem získávání peněz.

Od roku 1879 přestala ve spolkovém výboru ze zdravotních důvodů pracovat Karolina Světlá. Formálně jí byla funkce starostky zachována, ale v podstatě ji zastávaly náměstkyně Sofie Podlipská a Emilie Bártová. Právě Bártová byla potom roku 1880 zvolena novou starostkou a působila ve vedení spolku deset let, tedy do roku 1890. Po necelých deseti letech existence spolku mohlo jeho vedení s uspokojením konstatovat, že škola se těší trvalé oblibě, od doby jejího založení počet žáků trvale stoupal a od poloviny sedmdesátých let 19. století nikdy neklesl pod 500 dívek, přičemž nejméně polovina z nich každoročně studovala bezplatně. Největší zájem si stabilně udržovala výuka němčiny a obchodní odbor.

U příležitosti desátého výročí vzniku spolku se 17. 7. 1881 konala slavnostní valná hromada, kde Eliška Krásnohorská v úvodním projevu

připomněla obtíže, s nimiž se zakladatelky spolku před deseti lety potýkaly: „Směr byl nový, vzoru na blízkou nebylo, zkušeností býti nemohlo, i mnohý posměšný kazisvět krčil nad tím, (...) ale genius nadšení dlel na práhu naší mladinké školy.“ Počet žáků a množství žen, které prostřednictvím spolku našly práci, jsou podle Krásnohorské tím nejlepším oceněním a nejpádější odpovědí těm, kdo spolku předpovídali krátkou budoucnost. Ve školním roce 1880–81 navštěvovalo spolkovou školu 513 žáků, místa se podařilo zajistit 170 ženám (z toho 119 byly absolventky ošetrovatelského kursu) a spolek měl po deseti letech existence 2 295 členů.

V roce 1885 došlo ve spolku k další změně vedení. Na 14. valné hromadě konané 17. 7. 1885 byla starostkou opět zvolena Emilie Bártová, dosavadní řídící učitelku Emilii Priknerovou nahradila Johanna Kuffnerová. Ta ve funkci setrvala až do roku 1911, tedy celých 26 let, k naprosté spokojenosti spolkového výboru i školských úřadů: „(...) pilnost žaček, kterou pan vládní komisař pozoroval, jest plodem Vašeho mravního vedení... vzorný pořádek, jímž naše škola před očima znalce vyniká, jest úplné a cele Vaším dílem, nynější organizaci jí dal Váš duch a vaše ruka.“¹⁵² Na chodu spolku ani školy se tyto personální změny neprojevovaly, šlo o ženy spjaté s předchozím výborem. V roce 1885 se spolková škola rozšířila o paralelky účetnictví a vychovatelství a byly zavedeny dva nové předměty – hra na piano a přípravný kurs ke zkouškám učitelek francouzštiny pro měšťanské školy. Tyto předměty reagovaly na požadavky zaměstnavatelů, a tím i žáků, například hra na piano byla obvykle podmínkou k získání místa vychovatelky. K roku 1885 se ve dvou ročnících obchodní školy vyučovala čeština, počty, účetnictví, kupecký sloh, zeměpis, nauka o zboží, mravouka a obchodní zákony, v kreslicí škole kreslení, rýsování a měřičství, v doplňovací vychovatelství, zpěv, počty, čeština, zeměpis, domácí hospodářství a krasopis. Z ručních prací byly na rozvrhu pletení, háčkování, vyšívání a stříhy.

Počet žáků od poloviny sedmdesátých let 19. století výrazně převyšoval Vyšší dívčí školu hlavního města Prahy. U příležitosti dvaceti let existence spolku bylo vypočteno, že školu absolvovalo více než 10 000 žaček.¹⁵³ Během těchto dvaceti let absolvovalo Vyšší dívčí školu celkem 6 500 dívek, tj. průměrně 325 ročně. Podle výročních zpráv se s výjimkou prvních tří let v každém dalším do školy Ženského výrobního spolku českého zapisovalo kolem 550 žáků a řadě z nich se díky spolkové poptavárně podařilo najít práci (v roce 1885 získalo zaměstnání 118 dívek, zejména absolventek ošetrovatelského kursu, v roce 1886 bylo zprostředkováno 59 míst). I tato aktivita obchodní a průmyslovou

školu odlišuje od Vyšší dívčí školy, která se nikdy programově nezajímala o uplatnění svých absolventek.

Za jednu z hlavních překážek zájmu dívek o studium považovala Světlá jejich nedostatečnou motivaci. Za nedostatečnou motivaci označuje nemožnost získat zaměstnání přiměřené kvalifikaci a náležitě finančně ohodnocené. Právě řada smutných zkušeností s tímto problémem vedla Světlou k založení jiného typu školy, než byla Vyšší dívčí škola, a zřízení poptavárny prací. Příčiny svého rozhodnutí a hlubší výklad o dosavadním uplatnění kvalifikovaných absolventek na trhu práce vylíčila již v srpnu 1870 Eliška Krásnohorská: „(...) dívky, kterým slunko osvěty již zasvitlo, které vystoupivše z dívčí školy si obraly ještě další studie jako například školní běh učitelský, theorii hudby, kreslení atd. stojí teď před námi co dvacetileté panny značných vědomostí (...) a ohlíží se marně – po působení. Od učitelek tak přísné se žádají zkoušky jako od učitelů, a jakých míst se jim dostává? Prikazují se jim ruční práce, všude jen ruční práce... Toť nejznamenitější kariéra pro ženu českou, kteráž osvědčila tutěž způsobilost jako muž! (...) Toť osud žen, které se vzdělávají!“

Situace se pro ženy nijak zvlášť nezlepšila ani během následujícího desetiletí. Na počátku osmdesátých let 19. století reaguje Marie Červinková-Riegrová na problémy Anny Bayerové při hledání lékařského místa a připouští, že „tak vděčnou půdu, jako bude mít pro své působení ve Švýcarsku, by tu nyní neměla“. V roce 1888 dokládá Tereza Nováková na osudech prvních českých lékařek Bohuslavy Keckové a Anny Bayerové, že „i kdyby dívky dosáhly u nás neb jinde po nesmírném namáhání potřebného vzdělání, nedosáhly by spravedlivé za ně odměny, to je místa, poněvadž všechna místa takzvaných univerzitních kariér jsou přeplněna“. Potíž nespočívala jen v hledání místa, nespravedlivý byl podle Světlé a Novákové způsob ocenění práce mužů a žen za tutěž práci. Právě tyto bídné finanční poměry vedly dívky často raději do nešťastného manželství než k samostatné existenci. Volbu mezi živěním a manželstvím v létě 1870 výstižně komentovaly *Národní listy*: „Co zbývá ženě? Šítí za poloviční plat nebo sloužiti; nechce-li to, musí hledět se vdáti.“

Přes veskrze dobré úmysly vedení spolku, které tvořily při jeho vzniku starostka Karolina Světlá, náměstkyně Sofie Podlipská a Emilie Priknerová, sekretářka Eliška Krásnohorská a pokladní Emilie Bártová, a vcelku příznivou odezvu veřejnosti se našli i jeho odpůrci. K velkým kritikům spolku i jeho školy patřil František Ladislav Rieger; jeho negativní postoj se projevoval tím, že ze své funkce člena pražského zastupitelstva odmítal poskytnout škole jakoukoli finanční podporu. Eliška

Krásnohorská si Riegrovu neústupnost vysvětluje špatnými osobními vztahy mezi ní a Světlou, blíže je však nespecifikuje. Pravděpodobně se za nimi skrývala neúspěšná jednání při zakládání Ženského výrobního spolku českého. K Riegrovům byla v prosinci 1870 vyslána deputace žen pod vedením Sofie Podlipské a následovala osobní návštěva Karoliny Světlé. Cílem těchto schůzek s Marií Riegrovou-Palackou bylo docílit rozdělení Spolku sv. Ludmily na dobročinný a školský odbor; vedení školy by poté převzal právě se formující Ženský výrobní spolek český. „Ve čtvrtek ráno tu byla pí Mužáková, když se dozvěděla, že maminka nechce s nimi držeti, strašně horlila, ona pravila, že jest toho potřeba kvůli národní otázce a proti mužským byla jako saň. Když přišel tatínek zmírnila se, ale hádaly se o věc... Tatínek jim vyvrátil jejich plány. Uznaly, že by bylo nejmoudřejší založit školu průmyslovou,“ dozvídáme se z deníkových zápisů Marie Červinkové-Riegrové.

Výmluvným dokladem o Riegrově smýšlení je jiná vzpomínka Elišky Krásnohorské: „Byl tehda dr. Rieger nejmocnějším rozhodčím na radnici pražské, kde převážná většina vlivných činitelů podléhala kouzlu jeho slavného jména a jeho skvělé výmluvnosti; i věděly jsme zcela bezpečně, že příznivému vyřízení našich prosb hlavní překážkou jest jeho odpor a jeho náhled o zbytečnosti a bezvýznamnosti Výrobního spolku. Z té příčiny jsme došly, řídící učitelka a já, k dru. Riegrovi do bytu s prosbou, aby nás vyslechl. Přijal nás i ponechal nám slovo; prosily jsme, aby, než bude opět schůze městské rady, věnoval škole spolku svou návštěvu na chvíli očitě prohlídky a laskavé pozornosti, ale nevěnoval přímo proti škole naší dle pouhých snad doslechů, nýbrž aby se věcně sám přesvědčil o jejím stavu, účelu a prospěchu. Okamžik bylo nám počkati v mlčení, než se rozmyslil na odpověď toho smyslu: že mu není třeba teprv se o škole spolkové přesvědčovati, poněvadž jest přesvědčen, že ústav, kterému stojí v čele dvě spisovatelky, nemůže býti řádně veden ani působiti k obecnému prospěchu.“¹⁵⁴

Soudě podle ohlasu tisku byl však Riegrův názor spíše výjimkou. Tím, že vedení spolku se důsledně bránilo pojmu emancipace v souvislosti se spolkovou školou a že naopak prosazovalo dobově populární potřebu průmyslového vychování se v tisku objevilo ještě před vznikem

Téma průmyslového vychování se v tisku objevilo ještě před vznikem Ženského výrobního spolku českého, například ve dvoudílném článku *O průmyslovém vychování ženského pohlaví* (vyšel v *Pokroku* 9. 3. a 10. 3. 1870). Pod tímto pojmem můžeme chápat další etapu emancipace, po kulturní a vlastenecké činnosti přichází na pořad dne problém hospodářské nezávislosti či závislosti. Zmiňovaný článek poukazoval na důležitost emancipace – není to prosté napodobování mužů vedou-

cí k přepjatosti a směšnosti, podle dobové definice „pravá emancipace (...) jest (...) svoboda v oboru práce a myšlenky, ku které vede průmyslové vychování“. V tomtéž deníku se však o čtyři roky později setkáváme s ostrým odsouzením ženského studia a práce učitelek, zřetelně tedy vidíme, jaký rozdíl představovalo „pouhé“ zajištění existence prací od-povídající ženskému naturelu (vazba květin, šití, malba, ošetrovatelství) a naproti tomu snaha konkurovat v zaměstnání mužům. Rovněž platila zásada, že výkon placeného povolání se týká pouze žen, jimž se nepoda-řilo provdat, a musí se proto o sebe postarat jiným způsobem. V době, kdy byla výchova dívek zaměřena jen na vedení domácnosti, to ovšem bylo obtížné a průmyslové vychování nabízelo z této situace přijatelné východisko.

Pozitivně byl přijímán také fakt, že Ženský výrobní spolek český a škola jím řízená vznikly už z ryze ženské iniciativy. Pomineme-li krát-kodobě existující soukromé ústavy nebo spolky ze čtyřicátých let 19. sto-letí, znamená Ženský výrobní spolek český vlastně první konkrétní projev čistě ženské organizační práce a solidarity, který byl vnímán rovněž jako počin vlastenecký: „(...) když stát také ničeho nečiní k vy-manění žen z dosavadní odvislosti a k rozšíření obzoru, ženské práci až dosud vykázaného: nuže, spojte Vy se, české ženy v mohutný spolek, který klestiti má ženám svobodným cestu k samostatné výživě.“¹⁵⁵

Jak už bylo řečeno, kladné hodnocení Ženského výrobního spolku českého přinášely *Národní listy*. V září 1876 otiskly rozsáhlý článek nazvaný *Ženská otázka jinde a u nás*, kde se zabývaly možnostmi ženské práce. V této souvislosti zmiňovaly význam školy Ženského výrobního spolku českého, která během pěti let své existence poskytla vzdělání 2 125 dívkám, z toho 1 085 bezplatně. V závěru článku se připomínalo, že „otázka řádného vychování dívek českých nerozlučně (...) sloučena je s prospíváním a udržením Ženského výrobního spolku českého“.

Udržet dobrou pověst spolku se snažily samy členky výboru, rozsáhlá je především publikační činnost Elišky Krásnohorské. V článku *Naše snaha*¹⁵⁶ shrnuje důvody pro podporu vzdělanosti žen, vymezuje hlavní cíl emancipace v pojetí Ženského výrobního spolku českého, kterým má být „blahobytný, utěšenější život domácí, mravnější a šťastnější sňatky a spravedlivější poměr manželský“. Nevědomost žen vnímá jako skvrnu na celém národě, vyčítá, že ženy jsou odsouzeny k pasivitě a ži-votnímu stylu danému letitými předsudky. Na rozdíl od prací Krásno-horské z konce osmdesátých let 19. století uvedený článek vyznívá cel-kem smířlivě, v souladu s cíli vymezenými právě Ženským výrobním spolkem českým dochází k závěru, že rozumná výchova bude ku prospě-

chu vdaným i svobodným ženám, ty navíc zbaví nálepky „staré panny (...) na něž se ušklibat každý má za věc dovolenou“.

Důležitým příspěvkem Elišky Krásnohorské k vymezení pojmu eman-cipace je spisek *Ženská otázka česká* vydaný v roce 1881, snad symbolicky v edici řadě Epištoly svobody. Krásnohorská se odvolává na národní potřeby: „Ženská otázka česká musí spočívat ve snaze, aby národ český (...) v ženách svých si vychoval (...) účastnice svých velikých úkolů a nejvyšších snah... Národu našemu jest potřeba sil četných a svěžích, i běží o to, aby žádná dobrá síla neostala nevyužitkována.“ V textu zaznívá tradiční obhajoba ženského vzdělání – jen správně vychovaná a poučená žena bude dobře vychovávat děti a ženy, kterým nebude do-práno manželské štěstí, budou lépe připraveny pro samostatný život. Výrazně radikálněji byl formulován závěr práce, kde Krásnohorská poprvé mluví o právu žen vybrat si z vlastní vůle buď uzavření manžel-ství, nebo výkon vlastního povolání. Tyto názory ovšem nehlásala jako program Ženského výrobního spolku českého, ale jen jako své vlastní.

Po celá sedmdesátá a osmdesátá léta 19. století Ženský výrobní spo-lek český i jeho škola fungovaly bezkonfliktně a uspokojivě. Měly k dispozici vlastní časopis, *Ženské listy*, okruh členů a podporovatelů se poměrně rychle rozšiřoval i mimo Prahu (mimopražské členky mohly být dokonce zvoleny i do výboru spolku) a v Praze samotné se staly člen-kami dostatečně schopné a práce ve spolcích znaly ženy. Ke sběratelkám spolku patřila v Praze Augusta Braunerová, členkami se v první polovi-ně sedmdesátých let 19. století staly například Johanna Fastrová, Julie Gebauerová, sestry Hanušovy, Anna Holinová, Josefa Křížková, Berta Mühlsteinová, Anna Řeháková, Renáta Tyršová. Vzestup úrovně zana-menaly *Ženské listy*, kde se čím dál častěji objevovaly obecné články kriticky hodnotící systém dívčího vzdělávání. „Dívka uměj vařit, šít, spravovat, naučila-li se k tomu ve škole ještě trochu psát a počítat, ne-ztratí se. Ubohé dívky! To je tedy celý program vašeho vzdělání!“ roz-hořčeně píše v roce 1885 Eliška Krásnohorská.

Prosadit nový směr v dívčím vzdělání a výchově nebylo jednoduché, ještě v polovině sedmdesátých let 19. století nad návštěvou školy často vítězila tradiční výchova v rodině vedoucí k tzv. domácímu ctnostem. Názory o významu ženy v rodině a jejím předurčení k práci v domác-nosti stvrzoval ještě v roce 1873 *Riegrův slovník naučný*, který u hesla „žena“ připomínal, že „přírodou i vlastní povahou jest poukázána na domov a na rodinu než do života veřejného“. Jeden ze směrů ženského hnutí, reprezentovaný Věnceslavou Lužickou-Srbovou, se k těmto zása-dám hlásil až do konce 19. století.

Velký průlom do vnímání dívčího studia učinila Anna Bayerová. Bayerová začala v roce 1868 navštěvovat Vyšší dívčí školu, po jejím ukončení dál soukromě studovala, přes odpor celé rodiny. Posilou byly pro Bayerovou styky s Eliškou Krásnohorskou a manžely Náprstkovými, kteří její touhu po vzdělání schvalovali. „Dáváte Vy u nás dosti vzácný příklad, jak se i děvče nemá dáti odstrašit,“ napsala jí 18. 11. 1875 Josefa Náprstková. Právě v roce 1875 dala matka Anny Bayerové svůj souhlas k dceřině studiu a Bayerová ihned odjela do Švýcarska, aby mohla začít se studiem medicíny. V říjnu 1875 byla zapsána na curyšskou univerzitu a v jejích prvních dopisech do Čech je zřejmá obava z budoucnosti, především z uplatnění své profese v Rakousku-Uhersku: „(...) srdce mi to svírá, musím-li přec pochybovat, že budu smět zůstat ve vlasti – že snad budu pro vždy se svou snahou vypovězena.“ Ve studiu pokračovala od roku 1877 v Bernu, trvale řešila finanční nesnáze a kvůli nim musela v roce 1878 dočasně přerušit studium. Bayerové se pokoušela pomoci Josefa Náprstkově, oslovila několik žen ze zámožnějších rodin, které navštěvovaly dům U Halánků, a požádala je o finanční příspěvek. Ke cti všech oslovených nutno říci, že žádná z nich pomoc neodmítla a Bayerová se alespoň na čas zbavila peněžní tísně. Počinání Josefy Náprstkové zasluhuje obdiv a úctu, pomoc krajanice v nouzi chápala jako svou povinnost a počínala si při ní velmi prakticky, o čemž svědčí její dopis Anně Lauermannové-Mikschové: „(...) psala jsem paní Kusé, a ta mně poslala 30 zl. s tím podotknutím, že bude každý měsíc posílat 25 franků... tu jsem dala já k těm 30 zl. 70 zl. a poslala celých 100 zlatých. Paní Červinková mně dala 20 zl... Teď bych udělala ten návrh, zdali s tím souhlasíte, přidám k těm 70 zl. 5 zl., já tedy dám 75 zl. Vy když by jste též tak mnoho dala, bylo by 150 zl., paní Kusá 30 zl., paní Červinková 20 zl., tu by dostala celkovitou částku 200 zl. což myslím, že by stačilo, mimo to pak bude posílat paní Kusá těch 25 fr. měsíčně, tak by už bylo pro začátek pomůženo.“ Anna Bayerová dosáhla doktorského titulu po velkém odříkání a úsilí v listopadu 1881, ale naplnily se její obavy – ve vlasti nesměla provozovat lékařskou praxi.

Během svého pobytu v cizině udržovala Bayerová písemný styk s předními zastánci a zastánkyněmi ženského hnutí (Náprstkem, Podlipskou, Krásnohorskou) a znamenala pro ně živoucí doklad o ženských duševních schopnostech. Dopisy od Anny Bayerové byly otiskovány v *Ženských listech* a předčítány na schůzkách Amerického klubu dam, přesto její studium nebylo ani zdaleka všeobecně schvalováno. U příležitosti získání lékařského titulu připomínala Sofie Podlipská Bayerové, že k cíli ji „vedla cesta tak příkrá, tak posetá překážkami, že...“

každému kroku starý vládnoucí zvyk a tyranický předsudek, nedůvěra současníkům mnohých a námitky bez konce ze všech stran.“

Oporou Bayerové byl od počátku právě Ženský výrobní spolek český, jehož členky petici z roku 1889 žádaly o povolení lékařské praxe v Praze pro Annu Bayerovou. Starostka spolku Karolina Světlá si za to vysloužila značnou nelibost lékařů: „Mnozí pánové světa zuří ještě více proti Výrobnímu spolku než jindy, co si troufal vyzvat Bayerovou, aby se snažila domoci se dovolení lékařské praxe pro Prahu. Někteří páni doktoři dříve velmi horlivě mě pozdravující jdou teď kolem mne, jako by mě neznali.“

Podobně se přibližně o deset let později stala terčem ostré kritiky Krásnohorská kvůli snaze o založení dívčího gymnázia. Vzpomíná, že „(...) nalezlo se i dost zarputilých nepřiznivců i v samých kruzích inteligence našinské, pohříchu i z učitelstva. Tak na příklad i učitel státního ústavu pro vzdělávání učitelek dr. Hrys, potkav mě na nábřeží, zastavil mě, a zvedaje ruku (...) věstil mně: „Bůh vás bude trestati za hřích proti zákonům jeho odvčným. Setrváte-li při tom znemravňování českých dívek, nemine vás prokletí!“ – A ctihodná, dobrodušná, obstarožná paní Pervolfová, matka (...) dvou pražských, vážených učitelek, přeběhla chvatně od paláce Lažanského k Národnímu divadlu, nedbajíc povozů, nebezpečně se tam křížících, aby mi řekla: „Musím vás napomenouti, slečno! (...) přivoláváte na sebe trest, a Bůh vás musí trestat, i budete potrestána, dočkáme se toho, však uvidíte!“ A hrozila mi rukou tak, až se lidé s podivem na nás ohlíželi.“ Obě reakce veřejnosti symbolizují nepřilíš vstřícný postoj i vzdělaných vrstev ke všemu, co se vymykaloby zaběhnutým normám.

Devadesátá léta 19. století Ženskému výrobnímu spolku českému přinášejí řadu významných událostí. Při oslavách dvaceti let existence spolku byla pozitivně hodnocena jeho škola, která „jest širokým a pevným základem českého ženského školství průmyslového a pokračovacího“. Oslavy byly spojeny s prezentací spolku na zemské jubilejní výstavě a u příležitosti tohoto jubilea byla vydána *Pamětní zpráva* jako zvláštní příloha *Ženských listů*. Roku 1892 se stala starostkou dlouholetá sekretářka spolku Eliška Krásnohorská, ponechala si i vedení *Ženských listů* a obě funkce vykonávala až do roku 1911. V polovině devadesátých let 19. století byla zahájena stavba vlastní spolkové budovy na rohu Resslovy a Dittrichovy ulice.

Podobně jako další ženské školy a spolková sídla zažil i Ženský výrobní spolek český několikrát stěhování. Na počátku své existence sídlil v budově bývalé obecné školy u Nejsvětější Trojice ve Spálené ulici (to bylo známo pod názvem U Trinitářů), kterou mu bezplatně

pronajala městská rada. Po zvýšení počtu žákyň se spolek v roce 1879 přestěhoval do ulice Bartolomějské, kde získal dvě patra hraběcího paláce po německém c. k. gymnáziu. Součástí budovy byla i velká zahrada, ale nové prostory vyhovovaly pouze necelých deset let.

Úsilí o vlastní, nikoli pronajatou budovu začala vyvíjet od poloviny osmdesátých let 19. století starostka Emilie Bártová. Pokoušela se mezi pražskými staviteli najít takového, který by se spokojil s mnohaletými splátkami, protože hlavním problémem při realizaci plánu byla nepřítisť dobrá finanční situace spolku. Roku 1891 našel spolek nezištného stavitele v osobě Josefa Blechy a bylo rozhodnuto nečekat na darování pozemku, ale zakoupit z vlastních zdrojů vhodné staveniště. Opět se ukázala vstřícnost městské rady, která spolku v roce 1894 prodala 355 m² velký pozemek bývalé Svatováclavské věznice a kladně reagovala na žádost o prominutí části kupní ceny. K naději na zlepšení spolkových financí ještě přispělo rozhodnutí Františka Josefa I., že Ženský výrobní spolek český je zařazen mezi ústavy, které „budou poděleny z výtěžku některé c. k. státní loterie dobročinné“.

Záležitosti spojené se získáním úvěru na vlastní stavbu ve výši 75 500 zlatých u Zemské banky, s rozpočtem stavebních nákladů a splátek všem věřitelům ukazují, že Ženský výrobní spolek český musel prostřednictvím výboru a starostky Krásnohorské řešit už nejen čistě ženské otázky, ale mnohem širší problémy ekonomického charakteru. Taková náplň práce byla ještě v šedesátých letech 19. století nemyslitelná, jednání ohledně financí a majetku se odehrávala pouze v rámci spolku, nikoli vůči vnějším subjektům, a týkala se převážně vyúčtování darů, členských příspěvků a jejich použití pro spolkové cíle. Nad majetkem spolku dříve také dohlížel kurátor nebo protektor, kdežto Ženský výrobní spolek český spravoval vlastními silami všechny veřejné záležitosti. Ve schopnosti zvládnout úřední jednání, pochopit systém úvěrů a splátek a zajistit spolku materiální zázemí se ženské hnutí posunulo zejména oproti první polovině 19. století o značný kus dopředu.

Nová, moderní budova byla otevřena na podzim 1896 u příležitosti oslav pětadvaceti let trvání spolku a jako vůbec první dívčí škola, která byla zbudována zcela v režii ženského spolku. Brněnská Vesna získala na stavbu své školy dar ve výši 25 000 zlatých od Julie Kusé, dívčí ústav v Olomouci byl vystavěn na náklady hraběte Pöttinga, „dům Výrobního spolku buduje se však z tisíců dárek přátel, k nimž nutno stále, po léta ještě přizývat nových, aby se potřebná míra příspěvků doplňovala,“ dočteme se v časopise *Osvěta* roku 1896. Krásnohorská při vyčíslení nákladů připomíná, že spolek se koupí pozemku prakticky

vydal ze všeho jmění a že jediným, co zůstalo, je „jará, nezlomná snaha vlastní a přesvědčená důvěra v zasloužené uznání její“.

Nové prostory plně vyhovovaly spolkovým potřebám a byly vybudovány v duchu moderní doby. „Ještě ladněji než vábivý vnějšek působí utěšený vnitřek budovy... Jest v ní tak útulno, tak vzdušno a veselo, že nemůže býti vhodnějšího stánku pro všecku tu dívčí mladost a radost, jež má v ní domácí své právo. Světlo a široké schody žulové vedou do všech tří pater, důmyslně rozdělených na 17 krásných učeben... Moderní kamna regulační, výtečná ventilace, bohatý plynovod, široké chodby s vodovodem, elektrické zvonky – na vše pečlivě pamatoval stavitel náš a vše upravil se vzorným vkusem i důkladností.“¹⁵⁷ Mimo vlastních učeben se v budově nacházely čtyři kabinety, celé přízemí zabíraly správní prostory (hlavní spolková kancelář, účárna, ředitelna a hovorna, sborovna, byty pro školnici, domovníka a ředitelku), knihovna a cvičná písařna pro praktickou výuku v obchodním oddělení.

V původních prostorách ve Spálené ulici č. 35 zůstal spolkový obchod, který fungoval samostatně, zaměstnával kolem 40 švadlen a nabízel k prodeji hotové výrobky i šití na zakázku. „V obchodě tom naleznou dámy hojný výběr zboží solidního a vkusného (...) zákaznice, jež zde výhradně nakupují, mají zároveň milé vědomí, že tímto způsobem také přispívají k udržení záslužného a vlasteneckého ústavu českého.“¹⁵⁸ Obchod nebyl závislý na práci žákyň, disponoval kvalifikovanými pracovními silami a škola ho využívala pro praxi žákyň obchodního oddělení.

Velké přípravy byly věnovány oslavám dvaceti pěti let trvání spolku, který „po celou tu řadu let byl ohniskem pokročilého hnutí mezi ženami českými a útočištěm tisíců dívek našich“, připomíná v *Ženských listech* Eliška Krásnohorská. Při hodnocení čtvrtstoleté existence spolku zdůrazňuje jeho význam pro dívčí školství a rovněž vlastenecké cíle, protože představoval konkurenci německému Prager Frauenerwerbverein a jeho škole.

Německý ženský spolek Prager Frauenerwerbverein vznikl v roce 1869, jeho první předsedkyní byla Anna von Zdekauer z bankéřské rodiny. Výbor spolku sdružoval především představitelky velkoobchodnických a továrnických vrstev, stejně tak jeho školu navštěvovaly převážně dcery obchodníků, čímž se zásadně lišila od školy českého výrobního spolku zaměřené naopak k sociálně slabším vrstvám. Struktura školy se svému českému protějšku v mnohém podobala, vyučovala se obchodní nauka, byly zavedeny kursy šití, průmyslového kreslení a pěstounek dětí. Pro ženy v domácnosti spolek zprostředkovával ruční pletení.

Ve zmiňovaném článku se Krásnohorská pokouší o utřídění českých ženských spolků a dochází k závěru, že rozhodující je šíře jejich činnosti. Do jedné skupiny řadí spolky mnohostranné, obvykle nazývané Jednoty paní a dívek českých, které svou práci podřizují dobovým národním potřebám. Samostatnou kapitolu pak podle Krásnohorské tvoří spolky, které „za cíl obraly jeden určitě vytknutý obor“, jímž je vydržování školy. Tato klasifikace sice nepostrádá logiku, ale přitom je značně zjednodušující. Je pravda, že mimopražské ženské spolky se podle přehledu svých činností snažily obsáhnout celou škálu otázek a po vyřešení nebo splnění jednoho úkolu zaměřily svou pozornost jinam. Krásnohorská toto jednání nezavrhuje, přesto můžeme mezi řádky vyčíst, že za prvotní cíl ženských spolků považuje vzdělání dívek. V tomto okamžiku ale její členění spolků naráží na problém, protože za účelem založení a vydržování školy byl spolek rovněž nucen podnikat dílčí akce – výstavy, sbírky, koncerty, bazary. Spolek natolik bohatý, aby spravoval školu jen z členských příspěvků a školného, v Praze neexistoval. Rozdíl tedy spočívá pouze v tom, že zatímco pro mnohostranné spolky bylo spektrum činností už vlastním cílem, pro zbývající znamenalo jen prostředek ke splnění zásadního úkolu.

Na 2. a 3. 5. 1896 byl v rámci oslav naplánován spolkový bazar, 16. a 17. 5. 1896 se zatím ještě ve starých místnostech chystala tradiční školní výstava. Vrcholem oslav se stalo právě otevření nové spolkové budovy, na jejíž stavbu přicházely četné finanční příspěvky (k 31. 12. 1895 činily 12 826 zlatých).

Velkolepý bazar na Žofíně spojený s taneční zábavou a koncertem byl poněkud zkalen nepřízní počasí, přesto se dočkal velkého zájmu: „Odpoledne pak, když pověst o skvělosti našeho bazaru již Prahou zakolovala, přicházeli návštěvníci proudem, takže nebylo ani možno promenovat,“ psaly *Ženské listy*. Bazar spolku vynesl 7 232 zlatých (největší částku, 4 021 zlatých, tvořily peněžní dary od sběratelek), po odečtení všech nákladů činil čistý zisk 6 803 zlatých. V porovnání s náklady na vydržování školy to však nebyla suma ani zdaleka dostačující, z výroční zprávy za uplynulý rok vyplývalo, že provoz školy si vyžádal 19 121 zlatých. I proto bylo více než vítaným darem již zmiňované rozhodnutí městské rady vyhovět žádosti spolku a odepsat dluh 14 000 zlatých za stavební pozemek pro novou budovu. Nové sídlo spolku bylo slavnostně otevřeno a vysvěceno 15. 11. 1896, do nového učebního běhu se zapsalo 574 žaček. Úspěchem spolkové školy bylo v tomto jubilejním roce rovněž získání čestného diplomu a bronzové medaile za zásluhy při Národopisné výstavě v roce 1895.

Přesnou statistiku příjmů a výdajů za čtvrtstoletí existence spolku vypracovala Eliška Krásnohorská. Spolek celkem získal na darech a příspěvcích 229 786 zlatých (k nejvýznamnějším dárcům patřily městská rada, vláda a Zemský výbor království Českého, členské příspěvky tvořily více než polovinu uvedené částky), na školném vybral 110 756 zlatých. Veškeré spolkové příjmy byly určeny na provoz školy. Ta v průběhu předešlých dvaceti pěti let odchovala 13 775 žákyň (8 465 pražských, 5 310 venkovských), z nichž 6 441 ji navštěvovalo zcela bezplatně. Nekonkrétní jsou ve zprávě údaje o uplatnění dívek, Krásnohorská pouze konstatuje, že „absolventkám opatřil spolek bezplatně již mnoho set míst a zaměstnání, kde se všude osvědčují k spokojenosti svých chlebodárců“. Spolek sám jako úřednice a učitelky využíval své bývalé žákyň.

V Ženském výrobním spolku českém probíhal přibližně stejný proces jako ve zbývajících ženských spolkách. Jeho zrod je spojen ještě s érou zakládání spolků v sedesátých letech 19. století a provázen vlasteneckou rétorikou. Prvotní členská základna se omezuje na pražské ženy, většinou znalé veřejné práce díky již existujícím spolkům. Zrod spolku je spojen s Věnceslavou Lužickou-Srbovou a Karolinou Světlou. Světlá svou aktivní práci v ženském hnutí dost možná nahrazuje ne- možností prosadit se na veřejnosti jiným způsobem, zjevný je totiž její zájem o dobové politické dění, který se v dané době musel omezovat na sledování tisku. Přínosem pro existenci spolku byl návrat Elišky Krásnohorské z Plzně do Prahy v roce 1874. Na rozdíl od Světlé byla Krásnohorská praktičtěji založená, méně konfliktní, měla nesporný organizační talent, ctižádost a vůli pracovat.

Základním cílem spolku bylo zlepšení možností dívčího vzdělání a pomoc při hledání práce, vrcholná aktivita vedoucí k tomuto cíli je vymezena sedmdesátými až devadesátými léty 19. století. Výběr předmetů odpovídal tomuto cíli a v průběhu let se nabídka školy rozšiřovala s ohledem na potřeby absolventek. Základními dvěma směry byly v podstatě obchodní nauky a šití, v polovině sedmdesátých let 19. století přibyl ošetrovatelský kurs a od osmdesátých let 19. století byly vy- pisovány jednorázové krátkodobé kursy, obvykle za vyšší školné, než bývalo zvykem (například kloboučnictví, výroba umělých květín, zhotovení vánočních dárků). Velký význam mělo rozšíření obchodní školy na tři ročníky; její absolventky tím získaly v daném oboru plnou kvalifikaci. K zabezpečení práce pro ženy sloužil spolkový obchod, který zaměstnával švadleny a umožňoval žákyňám obchodní školy praktickou výuku.

Soběstačnost a stoupající význam spolku byly demonstrovány vystavěním vlastní budovy, schopností orientace ve finančních záležitostech a trvalým zájmem dívek o návštěvu školy.

Po odchodu zakládajících členek na počátku 20. století spolek postupně ztrácel na významu. V důsledku rozšíření možností dívčího vzdělání jeho vliv klesal a v posledních letech své existence (zanikl v roce 1957) se spíše snažil udržovat památku Elišky Krásnohorské.

Od jiných pražských ženských spolků této doby se Ženský výrobní spolek český odlišoval především otevřeností vůči mimopražským zájemkyním, rozšířením svého vlivu mimo Prahu vytvořením široké sítě sběratelek, vlastním časopisem a angažovaností v aktuálních problémech ženského hnutí (například podpora Anny Bayerové).

Osmdesátá léta 19. století

V osmdesátých letech 19. století pokračuje a stoupá zájem o ženské vzdělávání spojený se vznikem dalších spolků, jejichž zakladatelkami byly už výhradně ženy. Aktivně se projevuje mladší generace (narozená kolem poloviny 19. století), ale pokračuje také činnost starších žen, disponujících řadou zkušeností ze spolků, které mnohdy samy pomáhaly zakládat.

V ženském hnutí se objevují nové tendence související znovu s národními požadavky a zájmy. Tyto vlastenecké prvky se projeví například organizováním výstavy výšivek a přípravou na Zemskou jubilejní výstavu. Vrací se zájem o ženské ruční práce, velký zájem o lidovou kulturu a její materiální výsledky projevovala Josefa Náprstková. Založila pro muzeum kolekci výšivek s názvem Práce našich matek, podílela se na organizování výstavy lidových krojů a výšivek na Žofíně v roce 1880.

Pozvolna se obnovuje ideál ženy-hospodyně, prosazovaný před více než půlstoletím Magdalenou Dobromilou Rettigovou. Návrat ke kořenům ženského hnutí, tak by dal označit proud emancipace, který ženu vrací do domácnosti, připomíná její nezastupitelnou úlohu ve výchově dětí a při utváření pohodlného měšťanského domova jakoby podle vzoru biedermeieru. Ideál ženy představovala vzorná matka, dobrá hospodyně, ušlechtilá společnice manžela a zdárná zástupkyně národa, jak ve svých spisech opakovaně připomíná Věnceslava Lužická-Srbová.¹⁵⁹ Souběžně přitom fungují ženské spolky vzniklé v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století zaměřené na vzdělávání a dobročinnost a pokračuje rozvoj dívčích škol, kde se i nadále věnuje značná pozornost tzv. ženským ručním pracím. Od osmdesátých let 19. století do spektra dívčích škol přibýly tzv. hospodyňské školy, určené pro „vzdělávání rolnických hospodyň“. Šlo o nový typ odborných škol (až do roku 1871, tedy do vzniku obchodní a průmyslové školy Ženského výrobního

spolku českého, byl jedinou odbornou školou v Praze ústav pro vzdělávání učitelek) a jejich vznik svědčí o dalším rozšíření možností dívčího vzdělání.

V průběhu osmdesátých let 19. století vykrystalizovaly v českém ženském hnutí čtyři hlavní proudy, navzájem se lišily mírou propracovanosti svých požadavků, tradicí, oblibou i možnostmi ovlivňovat veřejnost. Nejhlubší kořeny zapustily dobročinné spolky, k nejstarším se řadil Spolek sv. Ludmily a od osmdesátých let 19. století na něj navazovaly například Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek, Zátíší a Dámský kruh. Naopak nejméně soustavné a novátorské byly spolky orientované jen na vlastní obecné vzdělání, které za tímto účelem zakládaly a financovaly vlastní školy; spolkem tohoto typu byla například Minerva (vznikla v roce 1890). Nejpriznivější dobovou odezvou a nejvyšší zájem dívek získaly spolky a spolkové školy označované jako praktické, tedy vedoucí k průmyslovému vychování. Do této kategorie spadá obchodní a průmyslová škola Ženského výrobního spolku českého a školy věnující se například výuce ručních prací, z nichž si dobovou oblibu získalo především vyšívání, podporované pořádáním výstav. Podpora výuky vyšívání je nadto spojena s národním cítěním. Jako nový směr, respektive staronový co do náplně činnosti, se začínají formovat školy vyučující domácím a hospodářským pracím, které byly považovány za důležitý předmět praktického vzdělání.

Nebylo náhodné, že právě v osmdesátých letech 19. století, zejména jejich druhé polovině, se vrací zájem o typicky ženské dovednosti, jakými byly vyšívání, šití a vaření, a že se objevuje požadavek na zřízení dívčí školy, která se právě tímto směrem bude orientovat: „(...) snad teď přece obrátí se směr dívčího vyučování; neb v pokračovací škole měšťské bude se též vyučovat v žehlení a praní, tak teď nastane lepší doba pro nás hospodyně, neb pak my se budem též moci přiučovat,“ svěčuje se v nedatovaném dopise pro Annu Laueremannovou-Mikschovou Josefa Náprstková.

S rostoucími národními požadavky a hájením národních práv úzce souvisel návrat k tradici českého venkova, vnímaného jako zdravé jádro národa a vzor pravého českství, a zájem o lidovou kulturu. Úlohou ženy mělo být vedení domácnosti v ryze národním duchu, ideálem se stává žena-hospodyně, vlastenka, vychovatelka. Prosadit tyto zásady nebylo jednoduché zejména ve městech. Už od šedesátých let 19. století totiž řada dívek hledá uplatnění naopak mimo domácnost a mizí typy žen, které si získávaly autoritu jen jako schopné hospodyně. Důvodem byla skutečnost, že domácí práce se přes nespornou časovou, ale i fyzickou nedočkávaly přílišného ocenění.

Spolek Domácnost a jeho kuchařská škola

Pokusem vrátit práci v domácnosti vážnost a povýšit ji na rovnocennou s jinými bylo zařazování ryze ženských činností do programové náplně spolků a spolkových škol. Vedle industriálního vyučování, pěstovaného na všech typech dívčích škol (jen na Vyšší dívčí škole se ručním pracím věnovalo osm hodin týdně), představuje tento proud ženského hnutí založení spolku Domácnost a stejnojmenné kuchařské školy.

„Spolek náš byl založen, aby šířil domácké umění v kruzích českých dívek,“ napsala jedna z jeho zakladatelek Věnceslava Lužická-Srbová ve výroční zprávě ke spolkovému jubileu.¹⁶⁰ Spolek se podle stanov přijatých v roce 1885 oficiálně nazýval Domácnost a jeho cílem bylo „vychovávat české dívky v duchu domáckém a vyučovat je v umění kuchařském i ve všech odborech domácího hospodářství“. Za tímto účelem chtěl spolek především zřídit vlastní kuchařskou školu. V ní se dívky měly naučit nejen vařit, ale správně a hospodárně řídit domácnost, což bylo obvykle považováno za věc, která nevyžaduje žádné mimořádné schopnosti. S tímto názorem nesouhlasila Josefa Náprstková, jedna ze zakladatelek spolku: „(...) přesto se dá v tom nejmenším hospodářství mnoho promarniti a naopak zase mnoho ušetřiti.“

Tento směr ženského hnutí znamenal zřejmě jisté zklamání pro Vojtu Náprstka – po téměř dvaceti letech odborných přednášek se zájem žen znovu orientoval k rodině a domácnosti. Ohledně vzniku kuchařské školy byl proto dost skeptický a nesdílel názor své manželky o potřebě tohoto typu školy: „(...) již před časem jsem s Vojtěchem o tom rozprávěla, že by na dívčí škole mělo se též přednášet o domácím hospodářství, a však můj manžel se mně vysmál a řekl, že se to každá dočte v knihách.“ Nový spolek se však opíral o zkušené zakládající členky, většina žen ve výboru pracovala v Americkém klubu dam nebo Spolku sv. Ludmily. Podporu založení další dívčí školy rovněž vyjadřovala Marie Červinková-Riegrová: „Takové hospodářské školy pro děvčata by bylo u nás velice potřeba.“

Rok 1885 byl spojen s oslavami stého výročí narození Magdaleny Dobromily Rettigové, na její počest měl tedy vzniknout spolek a škola navazující na jí propagované zásady a vyplňující mezeru ve spektru nabídky ženských aktivit (v Praze až dosud žádný spolek ani škola tohoto typu neexistovaly, z ženských prací se těšilo oblibě spíše šití než vaření). První schůzka zájemkyň o práci v novém sdružení proběhla 17. 1. 1885 v bytě manželů Neffových, 24. 1. 1885 pokračovala jednání v domě U Halánků už za podpory Vojty Náprstka.

K zakládajícím členkám Domácnosti patřily Anděla Randová (první předsedkyně spolku), Věnceslava Lužická-Srbová (místopřed

autorka *Provolání paním a dívkám českým*, v němž seznamovala veřejnost s plánem na otevření kuchařské školy), Anna Holinová, Josefa Náprstková, Marie Neffová. S výjimkou Anděly Randové se jednalo o aktivní členky Amerického klubu dam, Anna Holinová pracovala i ve Spolku sv. Ludmily a Věnceslava Lužická-Srbová byla členkou většiny dosud zmiňovaných spolků (Amerického klubu dam, Tělocvičného spolku paní a dívek pražských, dříve i Spolku sv. Ludmily).

Přes praktické cíle spolku a jeho školy nedocházelo k užší spolupráci s podobně zaměřenou školou Ženského výrobního spolku českého, která prosazovala výuku předmětů nacházejících uplatnění v zaměstnání. Škola Domácnosti měla přinášet prospěch výhradně rodinám svých absolventek a byla určena dospělým dívkám starším osmnácti let. Bližší spolupráci navíc vylučovaly léta trvající neshody mezi Lužickou-Srbovou na jedné straně a Světlou a Krásnohorskou jakožto reprezentantkami Ženského výrobního spolku českého na straně druhé.¹⁶¹

Vznik Spolku Domácnost je možné pokládat za vrchol spolkových snah Věnceslavy Lužické-Srbové a realizování jejích představ o správně vykonávaném povolání ženy, jímž je právě domácnost a rodina. Své názory Věnceslava Lužická-Srbová formulovala v řadě výchovných knih pro dívky, například *Žena ve svém povolání* (1872) nebo *Co sluší a nesluší* (1893).

První akcí nového spolku bylo uspořádání kuchyňské výstavy na Žofíně 2. 2. 1885 spojené s oslavou stého výročí narození Magdaleny Dobromily Rettigové. Na Žofíně se uskutečnila ve prospěch nového spolku výstava kuchyňských přístrojů, které zapůjčily firma Neff a městská plynárna. Výstava byla doplněna dvěma přednáškami, Marie Neffová věnovala své vystoupení životním osudům Magdaleny Dobromily Rettigové a profesor František Štolba přednesl výklad o novinkách v oboru chemie. Vstupné ve výši 20 krejcarů až 1 zlatý za osobu bylo prvním ziskem spolku. Počáteční jmění z darů, výstavy a přednášek tvořilo přibližně 5 000 zlatých. Stanovy byly za spolek podepsány Věnceslavou Lužickou-Srbovou, Luisou Čelakovskou, Andělou Randovou, Marií Škardovou a Josefou Náprstkovou, přijaty valnou hromadou 27. 2. 1885 a úředně potvrzeny a schváleny 13. 3. 1885. Od tohoto okamžiku zahájil spolek oficiální činnost, o níž obšírně informovalo 2. a 6. číslo *Ženských listů*.

Za prostředky, které měly sloužit k dosažení spolkového cíle, byly označeny členské příspěvky (v rozmezí 1–10 zlatých ročně), školné, prodej obědů, veřejné přednášky a výstavy, vydávání knih a časopisů s tematikou domácnosti a dobrovolné dary. 2. 5. 1885 se konala první ustavující valná schůze ve velkém sále Městské besedy za účasti sta

členek, celkový počet členů spolku byl při jeho vzniku 240. Podle stanov se členové dělili obvyklým způsobem – z hlediska výše finanční podpory a práce ve prospěch spolku. K zakládajícím patřili ti, kteří složili jednorázové vkladné ve výši 50–100 zlatých, podporující členové přispívali každoročně 1–10 zlatými a k činným členům se řadily jen ženy přispívající 1–5 zlatými ročně a pracující ve spolku. Výbor byl volen z činných členek a tvořilo ho 42 žen (předsedkyně, kasírka, jednatelka, správcová domu, školní ředitelka, účetní, zapisovatelka, dvacet činných členů a patnáct náhradnic), jejichž povinností bylo pečovat o spolkové jmění, sestavovat výroční zprávy a jednou měsíčně se scházet k projednávání aktuálních záležitostí.

Od počátku existence spolku začaly intenzivní přípravy na založení spolkové kuchařské školy, byl založen čtrnáctičlenný školní odbor a povinností jeho členek byl dohled v kuchyni a jídelně a vedení účtů. Místnosti pro výuku spolek získal v září 1885 v domě obchodníka Stýbla na Václavském náměstí a škola se poprvé prezentovala na veřejnosti výstavou kuchařského zařízení 27. a 28. 9. 1885, při níž se na vstupném vybralo 77 zlatých (20 krejcarů za osobu). Výuka byla zahájena 1. 10. 1885 pod vedením dvou kuchařek, ve škole také dohlížely vždy dvě členky výboru.

Zahájení provozu školy znamenalo velkou událost pro Josefu Náprstkovou: „(...) plakala jsem radostí, když jsem viděla to hemžení; neb podobnou školu jsem vždy měla na zřeteli a teď konečně se stalo dávné přání mé skutkem.“ V dopise Anně Lauermannové-Mikschové detailně líčí shon spojený s přípravou školních místností pro výstavu: „(...) dne 26. září pracovali tam ještě truhláři, zámečníci aj. a dne 27. září v neděli byly místnosti České školy kuchařské obecnostu otevřené,“ a především úspěch prvního dne: „(...) při otevření bylo 70 obědů, tak že dámy byly celé unavené, musely přestat přijímat objednávky na obědy, neb se zdálo, že chce celá Praha se vystřídat... Vše chutnalo výborně a stál ten oběd 60 kr., můj muž přišel ve 3 hod. domů úplně spokojen.“

Hned zpočátku se škola distancovala od označení výchovácí ústav. Přijímala pouze dívky starší osmnácti let, základní vyučovací běh trval 3 měsíce a platilo se školné 30 zlatých pro mimopražské a 15 zlatých pro místní žákyně. Kromě tohoto základního kursu bylo možné absolvovat výuku dvoutříměsíční za 25 zlatých, šestitříměsíční za 20 zlatých nebo jen měsíční za 15 zlatých. Nastupovalo se vždy 1. nebo 15. v měsíci a školné se platilo předem.

Pro mimopražské dívky byl při škole založen penzionát se vším zaopatřením. Existoval však jen půl roku, protože se ukázalo, že jeho provoz by si vyžádal značné náklady, například další pracovní síly.

Do prvního kursu se přihlásilo 20 dívek, z toho 5 z venkova. Dívky musely mít zčásti vlastní kuchařské náčiní (nůž a lžíci), utěrku a zástěru. Při výuce se postupovalo od vaření polévek, následovala úprava hovězího masa a omáček, příkrmů, pečeně a moučných jídel.

Škola fungovala úspěšně, vedle výuky nabízela veřejnosti možnost zakoupení obědů a později i pořádání hostin pro 10 a více osob. Ceny za oběd se pohybovaly mezi 60 krejcarů a 1 zlatým podle množství chodů. Oběd za 1 zlatý zahrnoval „polévku, předkrm, hovězí maso s omáčkou, pečení s kompotem nebo salátem, jemným moučným příkrmem a dle přání buď černé kávy nebo sýra“. Levnější oběd sestával z polévky, hovězí pečeně a moučného příkrmu. Žákyně se ve škole stravovaly za 33 krejcarů a dva obědy denně byly určeny nemajetným studentům různých fakult pražské univerzity: „(...) též se podávají obědy zdarma chudým kandidátkám, jakož každý den má jeden oběd chudý studující z univerzity, dají se známky na univerzitu, studující přijde a tu žádný neví, že tj. zdarma, ani dámy nemají znát, kdo zdarma u stolu obědvá.“

Škola tedy plnila dvojí účel. Především učila dívky správným postupům vaření pod odborným dohledem, jak připomíná *Zpráva o činnosti spolku* z roku 1891: „Žákyně se každodenně střídají při vaření rozličných druhů pokrmů... Předpisy jídel píše žákyně, které je připravily, na tabule, se kterých si je druhé žákyně zase opisují do svých zápisníků.“ Poskytováním levných nebo zcela bezplatných obědů zároveň provozovala dobročinnou práci, obvyklou náplň všech ženských spolků, lišila se jen její forma (v jiných spolcích šlo o materiální nebo finanční podporu nebo prominutí školného). „(...) nezapomínají dámy ve výboru (...) poskytovat nemajetným dívkám příležitost zdarma nebo za poloviční plat vycvičiti se kuchařství ve škole spolkové, dočteme se ve výroční zprávě vydané u příležitosti desetileté existence spolku a školy. Důraz na tyto solidární postoje s nemajetnými dívkami kladla zejména Josefa Náprstková.“

Příznivý ohlas přineslo škole její účinkování na Zemské jubilejní výstavě v roce 1891. V jednom z pavilonů byla zřízena ochutnávárna, kde „v neděli a ve svátek býval veliký nával“.

U příležitosti deseti let existence spolku bylo vyčísleno, že školu absolvovalo 1 800 dívek, a zároveň se hodnotily ostatní spolkové činnosti. Už v jednatelské zprávě za rok 1891, tedy po pěti letech fungování školy, zaznívá spokojenost s jejími výsledky a zdůrazňuje se pozitivní přijetí školy veřejností, protože „spořádaná domácnost jest základem blahobytu rodinného a národního“.¹⁶² Dokladem o prosperování kuchařské školy jsou údaje o počtu odebraných obědů (v roce 1886 jich

bylo 7 000, v roce 1890 už 15 000) a růst počtu zájemkyň o kuchařské kursy (oproti 20 dívkám z prvního kursu jich v roce 1890 navštěvovalo školu už 245). Za uplynulých deset let se vedle péče o školu spolek zabýval vzdělávací činností, pořádal dýchánky (dva největší se uskutečnily 23. 3. a 25. 4. 1888), domácí zábavy a plesy a rozvíjel dobročinnost, například formou bezplatného pohoštění pro děti, chudé a studenty nebo poskytováním darů na vlastenecké akce.

Vzdělávací odbor spolku byl založen v roce 1888, zajišťoval pořádání přednášek a jejich vydávání tiskem. Členkami vzdělávacího odboru byly Anna Holinová, Józsa Jirásková, Barbora Kottnerová, Josefa Náprstková, Johanna Patočková, Marie Prokopová a Věnceslava Lužická-Srbová. Přednášky se tematicky dělily do dvou skupin. První se týkala domácího hospodářství, druhá zahrnovala obecně naučné výklady, které by „mysl a ducha povznášely, poučovaly a dívky zušlechťovaly“.

Úvodní přednášku *Činnost ženy v domácnosti* proslovila už v roce 1886 Věnceslava Lužická-Srbová a v zásadě vyjádřila své letité názory na úlohu žen v rodině a národě. Znovu opakuje myšlenku, se kterou už v sedmdesátých letech 19. století polemizovala Eliška Krásnohorská,¹⁶³ že práci v domácnosti je třeba považovat za vědu, a je tedy nutno pro ni dívky odborně připravit: „(...) nesmíme vyhošťovati domácího umění z nauk a věd.“ Lužická-Srbová zastává názor, že vedení domácnosti je velice důležitým a zodpovědným úkolem ženy, proto vyžaduje správné návody, přípravu a vysvětlování. Zásadně odlišuje mužskou a ženskou roli ve společnosti – ženinou působností je výhradně domácnost, přičemž právě nároky na tuto práci s moderní dobou vzrůstají: „Jest třeba, bychom povznášely domácnosti svých... Nepřáteli domácnosti jsou: zahálka, nedbalost, marnotratnost, pohodlnost, neumělost, nevážnost k pracím a konáním domácím.“

Je paradoxní, že Lužická-Srbová si uvědomuje éru modernizace a s ní spojené změny v rodinném soužití, avšak způsoby, kterými chce na moderní dobu reagovat, volí podle vzoru tzv. vlasteneckého feminismu první poloviny 19. století. Od dob svého působení ve Spolku sv. Ludmily a prosazování průmyslové školy pro měšťanské dívky se jakoby obloukem vrací několik desetiletí zpět, když předpokládá, že ženina práce pro národ spočívá v péči o děti a manžela, kterým bude přiměřeně uctívána. Tato představa už ve většina rodin neplatila. Rezignace a především vize o ocenění takového jednání zastarávaly, společenské podmínky udávaly chodu rodiny už jiný charakter. Lužická-Srbová si zřejmě tohoto rozporu byla vědoma, protože v závěru své stati velice výstižně vymezila hlavní směry dívčí výchovy a vzdělání; přitom pouze

jeden z nich odpovídal její nejnítější představě, v ostatních však akceptovala úsilí nově vzniklých nebo vznikajících dívčích škol. Výchova dívek může podle ní vést buď k obecné vzdělanosti, „by dívka ve společnosti mohla důstojně vystupovati,“ (tento úkol plnila Vyšší dívčí škola a soukromé dívčí penzionáty), nebo k vlastnímu povolání, „by mohla někdy samostatně živiti se“ (sem řadí průmyslové školy). Jako třetí směr uvádí výchovu k budoucímu povolání v rodině „pro úkoly manželky, matky a hospodyně“; právě toto zaměření měla zajišťovat nově vzniklá kuchařská škola.

Svůj výčet povinností ženy doplnila Lužická-Srbová přednáškou *Krásno českých domácností* (tiskem vyšla v Praze roku 1888), kde apelovala na národní cítění žen a vypočítávala způsoby, kterými mohou přispět k rozvoji českého národa. Připomínala například podporování domácího průmyslu nákupem českých výrobků, obohacování domácnosti českými knihami nebo využívání lidových výšivek k výzdobě bytu.

V podobném duchu se nesla přednáška Sofie Podlipské *Studie o práci* z roku 1889. Podlipská se značnou dávkou nostalgie vzpomíná na staré venkovské hospodyně znalé práce v domácnosti i na polích a předávající své bohaté zkušenosti dalším generacím, na tradiční velké rodiny, kde „nebyly žádné ženské ruce zbytečné“.

Náměty přednášek dávají tušit, že změny ve fungování rodiny zřejmě nevyhovovaly všem, návrat do situace, kdy je žena ušetřena existenčního zápasu, už ale nebyl možný zejména ve městech. Jako „náplast“ na postupující ztrátu prestiže domácích prací Podlipská připomíná, že „dobrá, svědomitá, pečlivá hospodyně má zajisté ve svých rukou jeden z nejdůležitějších úkolů ve státu“.

Ostatní přednášky ze začátku devadesátých let 19. století vykazují už odborné rysy, vázaly se například k fungování moderní domácnosti nebo přinášely novinky do skladby jídelníčku. V roce 1891 vzdělávací odbor uspořádal pět přednášek: František Štolba – O topení a osvětlení v domácnosti starého věku u porovnání s dobou naší, Rudolf Strimpl – O včelách a zužitkování medu v domácnosti, Rudolf Dvořák – Z čínské domácnosti, František Raban – O mase, Bohumil Bauše – Ryby potrava budoucnosti.

K častým přednášejícím patřila trvale Věnceslava Lužická-Srbová, která se podílela také na vytváření zpráv o činnosti spolku, různých letáků a přípravě kuchařské knihy, která poprvé vyšla v roce 1891, dočkala se nadšeného ohlasu a mnoha dalších vydání.

Významným a úspěšným obdobím jsou pro spolek devadesátá léta 19. století. Jak už bylo řečeno, nadmíru zdařile se prezentoval na Zemské jubilejní výstavě, rozvíjel vzdělávací činnost a především se jeho

vedení podařilo získat pozemek pro stavbu nové budovy. Spolek původně sídlil ve Spálené ulici v těsných, nevyhovujících prostorách. V roce 1896 odkoupil za 15 000 zlatých parcelu u bývalých Trinitářů ve Spálené ulici a podle návrhu karlínského stavitele Josefa Blechy byla stavba dokončena v roce 1899.¹⁶⁴ Spolek tím získal možnost rozvíjet společenské zábavy, hostiny, dýchánky. Svůj vliv si udržel ještě v první polovině následujícího století – v roce 1935 oslavil 50. výročí své existence.¹⁶⁵ Zanikl na počátku padesátých let 20. století.

Devadesátá léta 19. století

Přelom osmdesátých a devadesátých let 19. století znamená dosažení cílů ženského hnutí v otázce přístupu ke vzdělání. Největší zásluhy v tomto ohledu patří Elišce Krásnohorské. Díky kontaktům s Karolinou Světlou se zapojila do práce v Ženském výrobním spolku českém a vedle literární tvorby aktivně pracovala v ženském hnutí. Sama Krásnohorská ovšem nepřímou přiznávala, že nebyť nevyléčitelné nemoci, její život by se zřejmě odvíjel ve zcela tradičním duchu a ještě na počátku sedmdesátých let 19. století byla pro ni představa sňatku ztotožněna s jednou z forem nabytí samostatnosti. Právě choroba, která „nikdy nedopustí, bych vytoužené svéprávnosti nabyta cestou jinou (...) v náručí šlechtěného muže“,¹⁶⁶ přiměla Krásnohorskou k hledání jiné životní cesty.

Eliška Krásnohorská se v názorech na úroveň dívčího vzdělání začala odklánět od představ, kterými se řídila Světlá při zakládání obchodní a průmyslové spolkové školy. Vnímala jako výrazný handicap dívek nedosažitelnost středního vzdělání zakončeného maturitní zkouškou – všechny dosavadní dívčí školy nebo kursy směřovaly pouze k praktické přípravě. Představa středoškolských, potažmo vysokoškolských studentek se většině společnosti zdála téměř kacířská, pro Krásnohorskou však znamenala hrozenou rukavici, kterou nemínila nechat ležet bez povšimnutí.

Spolek Minerva a první dívčí gymnázium

Plány na založení dívčí střední školy připravovala Krásnohorská už od poloviny osmdesátých let 19. století a původně počítala se zapojením Ženského výrobního spolku českého do jejich realizace. Narazila však na rozhodný odpor Karoliny Světlé, která odmítla návrh na zřízení přípravné třídy pro další studium a zůstávala věrná původnímu poslání spolkové školy. Krásnohorská začala jednat samostatně a docílila za pomoci advokáta Bárty (manžela starostky spolku Emilie Bártové) založení spolku Minerva, který dívčí gymnázium spravoval a financoval. Stanovy spolku byly potvrzeny 16. 7. 1890.

K zakládajícím a přispívajícím členům se hlásili i mimopražští, a to spolky (například brněnská Vesna, přerovská Vlasta, ženské spolky v Chrudimi, Mělníku, Mladé Boleslavi, Pardubicích, Plzni) i jednotlivci. K nejbližším pražským spolupracovníkům Elišky Krásnohorské patřili vedle Vojtěcha Bárty advokát Tomáš Černý, lékař Vítězslav Janovský, profesor František Prusík. Ženské spolupracovnice si Krásnohorská přivedla ze Ženského výrobního spolku českého – byly to zejména Dora Hanušová a Vilma Sokolová, dlouholetou pomocnicí a učitelkou Minervy se stala Pavla Maternová. Vstřícnost vůči dívčímu gymnáziu od počátku projevovala pražská obec, Minervě poskytovala pravidelné subvence, umožnila jí účast na Zemské jubilejní výstavě v roce 1891 a pro pomoc při hledání vhodných místností pro nově zřizovanou školu určila dva členy sboru obecních starších, Vojtu Náprstka a Josefa Šauera z Augenburku.

Pro myšlenku Minervy se našel dostatek příznivců, ale také odpůrců. Při hledání poslance, který by petici se 4 810 podpisů za povolení dívčího gymnázia předložil v říšské radě, oslovila Krásnohorská lékaře Emanuela Engla a setkala se s jeho odmítavým postojem. „Neschvaloval cíl naší petice, odsuzoval ženské studium jako justament přepjatých emancipistek. Ideál dívky jevil se mu jako „skleníková květinka“, již se nesmí dotknouti drsný dech života svými vánicemi a víchry, svými konkurenčními zápasy o kus vědomosti neb chleba,“ stěžuje si ve svých vzpomínkách, symbolicky nazvaných *Boj o vyšší dívčí školu*, Krásnohorská. Text petice přinesly v roce 1890 *Ženské listy*. Z jejího obsahu připomeňme pouze základní požadavek: „Vědeckého vzdělání k vyšším úřadům učitelským i k povolání lékařskému dopřává ženám již každý osvícený stát (...) chováme vroucí přání, aby v Praze vzniklo ženské gymnasium.“

Některé reakce veřejnosti byly ještě ostřejší, někdy až nenávistné. Velkým příznivcem nové školy byl naopak od samého počátku Vojta Náprstek. Nejčastěji připomínaná událost se týká dne prvního zápisu do Minervy, kdy Náprstek Krásnohorskou obdaroval kyticí 51 růží, jejichž množství odpovídalo počtu přihlášených žákyň. Podporu založené škole vyjádřila za sebe i svého manžela Teréza Nováková, která si přitom postěžovala na příliš pomalé prosazování myšlenky na vyšší studium žen, a to i ve vrstvách inteligence: „S neskonálním potěšením promlouváme o tom s mužem, který jest všecek zaujat pro myšlenku, aby si ženy razily cesty k novým drahám zaměstnání a aby dívky neobyčejně nadané studovaly – na místo nenadaných a líných hochů, již plna gymnázia. Zde ve sboru a mezi pány vůbec nemá žádné zájmy ani zájmy emancipace ještě mnoho zastanců.“ S dívčím gymnázi-

em se v okamžiku jeho založení smířila také Karolina Světlá, která se s touto představou dlouho nedokázala vyrovnat a obávala se přílišného vypětí Elišky Krásnohorské. V dopise Teréze Novákové s datem 1. září 1890 píše: „Je k smrti znavena. Psala v zájmu Minervy devět set dopisů! Jak tu Minervu nenávidím! Snadno jsme ji mohli ještě nějaký čas postrádati.“ V říjnu 1890 se však už o nové dívčí škole vyjadřovala veskrze pozitivně: „Známoť, že v každém myslícím člověku jest po pudu sebe-zachování touha po poznání pravdy citem nejmnocnějším. Avšak dosud velel řád slušnosti neúporně, aby dívky k touze té se nepřiznávaly a v sobě ji potlačovaly, jako cosi neženského, jim škodlivého, ba u nich na-prosto směšného. Budiž čínská zeď toho úmorného předsudku u nás Minervou konečně rozkotána.“

Gymnázium Minerva bylo otevřeno v září 1890 a do 1. ročníku se zapsalo 51 žáků. Škola se dělila na dvouletou přípravku pro doplnění učiva z obecných škol a čtyři třídy gymnázia; během těchto šesti let byla probrána látka odpovídající osmiletému chlapeckému gymnáziu. Prvních sedm let dívčí gymnázium sídlilo v Pštrossově ulici v budovách bývalé školy sv. Vojtěcha. Od srpna 1897 se na jeden rok přestěhovalo do letohrádku Amerika a od září 1898 využívalo školní budovu sv. Štěpána. V roce 1907 se gymnázium, nyní už osmitřídní, vrátilo do původních, moderně adaptovaných prostor.

Výstižné heslo Minervy „Per ardua ad astra“ se vztahovalo zejména k dosažení přístupu žen na vysoké školy. První maturitu skládalo 18 studentek Minervy v roce 1895 na Akademickém gymnáziu, neboť jakožto škola soukromá neměla Minerva tzv. právo veřejnosti, tedy právo na maturitní zkoušku. Zkouška se skládala ze tří částí. 6. – 11. 5. 1895 proběhly písemné zkoušky z latiny, řečtiny, češtiny, němčiny a matematiky, 11. – 15. 6. 1895 předběžné zkoušky z náboženství, přírodopisu a filozofické propedeutiky a 10. – 13. 7. 1895 ústní zkoušky z ostatních předmětů. Maturitu úspěšně složilo 16 studentek, z toho 3 s vyznamenáním.

K prvním úspěšným abiturientkám Minervy a pozdějším hospitantkám na univerzitě patřily Anna Honzáková, Rosalie Machová, Bohumila Peigerová, Růžena Corvinová, Marie Fabiánová, Jindřiška Hrabětová, Božena Jiráňková, Božena Rudolfová, Olga Šrámková, Helena Tuscanyová a Olga Vávrová.¹⁶⁷ Přístup na univerzitu získaly ženy od roku 1896 jako hospitantky, což znamenalo, že přednášky mohly navštěvovat jen se souhlasem vyučujícího. „(...) vstup na universitu mohl nám býti kdykoliv (...) zakázán. Na naše velké štěstí byly v Praze dvě university a žádná z nich nechtěla býti nepokrokovější druhé. Proto profesorský sbor české lékařské fakulty již na jaře roku 1896 připustil ženy za hospitantky,“ vzpomíná Anna Honzáková.

Značně tolerantní byli vůči ženským posluchačkám například profesoři Janovský a Thomayer na české lékařské fakultě. Jako mimořádné posluchačky získaly ženy v roce 1897 přístup na filozofickou fakultu, v roce 1900 jim bylo povoleno řádné studium medicíny. Svého cíle dosáhla Minerva v roce 1901, kdy maturitní vysvědčení obsahovalo klauzuli opravňující studentky k návštěvě univerzity.

Na počátku devadesátých let 19. století byl učiněn další z mnoha pokusů vysvětlit širší veřejnosti pojem emancipace, a to v článku *Emancipace žen* (byl otištěn v *Kalendáři paní a dívek českých* roku 1891), snad ve snaze zabránit jejímu negativnímu přijetí v souvislosti s vysokoškolským studiem žen. S otevřením dívčího gymnázia a ozývajícími se hlasy o studii žen na univerzitě se začala zvedat nová vlna odporu proti ženským školám. Dívčí vzdělání bylo respektováno do okamžiku, kdy nepřesahovalo okruh typicky ženských zaměstnání. Absolventky Minervy ale usilovaly o kvalifikaci v oborech vyhrazených dosud pouze mužům a své vzdělání rozhodně neměly v úmyslu používat jen pro ro-dinu. Jejich úděl nebyl jednoduchý, často se stávaly předmětem posměchu a velice těžko mezi mužskou konkurencí nacházely uplatnění. Mnohé z nich se vracely jako učitelky na Minervu.¹⁶⁸ V takovém případě jim byla odepřena i možnost založit rodinu, neboť až do roku 1919 platil v českých zemích celibát učitelek.

Náhled na ženskou otázku, uveřejněný ve zmiňovaném článku, se od osmdesátých let 19. století v zásadě nezměnil – hospodářská emancipace umožní ženám povolání odpovídající jejich povaze a vlohám. Autor článku však navíc precizně vyčíslil, že naděje žen na sňatek se nemohou vyplnit ve všech případech, neboť početně převyšují mužskou populaci. Rovněž připomíná, že pocit přebytečnosti je v ženách vyvoláván i tím, že řadu věcí v domácnosti, dříve vyráběných právě ženami, lze nyní koupit (například mýdlo, svíčky). V závěru kritizuje výchovu dívek směřující jen k manželství: „(...) nevďá-li se, stojí tu bez rady, bez pomoci, cítí, že se minula svým životním povoláním, cítí, že jest ve společnosti zbytečnou,“ a požaduje zásadní reformu dívčího vzdělání jako jedinou možnou cestu k nápravě. Jednou z cest byly odborné školy, další se od roku 1890 stala právě Minerva.

Krásnohorská založením dívčího gymnázia realizovala své představy formulované již v polovině sedmdesátých let 19. století, kdy označila možnost vyššího vzdělání za další stupeň emancipace.

Symbolickým završením ženského hnutí v 19. století se stal I. sjezd žen československých, který se uskutečnil 15. – 17. 5. 1897 na pražské radnici.¹⁶⁹ Jednání a personální vedení sjezdu plně odpovídalo dosavadnímu průběhu českého ženského hnutí. Předsedkyní byla Věnceslava

Poznámky: 40 Rozvoj školství, s. 16. **41** Dolenský, c. d., s. 120. **42** Názor autora učebnic Karla Vinařického na zřizování tzv. industriálních škol. Šafránek, Jan: Školy české, 2. díl, Praha 1918, s. 129. **43** Rozvoj školství, s. 20. **44** Krásnohorská Bayerové, 15. 4. 1882, LA PNP, LP AB, 113 11 – Dopisy od Elišky Krásnohorské z let 1873–1914. **45** Srov. povídky *Dvojí výchování*, Praha, b. d.; *Osud a nadání*, Praha 1898, 2. vydání; *Česka a Němec*, Praha 1863. **46** Podlipská, Sofie: *Osud a nadání*, Praha 1898, 2. vydání, s. 78. **47** K vlivu církve na školství v důsledku konkordátu viz podrobněji Veselá, Zdenka: *Vývoj české školy a učitelského vzdělání*, Brno 1992, s. 34. **48** Srov. Světlá Krásnohorské, 18. 3. 1869, in: Světlá, Karolina: *Z literárního soukromí II. Korespondence* (dále jen Světlá, *Korespondence*), Praha 1959, s. 321. **49** Dívčí školy vydržované spolkem tvořily ještě na přelomu 19. a 20. století polovinu všech dívčích škol v českých zemích. Otcovský, Ivan: *Soupis učitelských spolků v Čechách do roku 1900*, Praha 1977, s. 27. **50** Instrukce pro zakládání ženských dobročinných a prospěšných spolků byly vydány už v roce 1816. *Pražské spolky. Soupis pražských spolků na základě úředních evidencí z let 1895–1990*, Documenta Pragensia Monographia, Vol. 6, Praha 1998, s. 9d. **51** K odlišnému postavení a práci žen ve městech a na venkově srov. Horská, Pavla: *Naše prababičky feminisťky*, Praha 1999, s. 24. **52** Údaje převzaty ze statistik publikovaných v práci Dolenský, c. d., s. 244–259. **53** Tamtéž, s. 245–328. **54** ANM, MČR, kt. 10, Zápisky z let 1865–1874, 10/4 – 1868, zápis z 9. 8. 1868. **55** Vošahlíková, *Von Amts wegen*, s. 337–338. **56** ANM, MČR, kt. 16, Zápisky z let 1870–1874; dále srov. Štěpánová, Irena – Sochorová, Ludmila – Secká, Milena: *Ženy rodiny Náprstkovy*, Praha 2001, s. 164–213. **57** ANM, MČR, kt. 16, Zápisky z let 1870–1874, 16/2 – 1871, zápis z 1. 10. 1871. **58** Tamtéž, 16/1 – 1870, zápisy z 30. 8., 29. 10. a 13. 11. 1870. **59** Srov. Štěpánová, Irena: *Zařizování prvního českého penzionátu pro dívky v Praze*, *Paginae historiae*, Sborník Státního ústředního archivu v Praze, 7/1999, s. 114 a 117. **60** Krásnohorská, Eliška: *Naše snaha*, Svoboda. Politický časopis, 7, 1873, s. 3, s. 73. K tomu srov. dopisy Elišky Krásnohorské a Karoliny Světlé o postavení učitelek: Krásnohorská Bayerové, 15. 4. 1882, LA PNP, LP AB, 113 11 – Dopisy od Elišky Krásnohorské z let 1873–1914; Světlá Krásnohorské, srpen 1870, in: Světlá, *Korespondence*, s. 337. **61** Braunerová Bayerové, 14. 12. 1881, LA PNP, LP AB, 5 11 – Dopisy od Zdeňky Braunerové; Lauermannová-Mikschová Bayerové, 11. 1. 1880, tamtéž, 5 11 – Dopisy od Anny Lauermannové-Mikschové. **62** *Pamětní spis na oslavu pětadvacetiletého trvání městské Vyšší dívčí školy* (dále jen *Pamětní spis*), Praha 1888, s. 41–42. **63** Gabler Riegrové-Palacké, 3. 9. 1883, ANM, fond Marie Riegrové-Palacké (dále jen MRP), kt. 4 – Korespondence osobní, 4/3 – Dopisy od Viléma Gablera z let 1861–1890. **64** Gabler Riegrové-Palacké, 9. 7. 1889, tamtéž, kt. 15, 15/1. **65** Tamtéž, kt. 15, 15/1, nedat. rkp., 2 s. **66** Viz Táborský, František: *Půlstoletí Vyšší dívčí školy hlavního města Prahy 1863–1913*, Praha 1913, s. 66 až 67. **67** Národní listy (dále jen NL), 3, 1863, 4. 10. 1863, čl. *Vyšší dívčí škola byla včera slavnostně otevřena*. **68** *Pamětní spis*, s. 54–58. **69** Rchhalová-Langrová, Vlasta: *Městská vyšší dívčí škola v Praze. O jejím vzniku a vývoji*, Praha 1938, s. 13.

135

Korespondence, s. 338. **118** Srov. Podlipská, Sofie: *Anna Náprstková. Životopisný obraz*, Praha 1892, s. 38, 60, 85. **119** K Náprstkovu pobytu a činnosti ve Vidni podrobněji viz Šolle, Zdeněk: *Vojta Náprstek a jeho doba*, Praha 1994 (dále jen Šolle, *Náprstek*), s. 55–88. **120** Srov. Šolle, Zdeněk: *Karel Havlíček Borovský a Vojta Náprstek*, Studie o rukopisech, XIX, Praha 1980. **121** Srov. Náprstková Bayerová, 1863. **123** Hlas, 2, 1863, 12. 1. 1863. **124** Archiv Náprstkovy muzea (dále jen ANpM), scrap-book Americký klub dam (dále jen SB AKD), 19/3 (1865–1868), Návrh stanov, rkp., s. 1–6; dále srov. *Ve prospěch ženského pohlaví*, Občan, 9, 1868, 1. 12. 1868. **125** ANpM, SB AKD, 19/3 (1865–1868), rkp., s. 7–10. **126** Občan, 9, 1868, 1. 12. 1868; k tomu dále srov. ANTM, SR, č. 638 – *Z pamětí*, s. 78 až 79; Řeháková, Anna: *Zašlé časy*, Praha 1932, s. 82; Tyršová, Renáta (ed.): *Památce Vojty Náprstka ke 100. výročí jeho narozenin*, Praha 1926, s. 43 a 48. **127** Přesný seznam členek v letech 1865–1895 viz *Památník třicetileté činnosti Bývalého Amerického klubu dam*, Praha 1896 (dále jen *Památník*), s. 107–117. **128** Osvěta, 37, 1907, č. 11, s. 990–991. **129** Náprstková Lauermannová-Mikschové, 15. 1. 1886, ANM, MČR, kt. 6 – Korespondence osobní, 6/5. **130** ŽL (Chicago), 14, 1907/1908, č. 8, s. 99. Dále srov. Osvěta, 37, 1907, č. 11, s. 985–993, č. 12, s. 1094 až 1100; *Ženský svět*, 11, 1907, č. 16, s. 190. **131** *Památník třicetileté činnosti Bývalého Amerického klubu dam*, Praha 1896 (dále jen *Památník*), s. 22–60. **132** ANpM, archiv Americký klub dam (dále jen AKD), 2/22, 2/27, 2/28. **133** *Památník*, Statistika Bývalého Amerického klubu dam (roky 1865–1885), sest. Klára Špecingrová, s. 65–104; tamtéž, *Statistika Bývalého Amerického klubu dam v letech 1885 až 1895*, sest. Marie Hornofová a Míla Kottnerová, s. 129–136. **134** *Památník*, s. 77 a 131. **135** Tamtéž, s. 82. **136** *Památník*, s. 92–93 a 133. **137** Tamtéž, s. 25–28. **138** *Čtyřicetiletá výroční zpráva tělocvičného spolku paní a dívek pražských*, 1869–1909 (dále jen *Čtyřicetiletá zpráva TS*), Praha 1910, s. 9. **139** *Stanovy a řady tělocvičného spolku paní a dívek pražských* (dále jen *Stanovy TS*), Praha 1870, § 1, s. 3. **140** *Leták Paním a dívkám českým*, Praha 1869, Archiv Tyršova muzea tělesné výchovy a sportu (dále jen ATM), fond Tělocvičný spolek paní a dívek pražských (dále jen TS), kb. 1, 7 – Tisky vydané spolkem. **141** *Jednatelská zpráva Tělocvičného spolku paní a dívek pražských na rok 1871* (dále jen *Jednatelská zpráva TS*), Praha 1872, s. 17–18. **142** ATM, TS, kb. 1, 3–a – Korespondence spolkem odeslaná, 1869. **143** Tamtéž, kb. 1, 3–b–1 – Korespondence přijatá, 1870. **144** Srov. Štěpánová, Irena: *Formování a funkce sokolského kroje v české společnosti 60. a 70. let 19. století*, Český lid, 84, 1997, č. 2, s. 137–148. **145** ATM, TS, kb. 1, 1–a – Založení spolku, 1869–1870, Přípis c. k. místodržitelství, rub listiny se žádostí o povolení s datem 18. 8. 1869. **146** Tamtéž, kb. 1, 1–b – Změna spolku na odbor Sokola. **147** ŽL, 1, 1872, č. 3, s. 9. **148** „Pracovat na hospodářském, duševním a mravním povznesení dělnic jest úloha sociálně výše postavené ženy.“ Gnauck-Kühnová, Eli-sabeth: *Sociální postavení ženy*, přednáška na 6. evangelicko-sociálním kongresu v Erfurtu 6. 6. 1895, Knihovna Rozhledů 23, Praha 1898, s. 35. Tuto myšlenku ženské solidarity v Praze prosazovala už od 60. let 19. století Marie Riegrová-Palacká a její dcera Marie Červinková-Riegrová. **149** Světlá Krásnohorské, 12. 11. 1871, in: Světlá, Korespondence, s. 388–389. **150** Světlá Krásnohorské, srpen 1870, tamtéž, s. 336. **151** K tomu srov. Horská, Pavla: *Žena v Praze na přelomu 19. a 20. století*, in: *Žena v dějinách Prahy*, Documenta Pragensia, XIII, Praha 1996, s. 195–201. **152** Krásnohorská Kuffnerové (koncept), 1900, b. d., LA PNP, ŽVSČ, 103/68 – Korespondence odeslaná, č. 27, 2 s., rkp. **153** *Kalendář paní a dívek českých* (dále jen *Kalendář*), 5, 1892, s. 158. **154** Krásnohorská, Výbor II, s. 514d.

155 ANpM, SB ŽO, II, 1871–1878, s. 9. **156** Svoboda. Politický časopis, 7, 1873, č. 2, s. 33–42, č. 3, s. 70–74, č. 4, s. 108–111, č. 6, s. 164–177. **157** *Kalendář*, 10, 1897, s. 116. **158** *Kalendář*, 9, 1896, s. 143d. **159** Lužická-Srbová, Věnceslava: *Žena ve svém povolání*, Praha 1872; táž: *Činnost ženy v domácnosti*, Praha 1896 (dále jen Lužická-Srbová, *Činnost*); Českým ženám – několik dojmů z naší národní písně výstavy, *Kalendář*, 9, 1896, s. 25–39. **160** *Deset roků činnosti spolku Domácnost v Praze*, Praha 1896 (dále jen *Deset roků*), s. 9. **161** Srov. recenze Elišky Krásnohorské *Vychovatelské spisy paní Věnceslavy Lužické*, ŽL, 3, 1875, č. 8, s. 118–123. **162** ANpM, fond Domácnost (dále jen Dom.), 116/6, č. 3, Zpráva o činnosti spolku Domácnost za rok 1891, s. 1. **163** „(...) kolem ženských prací ručních snaží se rozšířit takový nimbus posvátnosti a důležitosti, jakoby ony byly udržely svět anebo aspoň vzdělanost a blaho jeho...“ ŽL, 3, 1875, č. 8, s. 121. K tomu srov. Krásnohorská, Eliška: *Naše snaha*, Svoboda. Politický časopis, 7, 1873, č. 2, s. 42: „...tajnosti domácího hospodářství nejsou žádné čáry.“ **164** ANpM, Dom., 116/6, č. 8, 1 s., rkp. **165** K tomu viz jubilejní zprávu *Padesát let spolku Domácnost*, 1888–1935, Praha b. d. **166** Krásnohorská Bayerová, 28. 8. 1873, LA PNP, LP AB, 113 11 – Dopisy od Elišky Krásnohorské z let 1873–1913. **167** Srov. Štemberková, Marie: *Doktorky filozofie a medicíny na pražské univerzitě od roku 1901 do konce první světové války*, in: *Žena v dějinách Prahy*, Documenta Pragensia, XIII, Praha 1996, s. 213–234. **168** Např. Olga Šrámková, Jindřiška Hrabětová. „Byly to dámy vážné a přísné, v dlouhých až po bradu upjatých šatech a nám tehdy vůbec nenapadlo, že jsou jen o deset až jedenáct let starší než my.“ Směřičková, Helena (ed.): *První české dívčí gymnázium*. Sborník ke 100. výročí založení, Praha 1990, s. 156. **169** Srov. *Ženský svět*, 1, 1896/97; Turková, Miloslava: *Pražské ženy na I. sjezdu žen československých*, in: *Žena v dějinách Prahy*, Documenta Pragensia, XIII., Praha 1996, s. 301–305; ŽL, (Chicago), 3, 1897

Závěr

Ženské hnutí v českých zemích prošlo ve čtyřicátých až devadesátých letech 19. století obdobím značných změn. Některé z jeho znaků přetrvaly po celá desetiletí, v jiných ohledech naopak došlo k zásadním proměnám. Na rozboru dění ve výše uvedených spolcích a školách lze pozorovat shody i rozdíly.

Výběr zkoumaných spolků byl prováděn podle několika kritérií. V první řadě šlo o spolky pražské s dostatečně širokou členskou základnou. Každý z nich reprezentuje určitý směr činnosti v ženském hnutí – dobročinnost, vzdělání, tradici nebo změnu životního stylu. Z rozboru spolkového dění vyplývá, že tyto atributy ženského hnutí se navzájem prolínaly, ovšem obvykle ve spolku jedna z nich převážila nad ostatními. Dále bylo přihlédnuto k roli spolků při zakládání dívčích škol a při pomoci hledání zaměstnání pro ženy. Dalším hlediskem byla možnost definovat vztah mezi mužskými a ženskými spolky, respektive vztah mužské populace k dané ženské organizaci. Všem sledovaným spolkům je rovněž získání pevného postavení ve veřejném životě – jejich existence přetrvala až do 20. století a je tedy zřejmé, že ovlivnily několik generací žen. Díky tomu je možné sledovat myšlenkový vývoj spolků, jejich reagování na dobové požadavky a na trendy přicházející ze zahraničí.

Pro získání představy o možnostech dívčího vzdělání byly kromě spolků podrobněji představeny dvě školy zcela odlišného typu, Vyšší dívčí škola a škola průmyslová (nejprve existující při Spolku sv. Ludmily, později při Ženském výrobním spolku českém). Z rozboru vyučovacího procesu v jejich pojetí vyplývají dobové představy o základní podobě dívčího vzdělání.

Jedním z nejvýraznějších prvků, který odlišuje mezní desetiletí sledovaného období, je míra informovanosti o ženském hnutí. Na sklonku čtyřicátých let 19. století se ženské aktivity odehrávaly bez většího vlivu veřejnosti, v pražských domácích kroužcích a formujících se sa-

lonech. Jednalo se o uzavřené společnosti bez snahy, ale také bez možnosti rozšířit své ideály mimo Prahu. Odchod z Prahy pak automaticky znamenal ukončení spolkové aktivity. Představa, že v novém působišti se podaří probudit vlastenecký a spolkový ruch, se obvykle nesplnila. V malých městech a na venkově přetrvávaly ještě déle a pevněji než v Praze tradiční představy o rozdělení mužské a ženské role v rodině a snazší než pokoušet se o zavádění nových zvyklostí bylo přizpůsobit se.

Typickým příkladem proměny osobnosti v důsledku změny vnějších podmínek je v první polovině čtyřicátých let 19. století Bohuslava Rajská. Opouští Prahu s nesporně ušlechtilým cílem – usnadnit život svému manželovi Františku Ladislavu Čelakovskému. Věřila, že přitom ve Vratislavi nalezne dostatek příležitostí k vlastenecké práci a podnětů k literární tvorbě, snaží se udržovat písemný kontakt s Prahou prostřednictvím Boženy Němcové. Přes všechnu snahu se Rajské nepodařilo navázat na éru pražských schůzek vlastenců a vzdělců, náplní jejího života zůstala péče o rodinu. Obtíže spojené se zrodem ženských spolků mimo Prahu připomínají ještě ve druhé polovině 19. století například Věnceslava Lužická-Srbová v Hořicích a Teréza Nováková v Litomyšli.

Od šedesátých let 19. století se s rozvojem české žurnalistiky naskytá příležitost snáz šířit myšlenky ženského hnutí, prezentovat spolkové akce, uveřejňovat výroční zprávy a přehled činností. Významnou roli z tohoto hlediska od sedmdesátých let 19. století plní ryze ženské časopisy. Po krátké existující *Ladě* (1861–1865) začaly vycházet v roce 1872 *Ženské listy*, na konci 19. století k nim přibývaly například *Ženský svět*, *Ženský obzor* nebo *Kalendář paní a dívek českých* vycházející jednou ročně od roku 1888, které zároveň poskytují zpětnou vazbu o dění v ženských spolcích mimo hlavní město. Ženský tisk je přesvědčivým dokladem vzestupu ženského hnutí. Od poloviny sedmdesátých let 19. století nacházíme časté zprávy o akcích pražských i mimopražských ženských spolků, medailony představitelky ženského hnutí, články o postavení žen v jiných zemích a o možnostech ženského studia.

Další zřetelný rozdíl je dán stabilitou ženských spolků. Až do konce padesátých let 19. století mohly existovat jen jako volná sdružení, bez stanov a řídicího výboru. Ženské společnosti byly úzce vázány na osobu zakladatelky, která obvykle určovala náplň společné práce a umožňovala schůzky ve svých soukromých prostorách. Těmto předchůdcům skutečných spolků chyběl přesně stanovený program činnosti a otevřenost vůči okolí. Přispívaly jen samotným účastnicím k dobrému pocitu, že dokáží vystoupit z kruhu rodiny. Existence spolku byla přímo úměrná ochotě žen společně se scházet a tato ochota většinou vyprcha-

la se sňatkem. Naprostý zánik soukromých dámských kroužků pak znamenal odchod zakladatelky. Po vydání nového spolkového zákona v roce 1867 začaly ženské spolky fungovat na pevnějších základech a podle vzoru spolků mužských. Potřeba autoritativních a spolek veřejně reprezentujících osobností sice přetrvávala, ale jejich přítomnost už nebyla vázána na samotnou existenci spolku, spíše přinášela drobné výhody. Pro udržení spolku v povědomí veřejnosti bylo vždy důležité sepětí s předními pražskými vlasteneckými rodinami. Kromě funkcí ve výboru, zastávaných nejčastěji spisovatelkami, byla pro spolek alespoň zpočátku nutností opora ze strany mužů. Pomáhali zaštitit ženské spolky před úřady, řešit právnícké a finanční záležitosti, často dokonce založení spolků sami iniciovali (Miroslav Tyrš stál u zrodu Tělocvičného spolku paní a dívek pražských, Vojta Náprstek zaštitil Americký klub dam) a nezanedbatelná byla spolupráce s majiteli nakladatelství (bratři Eduard a Julius Grégrové, František Urbánek). Stejnou prestiž jako členství veřejně známých žen dodávaly spolkům dcery vlastenců a politiků spjatých ještě s rokem 1848, úctu ženy projevovaly například vůči Johanně Fastrové, Zdeňce Havlíčkové nebo Marii Riegrové-Palacké. Ženské spolky od šedesátých let 19. století systematicky pracují na úkolech vytyčených stanovami, jsou řízeny několikačlenným výborem, mají vlastní zdroje financí (vedle členských příspěvků nejčastěji dobrovolné dary), a mohou tak zasahovat do veřejných záležitostí, obvykle kulturního nebo dobročinného rázu.

Podmínkou schválení stanov c. k. úřady byla nepolitická činnost spolku – ta byla dodržována celou druhou polovinu 19. století. Apolitičnost ženských spolků respektovaly i příbuzné politiků, které se orientovaly výhradně na filantropickou nebo kulturně osvětovou práci. Pokud někdy docházelo ve prospěch spolků k intervenci na úřadech ze strany vlivných mužských příbuzných, dělo se tak pouze neoficiální cestou. Ženské spolky nebyly v 19. století nikdy napojeny na politické strany, postoj mladočechů a staročechů k ženskému hnutí se nelišil natolik výrazně, aby se jeden z těchto politických proudů jednoznačně stavěl pro a druhý proti emancipaci. Častější byla spolupráce s konkrétními muži bez ohledu na jejich politickou příslušnost (Náprstek se hlásil ke staročeské straně, bratři Grégrové k mladočechům).

Vedle apolitického charakteru se ženské hnutí shoduje ještě v dalších rysech. Po celé 19. století se v programu ženských spolků kladl velký důraz na vlasteneckou práci pro národ. Vlastenecké prvky nacházíme jak v činnosti soukromých ženských kroužků ve čtyřicátých letech 19. století (v této době ještě poznamenané ideou všeslovanské vzájemnosti), tak v programu spolků vznikajících už na úřední bázi od

šedesátých let 19. století. České ženské spolky se distancují od linutí německých pražských žen, podporují českou kulturu, pomáhají při organizování velkých národních výstav a sbírek a především připomínají, že před českým národem stojí ještě mnoho úkolů, k jejichž vykonání mohou ženy významně přispět. Hlavní a až do konce šedesátých let 19. století vlastně jedinou možností seberealizace se pro ženy stává mateřství. Sňatek a výchova nové, národně uvědomělé generace jsou považovány za prvořadý, nikdy nezpochybňovaný úkol ženské poloviny národa. Důležitost práce ženy pro národ, zejména výchovu dětí k českosti, udržování tradic, pomáhání chudým, připomíná už ve třicátých letech 19. století Magdalena Dobromila Rettigová a tyto myšlenky se objevují po celou druhou polovinu 19. století, kdy je hlavní zastávkyní tradičních úkolů a povinností ženy Věnceslava Lužická-Srbová. Stálým úkolem ženských spolků byla dobrotivost.

Stálým úkolem ženských spolků byla dobročinná práce zahájená roku 1851 ve Spolku sv. Ludmily. Dobročinný charakter měly první z ženských, ale i mužských spolků. Pouhé obdarování chudých almužnou bylo postupně vystřídáno propracovanějšími formami dobročinné práce – poskytováním bezplatných míst ve školách, zakládáním opatroven pro sirotky nebo nemocné, pomocí při hledání práce. Důležitou roli začíná hrát prevence chudoby. Organizovaná dobročinná práce spolků, která nahradila nebo doplnila jednorázovou pomoc jednotlivců, si uchovala svůj význam až do počátku 20. století a výrazně k ní přispěly zkušenosti Vojty Náprstka z pobytu v USA a obětavost Marie Riegrové-Palacké při zakládání opatroven pro mládež a mateřských škol. Od čtyřicátých let 19. století se začaly objevovat i první zastánky

Od čtyřicátých let 19. století se trvale prosazuje v ženském hnutí požadavek na zvýšení vzdělanosti žen. Na počátku stojí soukromé aktivity (Rajská, Amerling), v zakládání škol ve druhé polovině 19. století pokračují spolky (Spolek sv. Ludmily, Ženský výrobní spolek český, Minerva) a vznikají také dívčí školy vydržované městem (Vyšší dívčí škola, Pokračovací škola). Proměňují se však názory na podobu a účel dívčího vzdělání, od prvotního požadavku vychovat dívku tak, aby byla schopnou hospodyní a dobrou matkou, se odlišují požadavky šedesátých let 19. století, kdy má být školní vzdělání východiskem pro kvalifikovanou práci mimo domov. Takové vzdělání dívek se ukazovalo jako nutné v rodinách s větším počtem dcer, které nemohly počítat se sňatkem a hledaly cestu k samostatnosti.

Stálou potřebou se v ženském hnutí ve druhé polovině 19. století jeví nalezení vůdčích osobností s dostatečnou autoritou a společenskými kontakty, které stanou v čele spolku. Tato paralela s léty čtyřicátými není zcela přesná, přestalo totiž platit tvrzení, které kladlo rovnítko mezi zakladatelku spolku a jeho existenci. Od šedesátých let 19. století

se ve vedení spolků objevují stejná ženská jména, zprvu ještě podporovaná muži (Náprstek, církevní hodnostáři), často se ale setkáme s tím, že po konstituování spolku tuto „zakladatelskou“ generaci střídají řadové členky, které přebírají řízení spolku do vlastních rukou. V roli typických organizátorek ženských spolků se ocitaly Karolina Světlá, Věnceslava Lužická-Srbová a Sofie Podlipská. Praktickou práci obvykle přenechávaly jiným, jejich úkolem bylo pouze zaštitit vznikající instituci před očima veřejnosti, případně spolek reprezentovat navenek.

Výjimčností českého ženského hnutí je spolupráce mužů na rozvoji ženských spolků a škol, která trvá už od počátku čtyřicátých let 19. století. Mužský element zpočátku v ženském hnutí představoval jistou hybnou sílu a zkušenost s organizátorskou prací. Od okamžiku, kdy se ženy dokázaly na veřejnosti prezentovat samy, to znamená od sedmdesátých let 19. století, hráli muži úlohu rádců, podporovatelů a spolupracovníků. Spolupráce se odehrávala nejčastěji v souvislosti s finančními záležitostmi a tvorbou nebo úpravou stanov v souladu se spolkovým zákonem. Mužská záštita a podpora byla důležitá při jednání městské rady ohledně subvencí či pronájmu místností, při vydávání ženských časopisů nebo pořádání přednášek a výstav. Obhájcem ženských záležitostí byl především Vojta Náprstek, náklonnost ženským aktivitám projevovali bratři Julius a Eduard Grégrové a Miroslav Tyrš. Je zajímavé, že manželé veřejně činných žen (například Petr Mužák, Vojtěch Bárta) se v soukromí projevovali spíše jako tradicionalisté, ale byli ochotni buď neoficiálně pomoci v úředních záležitostech, nebo přijmout místo učitelů na dívčích školách. Vztah mužů ke spolkové práci žen byl ambivalentní. Pokud jí nebyli omezováni v rodinném životě, přijímali a tolerovali ji jako průvodní jev společenských změn. Zcela opačné zásady naopak zastával František Ladislav Rieger, který na veřejnosti vždy vystupoval jako nesmiřitelný odpůrce emancipace, ale v soukromí spolupracoval se svou ženou na programu Spolku sv. Ludmily. Vzhledem k tomu, že mužským bodem půlstoletého vývoje ženského hnutí je literaturou. Všechny ženy za

Posledním styčným bodem půlstoletého vývoje ženského hnutí je jeho úzké sepětí s uměním, především s literaturou. Všechny ženy stávající rozhodující funkcí ve sledovaných spolcích byly literárně činné (s výjimkou Marie Riegrové-Palacké). O samostatnou literární tvorbu se pokoušela již skupina dívek kolem Bohuslavy Rajské, výrazně lepší výsledky dosáhla spisovatelská činnost Karoliny Světlé, Sofie Podlipské, Věnceslavy Lužické-Srbové a Elišky Krásnohorské, v závěru století pak Terézy Novákové. Díky úspěchům ve spisovatelské profesi si získaly obecné uznání a respekt, svými díly pomáhaly kultivovat ženskou čtenářskou obec a jejich jména pod výzvami k podpoře nebo založení spolku zaručovala dostatečnou odezvu veřejnosti.

Předmětem zájmu byla také otázka vztahu ženské a mužské veřejnosti k rozvíjejícímu se ženskému hnutí. Rozhodně neplatí pravidlo, že ženy emancipaci podporovaly a muži patřili k jejím odpůrcům. Kladný či záporný postoj k emancipaci nebyl dán pohlavím, ale osobním názorem, zastánce ženských požadavků, stejně jako jejich odpůrce, najdeme mezi muži i ženami. Postoje žen se výrazně generačně lišily. Až do konce padesátých let 19. století měšťanské ženy měly s ohledem na budoucnost na výběr pouze mezi sňatkem nebo staropanenstvím v domácnosti sourozenců. Pokud byly finančně zajištěny a chtěly se věnovat povolání, mohly si otevřít soukromý dívčí ústav. Tato generace žen nezměnila své názory na postavení ženy ani později, naopak se negativně stavěla k novým zvyklostem a nebyla ochotná smířit se s představou studia nebo placeného zaměstnání svých dcer. Právě ony ovšem tvoří jádro „emancipistek“, tedy prvních bojovnic za ženská práva, prozatím jen v oblasti vzdělání. Od šedesátých let 19. století se výrazně změnily společenské poměry, fungování rodiny, denní režim měšťanských domácností, ale v rámci rodinných vztahů dosud k žádným zásadním zvratům nedošlo. Nadále platila představa o muži-živiteli rodiny a děti byly vychovávány podle léty prověřených zásad. Změna vnějších životních podmínek si však začala vynucovat i nové formy rodinného soužití, éra modernizace se postupně promítala i do vnitřní struktury rodiny. Ženy narozené kolem poloviny 19. století přestávají respektovat tradiční řád, usilují o lepší vzdělání, než které jim dosud poskytovala rodina nebo soukromé penzionáty. Přesto se trvalým cílem drtivé většiny měšťanských dcer stává manželství a založení rodiny, návštěva školy je často jen dočasnou záležitostí, dost možná vyvolanou dobovou módou. Důkladem smýšlení veřejnosti o úkolu ženy je také fakt, že v čele spolků byly respektovány převážně ženy vdané, vzbuzující důvěru plněním své mateřské a manželské povinnosti. Emancipační hnutí bylo v Praze vedeno poměrně úzkým okruhem ženských osobností a mimo hlavní město se jejich myšlenky začaly šířit teprve v sedmdesátých letech 19. století se vznikem Ženského výrobního spolku českého a po založení *Ženských listů*.

Na rozdíl od západoevropských zemí (Velká Británie, Francie) mělo české ženské hnutí pozvolný a nenásilný průběh, veřejnost se o požadavcích žen dozvíдалa postupně a měla dostatek času vyrovnat se s nimi. Postoje většiny byly však dlouhá léta ovlivněny představami Magdaleny Dobromily Rettigové a Věnceslavy Lužické-Srbové, které úroveň dívčího vzdělání limitovaly potřebami rodiny. Stejně tak se dlouho udržoval názor, že dívka dostatečně finančně zajištěná z rodiny nemá důvod studovat a zabírat místo potřebnějším. Studium za účelem zís-

kání práce bylo vnímáno jako východisko z nouze pro chudé a neprovdané dívky. Jakýkoli nadstandard byl přijímán s nedůvěrou, jako zbytečnost, a tím odsouzen k zániku (například pokus o vznik dívčího gymnázia v roce 1868). Přijímání nových vzdělávacích tendencí se zlepšilo díky pozitivním zprávám o dívčích školách v tisku a svou roli měly také rostoucí ekonomické potíže úřednických rodin s větším počtem dcer. Právě pro ně se možnost odborného studia jevila jako cesta k soběstačnosti a zpočátku negativní pohled rodiny na zaměstnání dcery se postupně zlepšoval. O tom svědčí rostoucí zájem o školu Ženského výrobního spolku českého, Pokračovací školu a v devadesátých letech 19. století Minervu, kde mezi prvními žačkami měly převahu právě dcery úředníků.

Členskou základnu sledovaných spolků tvořily převážně ženy z měšťanských rodin. Ve vedení se uplatňovaly spisovatelky, manželky nebo příbuzné politiků, méně už představitelky šlechty, které spolkům dodávaly prestiž a autoritu. Neméně důležitá byla také otázka jejich vlivu při prosazování spolkových záležitostí, v nichž se nepřímo nebo neoficiálně angažovali mužští příbuzní. Okruh žen, které tvořily vedení spolků, že často prolínal, obvyklou praxí se stávalo, že zakládající výbor po první valné hromadě ustoupil nově zvolenému a svou aktivitu přesunul do jiné oblasti. Jádro spolkových výborů tvořily téměř vždy Karolina Světlá, Sofie Podlipská a Věnceslava Lužická-Srbová.

Problémem ženských spolků byly osobní vztahy. Personální rivalita se často přenášela z profese nebo osobních neshod do spolkového dění, krajním důsledkem pak byla výměna celého vedení nebo pouhý odchod jednotlivců. Soupeření v rámci spolku se často odehrávalo na bázi generačních konfliktů. Ty se projevovaly ve spolicích existujících nepřetržitě několik desetiletí, kdy se logicky proměňovaly názory na náplň činnosti nebo způsob její realizace (typicky generační rozkol zažil například Tělocvičný spolek paní a dívek pražských na počátku 20. století nebo Spolek sv. Ludmily na počátku sedmdesátých let 19. století). Ke sporům, které se většinou spojovaly s generačními, docházelo i v otázkách rozšiřování spolkových aktivit.

Měšťanské ženské spolky byly uzavřenými společenstvími, přístup nových členek obvykle podmiňovaly osobní kontakty a známosti. Tato situace jen kopírovala obecně platná pravidla společenského styku. V důsledku této uzavřenosti byla většina spolků nedostupná těm, které se do Prahy přistěhovaly, a pokud byly díky osobním intervencím přijaty, málokdy mohly proniknout do užšího vedení. I potom však čelily kritice, obviňující je z neznalosti poměrů, prostředí a zvyklostí. Demotivující se z tohoto hlediska choval jen Ženský výrobní spolek český,

ochotný akceptovat původem mimopražské členky i ve svém výboru, jednou z nejuzavřenějších společností byl naopak Americký klub dam. Jakkoli se tedy při prvním pohledu zvenčí jeví ženské spolky jako uzavřené a jednotné komunity, při bližším zkoumání vycházejí najevo časté vnitřní rozpory, podmíněné především osobními nebo generačními neshodami.

Výrazně pestřejší než sociální struktura sledovaných spolků je sociální základna, o níž se opíraly nově zřizované dívčí školy. Díky vzniku škol různých typů se mohla pokrýt poptávka rozličných společenských vrstev po dívčím vzdělání. V případě škol nehrál roli původ dívek, nýbrž finanční zázemí rodiny. Tím bylo také předurčeno, o jaký typ školy dívky projevovaly zájem.

V zásadě platí, že pro dcery z majetnějších poměrů se nejčastěji volily soukromé penzionáty nebo Vyšší dívčí škola, protože se nepředpokládalo, že jejich absolventky by školní vědomosti měly někdy uplatnit v zaměstnání. Cílem těchto ústavů byla jen všeobecná vzdělanost a schopnost pohybovat se v přiměřených společenských kruzích. Vyšší dívčí škola však nebyla uzavřena žádné z uchazeček z důvodu jejího sociálního postavení. Pokud se rodina dokázala uskromnit a platit za dceru školné, nemusela patřit ke společenských elitám. Ve škole se potom setkávaly dcery velkostatkářů a majitelů továren s dívkami z rodin drobných živnostníků nebo úředníků.

Dívky přicházející do školy s cílem najít si po jejím dokončení vlastní zaměstnání volily tzv. školy průmyslové (při Spolku sv. Ludmily, Ženském výrobním spolku českém a městská Pokračovací škola), kde se také platilo výrazně nižší nebo vůbec žádné školné. Tyto školy navíc prostřednictvím poptávek pomáhaly svým bývalým žákyním při hledání práce a řadu z nich zaměstnávaly přímo ve škole nebo při úřednické práci spojené se spolkem, který školu řídil.

Nejstriktnější omezení pro výběr žaček platilo ve škole při Spolku sv. Ludmily, která byla určena jen zcela nemajetným dívkám s bydlištěm v Praze. Vyšší dívčí škola limitovala zápis penězi, Ženský výrobní spolek ničím – přijímal do své školy pražské i venkovské dívky bez ohledu na původ i majetkové poměry.

Velké změny zaznamenaly požadavky a cíle ženského hnutí v průběhu jednotlivých desetiletí. Ve čtyřicátých letech 19. století se setkáváme s prvními pokusy především svobodných dívek o literární tvorbu nebo organizování soukromých vzdělávacích ústavů. Ženské kroužky v této době neformulují žádné společné cíle ani požadavky, uzavírají se před veřejností a jen pro svůj vlastní dobrý pocit rozvíjejí pěstování četby, výuku cizích jazyků a společenskou konverzaci. Možnost rozšíření pů-

sobnosti přerušila na konci čtyřicátých let 19. století ztráta zázemí spojeného s rodinou Fričových (z Prahy odešla Bohuslava Rajská, krátce nato zemřela její sestra Johanna Fričová). V první polovině 19. století ženské hnutí teprve hledá svoji vlastní identitu, ztotožňuje se s vlastněckými cíli mužské politiky a nevymezuje žádné specificky ženské požadavky. Úkolem ženských kroužků je rozvoj duševních schopností členek, aby potom mohly prospět národu. Přestože neexistují ženské spolky v pravém slova smyslu a místo emancipace, tj. odtržení od mužů, se prosazuje společná práce pro národ, dva základní znaky českého ženského hnutí přetrvávaly od této doby až do konce 19. století – trvalý zájem o vzdělání a spolupráce s muži, obojí zdůvodňované národními potřebami.

Ostatní požadavky se však v průběhu vývoje proměňovaly a reagovaly na dobové dění. Od padesátých let 19. století nastupuje v ženském hnutí zájem o dobročinnou práci. Pomoc národu už nespočívá jen v kulturní oblasti (rozvoji česky psané literatury jakékoli úrovně), ale také v podpoře potřebných. Filantropie je zprvu diktována národními zájmy (péče žen o chudé, nemocné a opuštěné jedince má doplňovat mužskou politickou činnost) a realizována obdarováváním chudých, v pozdějších letech se k této činnosti přidává organizování sbírek na památné stavby, celonárodní výstavy nebo ve prospěch dobročinných ústavů. Formou dobročinnosti je také vydržování dívčích škol a obstarávání práce chudým ženám. Tento směr ženského hnutí nebyl nijak kritizován ani zatracován, odpovídal ženskému naturelu a přinášel praktické výsledky. Významným prvkem filantropické práce je širší jejího záběru – směřovala k nemocným, sirotkům, vdovám, chudým, do kulturní sféry.

Od šedesátých let 19. století se jednoznačnou prioritou požadavků stává vzestup vzdělanosti ženské populace. Cestou k tomuto okamžiku veřejné přednášky, kursy a posléze dívčí školy. Od tohoto okamžiku také nastupují první kritická hodnocení ženské činnosti, vzdělání dívek se zdá být nadbytečným luxusem a jeho obecné akceptování přichází až na sklonku devadesátých let 19. století. Právě důraz na vzestup duševní úrovně žen je přitom pojítkem mezi všemi ženskými spolky, lišily se jen mírou razance, s níž tento program prosazovaly.

Následným požadavkem, logicky navazujícím na potřebu vzdělání, je možnost uplatnění v zaměstnání, k němuž dívka předchozím studiem získala odborné předpoklady. Zaměstnání žen mělo řešit závažný sociální problém, kterým bylo ekonomické zajištění neprovdaných dívek – ve druhé polovině 19. století jádro ženské otázky. I při dílčích úspěších, které v hledání pracovních míst vykazoval například Spolek

sv. Ludmily nebo Ženský výrobní spolek český, se nepodařilo dosáhnout přístupu žen ke všem povoláním a platové rovnosti s mužskými zaměstnanci. Problematika vzdělání a jeho využití v praxi zabírá v ženském hnutí největší časový prostor, zahrnuje prakticky celou druhou polovinu 19. století a vede od škol průmyslových a měštanských až k založení dívčího gymnázia. Z těchto souvislostí lze vyvodit důvody nepolitického zaměření ženských spolků. Především byly ženské spolky povolovány jen jako nepolitické, změna původních stanov a jejich doplnění o politický program by vedly k policejnímu zákazu. Rezignace na politiku a otázky volebního práva trvá až do konce 19. století a jako první se o toto téma začínají zajímat především absolventky Minervy, nejmladší generace spisovatelek a vysokoškolské studentky. Dosažení určitého stupně vzdělání bylo nutným předpokladem pro vznesení politických požadavků ženského hnutí, jehož cílem se v prvním desetiletí 20. století stává právě změna spolkového zákona, který v § 30 ženám účast v politických spolcích zakazoval.

V průběhu druhé poloviny 19. století se setkáváme s několika typy dívčích škol. Právě dívčí školy zažívají výrazné změny, které se týkají způsobu správy a řízení a zejména obsahu výuky. Dívčí školy lze rozdělit z hlediska jejich zřizovatele na spolkové a státní, kromě nich existovaly ještě soukromé a církevní ústavy.

Spolkové dívčí školy byly po celé 19. století častější než státní, poměrně operativně reagovaly na požadavky žákyň a dokázaly se zčásti postarat i o jejich uplatnění. Tatáž služba byla bezplatně poskytována všem dalším zájemkyním prostřednictvím spolkových poptaváren. Školy zakládané ženskými spolky směřovaly k praktickým potřebám, všeobecné předměty bývaly omezeny na nutný základ a základ výuky tvořil praktický obor (nejčastěji šití, později obchodní směr), často doplněný praxí ve spolkových prostorách nebo spřízněných podnicích. Finančně byly spolkové školy závislé na školním, darech, subvencích od městské rady a na vydržování školy se obvykle používala i část členských příspěvků. Jednoznačnou výhodou byla dostupnost těchto škol pro chudé dívky, školy vznikaly s cílem umožnit vzdělání právě dcerám z nemajetných rodin nebo sirotkům. Během druhé poloviny 19. století ve zkoumaných spolkových školách z hlediska zájmu žákyň jednoznačně převažovaly dva hlavní směry výuky – ženské ruční práce a průmyslové (rozuměj obchodní) obory, jejich absolventky také nejsnáze nalézaly uplatnění (v obchodě později než při manuální práci). Z obecně vzdělávacích předmětů se značnému zájmu těšila výuka cizích jazyků. Na spolkových školách se ve značném počtu uplatňovaly jako učitelské

silu ženy (zejména při výuce ručních prací a cizích jazyků) a fungovala spolupráce s učiteli z chlapeckých škol nebo dívčí měšťanky.

Školy financované z veřejných prostředků (státní a městské) podléhaly doзору c. k. úřadů. Metodami a obsahem výuky se v mnohém shodovaly se spolkovými. Prakticky totožné cíle jako školy průmyslové plnila Pokračovací škola, v devadesátých letech 19. století změněná na Městskou dívčí průmyslovou školu. Odlišná z hlediska náplně výuky byla Vyšší dívčí škola, vlastně dívčí měšťanka. Mezi pražskými školami si získala prestižní postavení díky své výlučnosti (byla první vyšší vzdělávací školou pro dívky) a osobnostem vyučujících. Nesměřovala ale k řešení nejtěžší sociální otázky – přípravě žákyň na samostatné povolání.

Kromě škol k vzestupu dívčí vzdělanosti a zlepšení praktických znalostí přispívaly krátkodobé kursy z určitých oborů (vaření, ošetrovatelství), většinou opět financované spolky, příznivou odezvu nacházely i přednáškové cykly pořádané Americkým klubem dam.

Značných proměn doznaly ve druhé polovině 19. století názory na uplatnění žen v placeném zaměstnání. Je třeba zdůraznit, že tato otázka se týkala výhradně žen z měštanských rodin, zaměstnávání chudých žen jako dělnic nebo posluhovaček nebylo ničím neobvyklým a v nemajetných rodinách se stávalo nutností. V těchto kruzích také nenacházíme odezvu podporující emancipaci v ohledu ženské práce mimo domov, chudé ženy si pravděpodobně spíše přály návrat do poklidu domácnosti, ze které je vyhnala nouze.

Automaticky se předpokládalo, že dívky z méně majetných rodin po vystoupení z farních škol půjdou do služby, alternativu k tomuto řešení nabízela od roku 1865 spolková škola sv. Ludmily, která dívkám umožnila vyučení v konkrétním oboru. Myšlenka, že dívka bude pracovat v továrně ve společnosti mužů, se prosazovala jen ztěžka a pomalu. Zaměstnané dívky také dostávaly nižší plat než muži a při nedostatku práce patřily k prvním propouštěným. Šance na výdělek se zvyšovala dívkám, které se naučily šít a pracovaly doma.

Složitou pozici měly měštanské dcery, kterým ohledy na společenské mínění dlouhou dobu zabráňovaly přijmout práci mimo rodinu. Od šedesátých let 19. století veřejnost pozvolna tolerovala práci žen v oborech blízkých jejich základnímu poslání. Ženy vykonávaly po potřebné přípravě nejprve povolání učitelek (převážně ručních prací, později jazyků a dalších předmětů), ale nejednalo se o práci veřejností příliš ceněnou. Od sedmdesátých let 19. století nacházely uplatnění jako ošetrovatelky a s rozvojem odborných škol začaly být jejich absolventky zaměstnávány v obchodech.

Na odpor narážely snahy po vyšším vzdělání ukončeném maturitní zkouškou; té dosáhly dívky poprvé až v roce 1895. Do té doby rostl především zájem o tzv. školy průmyslové, které vedly k ekonomické soběstačnosti v převážně ženských oborech, za jaké byly stále považovány šití, malba a později kancelářské práce. O tom, že najít přiměřené zaměstnání bylo daleko těžší než absolvovat školu, svědčí dochované spolkové záznamy, korespondence a memoáry.

Hlavní náplní české ženské otázky není v 19. století boj za politickou rovnoprávnost, ale úsilí zajistit ženám přístup ke vzdělání a umožnit jim důstojné životní podmínky, pokud se neprovádají. Jistota vlastního výdělků zároveň s sebou přinášela možnost (v případě učitelek nutnost) volby mezi manželstvím a nezávislostí.

Pojem emancipace v 19. století v českém prostředí neznamenal odtržení od mužů, ti naopak mnohdy patřili k pomocníkům a zastáncům ženských snah o změnu poměrů. Emancipace byla vnímána jako proces, který povede k osvobození ženy od předsudků, nevědomosti a izolace – paralelně s utvářením občanské společnosti – a na jeho konci měla být žena vzdělaná, zodpovědná za svůj život, schopná vést domácnost, ale i pracovat mimo rodinu, ať už pro potřeby národa nebo pro své vlastní zajištění. Pokud se představitelky české emancipace stavěly proti mužům, byly obvykle v pozadí konkrétní neshody v názorech na ženské vzdělání a zaměstnání, případně osobní nesympatie, nikoli obecně antimužské postoje. Většinu významných českých „emancipistek“ tvořily ženy vdané, žijící v tradiční domácnosti, zabezpečené díky manželovu povolání, proto měly možnost věnovat se spisovatelské činnosti nebo spolkové práci s cílem zlepšit poměry ostatních. Naprosto svěbytný a jedinečným prvkem emancipace v českých zemích je jeho vlastenecký charakter daný dobou politickou situací a národnostními konflikty. Těmito znaky se české ženské hnutí zřetelně odlišuje od radikálních emancipačních postojů typických pro země západní Evropy.

soupis pramenů a literatury

Prameny

1. Archivní materiály

a) Archiv Národního muzea

Fond Marie Riegrová-Palacká:

- Kt. 1 – Biografický materiál
- Kt. 2–3 – Korespondence rodinná
- Kt. 4–8 – Korespondence osobní
- Kt. 8 – Korespondence oficiální
- Kt. 9–11 – Rukopisy
- Kt. 12–15 – Veřejná činnost
- Kt. 16 – Ilustrační materiál
- Kt. 17 – Drobné tisky

Fond Marie Červinková-Riegrová:

- Kt. 1–2 – Biografický materiál
- Kt. 3–4 – Korespondence rodinná
- Kt. 5–8 – Korespondence osobní
- Kt. 9 – Korespondence oficiální
- Kt. 10–23 – Zápisky
- Kt. 24–33 – Rukopisy
- Kt. 34 – Veřejná činnost
- Kt. 35 – Ilustrační materiál
- Kt. 36–41 – Materiály rodinných příslušníků
- Kt. 42 – Drobné tisky

Dodatkový fond Marie Červinková-Riegrová:

- Kt. 249 – Denní záznamy, drobné tisky, zprávy k městským opatrovnám

Fond Anna Bayerová:

- Kt. 1 – Biografický materiál
Kt. 2–6 – Korespondence osobní, rodinná a oficiální
Kt. 7 – Rukopisy
Kt. 8 – Veřejná činnost
Kt. 9 – Ilustrační materiál
Kt. 10–12 – Drobné tisky

b) Archiv Národního technického muzea

- Sbírka rukopisů, č. 638 – Z pamětí rodiny Vinařických, Hálovy a Nefovy, zapsala Luisa Hálová.
Sbírka rukopisů, č. 826 – Dům na předměstí. Rodinná kronika, zapsala Karolina Englová.
Sbírka rukopisů, č. 503 – Václav Brožík a synové v Plzni, zapsala Zdeňka Chylíková.
Sbírka rukopisů, č. 1708 – Vzpomínky Františky Jeřábkové-Markové.

c) Archiv Náprstkova muzea

- Archiv Americký klub dam, 1/11, 1/22; 2/2, 2/7, 2/9, 2/16–2/28; 5/3, 5/6, 5/13
Fond Domácnost, 116/5, 116/6, 116/7
Scrap-books Americký klub dam, 17–27
Scrap-books Ženská otázka, I–VI (1850–1883)

d) Archiv Tyršova muzea tělesné výchovy a sportu

- Fond Tělocvičný spolek paní a dívek pražských:
Kb. 1 – Založení spolku, korespondence, varia (1869–1935)
Kb. 2 – Zápis schůzí výboru a valných hromad
Kb. 3–5 – Zápis schůzí cvičitelského sboru
Kb. 6 – Hlavní kniha členstva
Kb. 7 – Pamětní kniha k 60. výročí založení spolku
Kb. 8–9 – Statistiky žákyň a účetní deníky

e) Literární archiv Památníku národního písemnictví

- Fond Ženský výrobní spolek český, 1 kt.
Výtiskový archiv Ženská otázka, kt. 19, 20, 21

Pozůstalost č. 385 – Eliška Krásnohorská, kt. 1–10 – Korespondence přijatá
Literární pozůstalost č. 25 – Anna Bayerová, 1 kt.

2. Vydané prameny institucionální

a) Výroční a jubilejní zprávy spolků a škol:

- Čtyřicetiletá výroční zpráva Tělocvičného spolku paní a dívek pražských, 1869–1909, Praha 1910.
Deset roků činnosti spolku Domácnost v Praze, Praha 1896.
Devátá výroční zpráva Ženského výrobního spolku českého, Praha 1879.
Jednatelská zpráva spolku sv. Ludmily za rok správní 1869–1870–1871, Praha 1872.
Jednatelská zpráva Tělocvičného spolku paní a dívek pražských na rok 1871, Praha 1872.
Padesát let spolku „Domácnost.“ První česká škola kuchařská v Praze, 1888–1935, Praha, b. d.
Památník třicetileté činnosti Bývalého Amerického klubu dam, Praha 1896.
Pamětní spis na oslavu pětadvacetiletého trvání Městské vyšší dívčí školy, Praha 1888.
První výroční zpráva soukromé střední školy dívčí spolku Minerva, Praha 1891.
Výroční zpráva Vyšší dívčí školy za školní rok 1882–1883, Praha 1883.
Výroční zpráva Vyšší dívčí školy za školní rok 1883–1884, Praha 1884.
Výroční zpráva Vyšší dívčí školy za školní rok 1884–1885, Praha 1885.
Výroční zpráva Vyšší dívčí školy za školní rok 1885–1886, Praha 1886.

b) Spolkové stanovy:

- Stanovy pražského spolku sv. Ludmily, nákladem vlastním, Praha 1866.
Stanovy Spolku Domácnost, nákladem vlastním, Praha 1885.
Stanovy a řády Tělocvičného spolku paní a dívek pražských, nákladem vlastním, Praha 1870.

c) Přednášky:

- Červinková-Riegrová, Marie: Ochrana chudé a opuštěné mládeže škole odrostlé, předneseno v Občanské besedě na Smíchově 8. 11. 1887, Praha 1888.

- Červinková-Riegrová, Marie: *Zaštitá pracující dívky a ženy*, předneseno v Měšťanské besedě 15. 3. 1893, Praha 1893.
- Gnauck-Kühnová, Elisabeth: *Sociální postavení ženy*, předneseno na 6. evangelicko-sociálním kongresu v Erfurtě 6. 56. 1895, Knihovna Rozhledů 23, Praha 1898.
- Humpal-Zemanová, Josefa: *Amerika v pravém světle*, Praha 1903.
- Lužická-Srbová, Věnceslava: *Činnosti ženy v domácnosti*, Přednášky spolku „Domácnost“, č. 1, Praha 1886.
- Lužická-Srbová, Věnceslava: *Krásno českých domácností*, Přednášky spolku „Domácnost“, č. 2, Praha 1888.
- Nováková, Teréza: *Ženský klub český v Praze*, Praha b. d.
- Podlipská, Sofie: *Studie o práci*, přednášky spolku „Domácnost“, č. 3, Praha 1889.
- Šimáčková, Ludmila: *Vynikající ženy mimo rodinný kruh*, Praha 1872.
- Škardová, Vilma: *Vojta Náprstek*, předneseno 7. 11. 1894 na schůzi spolku českých učitelek, Praha 1895.
- Zeyer, Julius: *Vojta Náprstek*, přednáška k 70. narozeninám, Praha 1896.

3. Vydané prameny osobní povahy (memoáry, korespondence):

- Červinková-Riegrová, Marie: *Marie Riegrová rodem Palacká. Její život a skutky*, Praha 1892.
- Gebauerová, Marie: *Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera*, Kladno 1926.
- Ed. Heidenreichová-Holečková, Jelena: *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*, Praha 1940.
- Klásterský, Antonín: *Vzpomínky a portréty*, Praha 1934, s. 427–445.
- Kodym, Stanislav: *Dám U Halánků. Vzpomínky na Vojtu Náprstka*, Praha 1955.
- Krásnohorská, Eliška: *Co přinesla léta. Druhé knihy vzpomínek*, Praha 1928.
- Krásnohorská, Eliška: *Výbor z díla II. Studie, kritiky, paměti*, Praha 1956.
- Krásnohorská, Eliška: *Z mého mládí. Vzpomínky životopisné*, Praha 1928.
- Lauermannová-Mikschová, Anna: *Lidé minulých dob. Kniha lidských a básnických osudů*, Praha 1940.
- Lužická-Srbová, Věnceslava: *Z mých pamětí*. Souborné vydání spisů, sv. 50, Mladá Boleslav 1928.
- Neruda, Jan: *Podobizny I*, Praha 1951.

- Podlipská, Sofie (ed.): *Z let probuzení. Paměti a korespondence Bohuslavy Rajské*. Kniha 1. a 2., Praha 1872; Kniha 3., Praha 1873.
- Řeháková, Anna: *Zašlé časy*, Praha 1932.
- Sloukal, Karel (ed.): *Rodinné listy Františka Palackého dceři Marii a zeti F. L. Riegrovi*, Praha 1930.
- Štettinová, Marie: *O starých časech a dobrých lidech*, Praha 1947 (5. vydání).
- Svadblová, Blanka (ed.): *Z lidské sondy. Korespondence Terézy Novákové*, Praha 1988.
- Světlá, Karolina: *Z literárního soukromí I, II*, Praha 1959.
- Špičák, Josef (ed.): *Polemika s dobou. Karolina Světlá ve vzpomínkách a korespondenci současníků*, Praha 1969.
- Traub, Hugo (ed.): *Paměti Josefa V. Friče*, Praha 1939.
- Tyršová, Renáta (ed.): *Památce Vojty Náprstka ke 100. výročí jeho narození*, Praha 1926.

4. Periodika:

- Domáci hospodyně. Čtrnáctidenní list věnovaný naší milé ženské pleti československé*, 1, 1884; 2, 1885 (Olomouc).
- Hlas*, 1, 1862; 2, 1863; 4, 1865.
- Kalendář paní a dívek českých*, 1–12, 1888–1899; 18, 1905; 21, 1908.
- Květy. Týdeník beletristický a lehce poučný*, 1, 1865.
- Květy. Obrázkový týdeník*, 7, 1872.
- Lada. Belletristický a modní časopis*, 1–5, 1861–1865.
- Národní listy*, 2, 1862; 3, 1863; 5, 1865; 10, 1870; 11, 1871; 16, 1876; 30, 1890; 36, 1896.
- Občan*, 9, 1868.
- Osvěta. Listy pro rozhled v umění, vědě a politice*, 4, 1874; 26, 1896; 27, 1897; 37, 1907; 49, 1919.
- Pokrok*, 2, 1870; 3, 1871; 4, 1872; 6, 1874.
- Posel z Budče. Týdeník vychovatelský pro učitelstvo národních škol v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku*, 9, 1879.
- Posel z Prahy. Spis užitečný, zábavně poučný pro města i vesnice*, 20, 1876.
- Světlozor*, 3, 1869; 30, 1896; 31, 1897.
- Vešna*, 1, 1904/05; 4, 1907/08.
- Ženská revue*, 1, 1905; 3, 1907.
- Ženské listy*, 1, 1872 (příloha Květů), red. Lužická-Srbová.
- Ženské listy. Časopis pro záležitosti žen a dívek československých*, 2, 1874, 4, red. Lužická-Srbová.

Ženské listy. Časopis k šíření vzdělanosti mezi paními a dívkami československými, 2, 1874, č. 5–12, red. výbor Ženského výrobního spolku českého; 3–34, 1875–1911, red. Krásnohorská.
Ženské listy (Chicago), 1, 1894; 4, 1897; 14, 1907/08.
Ženský obzor, 1, 1901; 5, 1905; 6, 1906; 7, 1908; 10, 1911.
Ženský svět. List věnovaný zájmům českých paní a dívek, 1, 1896/97; 2, 1897/98; 8, 1903; 11, 1907; 15, 1911.

Odborná literatura

K problematice ženského hnutí v českých zemích ve druhé polovině 19. století existuje velké množství odborných prací, řada z nich vznikla přímo v 19. století a jejich nedílnou součástí je rovněž beletristická tvorba a výše citované paměti ženských autorek. Pro větší přehlednost uvádíme v tomto soupise pouze zásadní tituly s důrazem na nejnovější práce, kde čtenář nalezne bohatou bibliografii, včetně starších spisů. Základní údaje o problematice dívčího školství poskytují souborná díla o vývoji školského systému v našich zemích, například citovaná práce Jana Šafránka, Jana Dolenského nebo 5. svazek Tobolkova spisu *Česká politika*.

Aries, Phillippe – Duby, Georges (eds.): *Geschichte des privaten Lebens*, Band 4, *Von der Revolution zum Grossen Krieg*, Frankfurt am Main, 1992.
 Bologne, Jean-Claude: *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*, Praha 1997, s. 234–312.
 Bourdieu, Pierre: *Nadvláda mužů*, Praha 2000.
 Burešová, Jana: *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*, Olomouc 2001.
 Buzková, Pavla: *Krise ženskosti*, Praha 1925.
 Buzková, Pavla: *Pokrokový názor na ženskou otázku*, Praha 1909.
Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy, Praha 1990, s. 379–399.
 Dolenský, Jan (ed.): *Dějiny pražského školství v letech 1860–1914*, 1. svazek, díl 2. *Dějiny obecní správy*, Praha 1920.
 Drchalová-Langrová, Vlasta: *Městská vyšší dívčí škola v Praze. O jejím vzniku a vývoji*, Praha 1938.
 Gutwirth, Václav: *Vojta Náprstek*, Praha 1947.
 Hanzal, Josef: *Příspěvek k dějinám školství a jeho správy v Čechách v letech 1775–1848*, Sborník archivních prací, 26, 1976, č. 2, s. 221 až 260.

Herman, František: *Ženská otázka. Sociální význam její a způsoby jejího řešení*, Praha 1899.
 Honzáková, Albína: *Dr. Anna Bayerová. 1853–1924. První česká lékařka ve Švýcarsku*, Praha 1937.
 Honzáková, Albína (ed.): *Československé studentky let 1890–1930. Ke čtyřicetiletému založení Minervy*, Praha 1930.
 Horská, Pavla: *Die deutschen Frauenvereine in Böhmen*, Germanoslavica, 21, 1995, č. 1, s. 117–121.
 Horská, Pavla: *K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století. Příklady českých zemí*, Československý časopis historický, 30, 1983, č. 5, s. 711–743.
 Horská, Pavla: *Naše prababičky feministky*, Praha 1999.
 Horská, Pavla: *Tři století evropského feminismu*, Historický obzor, 2, 1995, s. 36–40.
 Johanides, Josef: *Magdalena Dobromila Rettigová*, Rychnov nad Kněžnou 1995.
 Jonáš, Karel: *Žena ve společnosti lidské, zvláště v Anglii a v Americe*, Praha 1872.
 Kádner, Oldřich: *Dějiny školství III, sv. 3.*, Praha 1923.
 Klika, Josef: *Vojta Náprstek. Přítel české mládeže a české školy*, Praha 1895.
 Klabouch, Jiří: *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962.
 Kottner, Josef Ludvík: *Průvodce sbírkami Náprstkova českého průmyslového muzea v Praze*, Praha 1898.
 Krásnohorská, Eliška: *Ženská otázka česká, Epištoly svobody* č. 29, Praha 1881.
 Krásnohorská, Eliška: *Ženská otázka u nás i jinde*, Osvěta, 4, 1874, č. 1, s. 67–70, č. 2, s. 102–120.
 Krásnohorská, Eliška: *Naše snaha*, Svoboda. Politický časopis, 7, 1873, č. 2, s. 33–42, č. 3, s. 108–111, č. 6, s. 164–167.
 Kučerová, Vlasta: *K historii ženského hnutí v Čechách. Amerlingova éra*, Brno 1914.
 Lenderová, Milena (ed.): *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2003.
 Lenderová, Milena: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999.
 Lenderová, Milena: *Zdenka Braunerová*, Praha 2000.
 Lorenzová, Helena – Petrasová, Tatjana (eds.): *Salony v české kultuře 19. století*, Praha 1999.
 Macháčová, Jana: *Rodina české inteligence v 19. století. Vzory chování, socializační cíle*, Studie k sociálním dějinám 19. století III, Opava 1993, s. 7–64.

- Mill, John Stuart: *O poddanství žen*, Praha 1890.
- Neudörfllová, Marie: *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy a zklamání na cestě k emancipaci*, Praha 1999.
- Nováková, Teréza: *Slavné ženy českých*, Praha 1891.
- Nováková, Teréza: *Ze ženského hnutí*, Praha 1912.
- Páleníček, Ludvík: *Karolina Světlá*, Praha 1949.
- Památník českých žen. Upomínka na Národopisnou výstavu československou v Praze*, Praha 1895.
- Podlipská, Sofie: *Anna Náprstková. Životopisný obraz*, Praha 1892.
- Podlipská, Sofie: *Vojta Náprstek. Pamětní spisek naší milé mládeži na oslavu jeho 70. narozenin*, Praha 1896.
- Polišenský, Josef: *Ženy v dějinách lidstva*, Praha 2000.
- Pražák, Jan Otakar: *Josef Wenzig*, 35. roční zpráva československé akademie obchodní za školní rok 1906–1907, Praha 1907, s. 3–20.
- Pražské spolky. Soupis pražských spolků na základě úředních evidencí z let 1895–1990*, Documenta Pragensia Monographia, Volumen 6, Praha 1998.
- Radoňová-Šarecká, Maryša: *Ozářené krby. Vlastenecké rodiny české*, Praha 1945, s. 51–85.
- Radoňová-Šarecká, Maryša: *Salony. S dobovými podobiznami*, Praha 1918.
- Edd. Robek, Antonín – Moravcová, Mirjam – Štastná, Jarmila: *Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848–1939*, Praha 1981.
- Rozvoj školství v královském hlavním městě Praze pod správou českého zastupitelstva v letech 1860–1890*, Praha 1891.
- Sak, Robert – Bezecný, Zdeněk: *Dáma z rajskeho ostrova*, Praha 2000.
- Sak, Robert: *Rieger: Příběh Čecha 19. věku*, Semily 1993.
- Sak, Robert: *Salon dvou století. Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*, Praha 2003.
- Secká, Milena: *Americký klub dam*, Český lid, 82, 1995, č. 1, s. 55–66.
- Secká, Milena: *Americký klub dam*, Paginae historiae, Sborník Státního ústředního archivu v Praze, 6/1998, s. 5–20.
- Secká, Milena: *Vojta Náprstek a jeho knihovna*, Knihy a dějiny, 1, 1994, s. 31–37.
- Secká, Milena: *Vojta Náprstek, zakladatel Českého průmyslového muzea a Americký klub dam*, Folia Ethnographica, 33, 1999, s. 3–8.
- Slavíková, Marie (ed.): *Ženské studium na českých školách středních a vysokých*, Praha 1917.
- Směřičková, Helena (ed.): *První české dívčí gymnázium. Sborník ke 100. výročí založení*, Praha 1990.
- Společnost mužů a žen z aspektu gender*, Sborník studií, Praha 1999.
- Špunarová, Tatjana: *Klára Špecingrová, první česká knihovnice*, Sborník Národního muzea, 1983, řada C, č. 4, s. 203–223.
- Sdloukal, Karel (ed.): *Královny, kněžny a velké ženy české*, Praha 1941.
- Sullerotová, Evelyn: *Krise rodiny*, Praha 1998.
- Šafránek, Jan: *Školy české. Obraz jejich vývoje a osudů*, 1. a 2. díl, Praha 1913 a 1918.
- Šimůnková, Alena: *Ideály a skutečnost: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v polovině 19. století*, Česká literatura, 47, 1999, č. 6, s. 654–665.
- Šimůnková, Alena: *Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti 19. století*, Český časopis historický, 95, 1997, č. 1, s. 55–107.
- Škola a město*, Documenta pragensia, XI, Praha 1994.
- Šolle, Zdeněk: *Vojta Náprstek*, Praha 1994.
- Špičák, Josef: *Karolina Světlá*, Praha 1966.
- Štaif, Jiří: *Palacký, Rieger, Bráf: Vůdčí rodina v české národní elitě 19. století*, KUDĚJ, 2002, č. 1, s. 34–46.
- Štěpánová Irena: *Formování a funkce sokolského kroje v české společnosti 60. a 70. let 19. století*, Český lid, 84, 1997, č. 2, s. 137–148.
- Štěpánová, Irena: *Josefa Náprstková a České průmyslové muzeum*, Český lid, 79, 1992, č. 4, s. 297–305.
- Štěpánová, Irena: *Spolek Domácnost a jeho česká Kuchařská škola – specifický přínos pro emancipaci*, Folia Ethnographica, 33, 1999, s. 9–18.
- Štěpánová, Irena: *Zarizování prvního českého penzionátu pro dívky v Praze*, Paginae historiae, Sborník Státního ústředního archivu v Praze, 7/1999, s. 112–125.
- Štěpánová, Irena – Sochorová, Ludmila – Secká, Milena: *Ženy rodiny Náprstkovy*, Praha 2001.
- Táborský, František: *Půlstoletí Vyšší dívčí školy hlavního města Prahy 1863–1913*, Praha 1913.
- Tarajlo-Lipowska, Zofia: *Pod rouškou spořádaného manželství aneb Smutný případ Honoráty Zapové*. In: *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999, s. 104–113.
- Tyršová, Renáta: *Vojta Náprstek*, Praha 1920.
- Uchalová, Eva: *Česká móda 1870–1918. Od valčíku po tango*, Praha 1997.
- Utrio, Kaari: *Dcery Eviny*, Havlíčkův Brod 1994.
- Veselá, Zdenka: *Vývoj české školy a učitelského vzdělání*, Brno 1992.
- Vlašínová, Drahomíra: *Eliška Krásnohorská*, Praha 1987.
- Vojta Náprstek. Pamětní lístek*, Praha 1894.

- Vojta Náprstek a muzejnictví, Rozpravy Národního technického muzea v Praze, č. 153, Praha 1998.
- Volet-Jeannert, Helena: *La femme bourgeoise à Prague 1860–1895*, Genève 1988.
- Vošahlíková, Pavla: *Bratři Grégrové a česká společnost ve 2. polovině 19. st. letí*, Praha 1996.
- Vošahlíková, Pavla: *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.*, Praha 1996.
- Vošahlíková, Pavla: *Von Amts wegen. K. k. Beamte erzählen*, Böhlau, Wien 1998.
- Vošahlíková, Pavla: *Z moci úřední*, Český časopis historický, 92, 1994, č. 3, s. 460–475.
- Vyšší dívčí škola hlavního města Prahy a její význam pro českou kulturu*, Praha 1928.
- Wachtlová, Markéta: *Dílo Klemeně Hanušové*, Praha 1948.
- Wollstonecraftová, Mary: *Obrana práv žen*, Praha 1904.
- Žena v dějinách Prahy*, Dokumenta Pragensia, XIII, Praha 1996.

Jmenný rejstřík

- Amerling Karel Slavoj (1807–1884), pedagog, lékař, spisovatel, zakladatel Budče 10–14, 19, 26p., 28, 35, 41, 52, 55, 142, 157
- Amerlingová Svatava (1812–1887), manželka K. S. Amerlinga, majitelka pražského dívčího ústavu 11, 24, 35, 38
- Aušťecký Josef (1827–1871), pedagog, učitel českého a německého jazyka ve Vyšší dívčí škole 46
- Bačkora Josef Množislav (1803–1876), pedagog, vyučující v první české hlavní škole 28
- Balková Amalie, učitelka v přípravce Spolku sv. Ludmily 63
- Bárta Vojtěch, pražský advokát, manžel Emilie Bártové 131, 143
- Bártová Emilie, předsedkyně Ženského výrobního spolku českého 84, 107, 111, 113, 118, 131
- Bayerová Anna (1852–1924), první česká lékařka 19, 26p., 27p., 31, 39, 44, 78, 86, 89, 112, 116, 117, 122, 134p.–137p., 152, 153, 157
- Becková Anna, provd. Gablerová, učitelka ve Vyšší dívčí škole 45, 46, 69
- Bělský Václav (1818–1878), rytíř, advokát, pražský purkmistr 44
- Bittnerová Marie (1854–1898), herečka 20
- Blažek Gabriel (1842–1910), středoškolský profesor 38
- Blecha Josef, pražský stavitel 118, 130
- Bolzano Bernard (1781–1848), filozof, profesor Univerzity Karlovy 60
- Brádková Bettina Miloslava, členka tzv. dívčí Budče a Ženského výrobního spolku českého 19
- Bráf Albín (1851–1912), politik, národohospodář 53, 88, 159
- Bráfová Libuše (1860–1936), dcera F. L. Riegra, manž. A. Bráfa 33, 53, 136p.
- František August (1810–1880), politik, poslanec, člen starobylé strany 53

Braunerová Augusta (1817–1890), manželka F. A. Braunera 53, 106, 115
 Braunerová Zdeňka (1858–1934), dcera F. A. Braunera, malířka 39, 46, 53, 86, 135p., 157
 Brunnerová Marie, učitelka, členka Amerického klubu dam 85
 Buzková Pavla (1885–1949), feministka, publicistka a spisovatelka 10, 27p., 156
 Cardová Anna, roz. Lamblová (1836–1919), učitelka ve Vyšší dívčí škole, spoluzakladatelka Ženského výrobního spolku českého, starostka spolku Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek 99
 Corvinová Růžena, jedna z prvních absolventek dívčího gymnázia Minerva 133
 Cutíková Antonie, učitelka v Pokračovací škole pro dívky 38, 85
 Čacká Marie, vl. jm. Františka Svobodová, provd. Pichlová (1811 až 1882), básnířka a překladatelka 16, 18, 19, 21
 Čelakovská Luisa, snacha básníka F. L. Čelakovského, členka Amerického klubu dam a Ženského výrobního spolku českého, zpěvačka 85, 99, 126
 Čelakovský František Ladislav (1799–1852), básník, sběratel lidové slovesnosti, jazykovědec 13–15, 18, 26p., 49, 85, 140
 Černý Tomáš (1840–1909), pražský advokát a purkmistr (od roku 1882) 73, 105, 131
 Červinková-Riegrová Marie (1854–1894), dcera F. L. Riegra, filantropka, libretistka, spisovatelka 22–24, 27p., 36, 37, 53, 65, 74, 88, 110, 112, 113, 116, 117, 125, 136p., 137p., 151, 153, 154
 Čupr František (1821–1882), středoškolský profesor, poslanec 38
 Destininnová Ema, vl. jm. Emilie Kittlová (1878–1930), operní pěvkyně 46
 Doucha František (1810–1884), kněz, spisovatel 35
 Dupreeová Anna, učitelka ve Vyšší dívčí škole 85
 Durdík Josef (1837–1902), filozof 88, 89, 92, 105
 Engel Emanuel (1844–1907), lékař, poslanec 131
 Fabiánová Marie, absolventka dívčího gymnázia Minerva, druhá česká doktorka filozofie 133
 Farský Josef, pražský litograf 65
 Fastr Petr (1801–1868), pražský hostinský, vlastenec a politik 23

Fastrová Johanna, provd. Danešová, dcera P. Fastra, členka Spolku sv. Ludmily 23, 115, 141
 Fastrová Marie, učitelka, členka Amerického klubu dam, předsedkyně pražského Spolku učitelů 85
 Fastrová Terezie, provd. Nebeská (1834–1896), dcera P. Fastra, druhá manželka básníka V. B. Nebeského 23, 71, 97–99
 Ferdinand I. (1793–1875), rakouský císař, poslední korunovaný český král 28, 67
 Franta-Šumavský Josef (1796–1857), spisovatel, učitel v Amerlingově Budči, autor učebnic 11, 28
 František Josef I. (1830–1916), rakouský císař 27p., 94, 118, 160
 Frič Josef (1804–1876), právník a politik 10, 12, 147
 Frič Josef Václav (1829–1890), syn J. Friče, novinář a politik 10–12, 15, 16, 80, 147, 155
 Fričová Johanna, roz. Reissová (1809–1849), manželka J. V. Friče, sestra Bohuslavy Rajske 10, 12, 24, 147
 Frida Bedřich (1855–1918), druhý ředitel Vyšší dívčí školy, překladatel, bratr Jaroslava Vrchlického 42, 45, 84, 89
 Fügner Jindřich (1822–1865), spoluzakladatel Sokola, otec R. Tyršové 35
 Fügnerová Kateřina (1834–1906), manž. J. Fügnera, matka R. Tyršové, členka a spoluzakladatelka Tělocvičného spolku paní a dívek pražských 97–100
 Gabler Vilém (1821–1897), politik, vychovatel, první ředitel Vyšší dívčí školy 40, 42–44, 46, 47, 50–53, 135p.
 Gebauer Jan (1838–1907), jazykovědec, univerzitní profesor 47, 135p., 154
 Gebauerová Julie, manž. J. Gebauera 115
 Gebauerová Marie (1869–1928), dcera J. Gebauera, učitelka, spisovatelka 45, 46, 135p., 154
 Goll Jaroslav (1846–1929), historik 89
 Grégr Eduard (1827–1907), politik, vydavatel 35, 57, 58, 61, 71, 72, 77, 141, 143, 160
 Grégr Julius (1831–1896), mladočeský politik, vydavatel 35, 58, 61, 77, 141, 143, 160
 Grégrová Anna, roz. Hulešová (1853–1876), dcera pražského velkoobchodníka, manž. J. Grégra 99
 Hálová Johanna, provd. Honeiserová, dcera soudního rady, členka Amerického klubu dam 19, 20

Hálová Luisa, sestra J. Hálové, autorka rodinných pamětí, členka Amerického klubu dam 19, 20, 22, 27p., 39, 51, 54, 152
 Hálová Marie (1848–1914), provd. Neffová, sestra J. Hálové, manželka pražského obchodníka a vlastence J. Neffa, členka Amerického klubu dam a spoluzakladatelka spolku Domácnost 19, 20, 85
 Hanušová Dora (1841–1920), učitelka, spisovatelka, překladatelka 49, 85, 99, 105, 115, 131
 Hanušová Klemeňa (1845–1918), učitelka tělocviku na pražských dívčích školách, spisovatelka 49, 50, 85, 89, 97–99, 105, 115, 160
 Hanušová Laura (1817–1892), matka D. a K. Hanušových 16, 49, 105
 Havlíčková Zdeňka (1848–1872), dcera K. H. Borovského, „dcera národa“ 46, 60, 85, 141
 Herrmann Ignát (1854–1935), spisovatel, redaktor 7
 Hlávková Zdenka, roz. Havelková, manželka mecenáše J. Hlávky, členka Amerického klubu dam 86
 Hlavsová Anna Milina (1811–1892), dcera pražského mlynáře, básnířka, překladatelka, členka tzv. dívčí Budče 19, 55, 56
 Holinová Anna, členka ženských spolků, tzv. věčná Nerudova nevěsta 81, 85, 106, 115, 125, 128
 Honzáková Anna (1875–1940), lékařka 133
 Hořínková Kateřina, spoluzakladatelka Tělocvičného spolku paní a dívek pražských 97
 Hostinský Otakar (1847–1910), estetik, hudební vědec 47, 89
 Hošková Marie (1815–1894), členka tzv. ženské Budče 19
 Hrabětová Jindřiška, jedna z prvních absolventek dívčího gymnázia Minerva 133, 137p.
 Humpal-Zemanová Josefa (1870–1906), publicistka, spisovatelka, sekretářka Ženského klubu českého 108, 154
 Chitussi Antonín (1847–1891), malíř 89
 Chotek Karel (1783–1868), hrabě, nejvyšší český purkrabí 10
 Janovský Vítězslav (1847–1925), lékař 58, 131, 133
 Jehlička Pavel (1826–1883), středoškolský profesor 38
 Jeřábek František Věnceslav (1836–1893), spisovatel 47, 88
 Jeřábková Františka, roz. Marková, dcera inspektora státních drah, autorka rodinných pamětí 37, 152
 Jiráňková Božena, jedna z prvních absolventek dívčího gymnázia Minerva, ředitelka gymnázia 133
 Jiříkovská Matylda, učitelka ve Vyšší dívčí škole 46

Jonáková Eleonora Vědoslava, majitelka pražského dívčího ústavu 13, 19
 Kaizl Josef (1854–1901), mladočeský politik, národohospodář, ministr 88
 Kalašová Marie (1852–1937), překladatelka 46, 86, 89
 Kalina Josef Jaroslav (1810–1847), spolupracovník K. S. Amerlinga v Budči 11
 Karolina Augusta (1792–1873), rakouská císařovna, manželka Františka I. 67
 Kavanová Miroslava, členka Amerického klubu dam 89
 Kalousek Josef (1838–1915), historik, učitel Marie Červinkové-Riegrové 36
 Kecková Bohuslava (1854–1911), lékařka 112
 Kodymová Božena, učitelka, členka Amerického klubu dam 85
 Kolár Josef Jiří (1812–1896), herec, dramatik, překladatel 89
 Kominíková Julie (1858–1908), provd. poprvé Kusá, podruhé Fantová, mecenáška, členka Amerického klubu dam 89, 116, 117, 119
 Körschnerová-Melišová Antonie (1823–1894), spisovatelka, redaktorka ženského časopisu *Lada* 35
 Krákorová Kateřina, přítelkyně V. Náprstka, zpěvačka 76
 Krásnohorská Eliška, vl. jm. Alžběta Pechová (1847–1926), spisovatelka, redaktorka *Ženských listů*, překladatelka, libretistka, zakladatelka prvního dívčího gymnázia v Rakousku-Uhersku 16, 23, 26p., 31, 33, 39, 49, 55, 57–59, 69, 71–73, 75, 83, 84, 87, 104–107, 109, 111–113, 115–122, 125, 128, 130–132, 134, 134p.–137p., 143, 153, 154, 156, 157, 159
 Krolmus Václav (1787–1861), kněz, spolupracovník K. S. Amerlinga v Budči 11
 Kuffnerová Johanna (1853–1911), učitelka, ředitelka školy Ženského výrobního spolku českého, publicistka 137p.
 Kuřáková Marie, neteř Anny Hlavsové, sběratelka Ženského výrobního spolku českého a správkyň jeho nové budovy v Resslově ulici 55, 56
 Kvapilová Hana (1860–1907), herečka 46
 Lamblová Henrietta, učitelka, členka Amerického klubu dam 43, 85
 Lauermannová-Mikschová Anna (1852–1932), spisovatelka (pseudonym Felix Téver), organizátorka literárního salonu 7, 23, 39, 54, 91, 116, 124, 126, 135p., 136p., 154, 158
 Lužická Věnceslava, vl. jm. Anna Srbová (1835–1920), spisovatelka, publicistka, členka mnoha ženských spolků 27p., 47, 53, 54, 57, 58,

61, 62, 68, 69, 71–73, 84, 87, 89, 91, 97, 98, 100, 105, 106, 108, 116, 121, 123–126, 128–130, 134, 135p. – 137p., 140, 142–145, 154, 155

Machačková Bohumila, neteř F. L. Riegra, členka Amerického klubu dam 85

Machačková Božena, neteř F. L. Riegra, členka Amerického klubu dam 85

Macháčková Emilie, členka Amerického klubu dam 89

Machová Rosalie, jedna z prvních absolventek dívčího gymnázia Minerva 133

Malířová Helena, roz. Nosková (1877–1940), spisovatelka 46

Mánesová Amálie (1817–1883), malířka, učitelka kreslení, sestra J. a Q. Mánesových 37

Marešová Karla, starostka Tělocvičného spolku paní a dívek pražských 100

Masaryk Tomáš Garrique (1850–1937), filozof, univerzitní profesor, politik, první československý prezident 88

Masaryková Charlotta (1850–1923), manželka T. G. Masaryka, členka Ženského klubu českého 58

Maternová Pavla, učitelka v dívčím gymnáziu Minerva, spolupracovnice E. Krásnohorské 131

Mošna Jindřich (1837–1911), herec 20

Mühlsteinová Berta (1847–1887), básnířka, publicistka 57, 83, 84, 89, 94, 105, 116

Mužák Petr (1821–1892), středoškolský profesor, učitel Vyšší dívčí školy, manžel K. Světlé 16, 46, 81, 84, 107, 143

Náprstek Ferdinand Pravoslav (1824–1887), bratr V. Náprstka, mecenáš, majitel pražského pivovaru 53

Náprstek Vojta (1826–1894), filantrop, mecenáš, obchodník, zakladatel průmyslového muzea 19, 36, 41, 53–55, 58, 60, 75–97, 102, 105, 108, 116, 117, 124, 125, 131, 132, 136p., 141–143, 154 až 160

Náprstková Anna, též Fingerhutová (1788–1873), matka V. a F. Náprstkových, majitelka obchodu, filantropka 67, 76, 96, 99, 135p., 136p., 158, 159

Náprstková Josefa, roz. Křížková (1838–1907), manželka V. Náprstka, filantropka, spoluzakladatelka spolku Domácnost 19, 54, 74, 78, 85, 86, 91, 94, 99, 105, 106, 115, 116, 122, 124–126, 128, 135p., 136p., 159

Nasková Růžena (1884–1960), herečka 46

Nebeský Václav Bolemír (1818–1882), básník, literární vědec 23, 89

Neff Jan (1832–1905), pražský obchodník, vlastenec, mecenáš, manžel M. Neffové 20, 27p., 152

Němcová Božena (1820–1862), spisovatelka, publicistka, sběratelka lidové slovesnosti 12, 13, 15–17, 19, 21, 26p., 59, 83, 84, 95, 104, 106, 140,

Neruda Jan (1834–1891), spisovatel, novinář 78, 83, 85, 154

Nightingaleová Florence (1820–1910), anglická ošetrovatelka, autorka odborných knih pro ošetrovatelky 90, 108

Nováková Teréza (1853–1912), spisovatelka, publicistka 26p., 27p., 54, 84, 88, 104, 112, 113, 132, 135p., 140, 143, 154, 155, 158

Nykles Václav, katolický duchovní, katecheta ve Vyšší dívčí škole 44, 46, 73

Palacký František (1798–1876), historik, staročeský politik, spisovatel, poslanec, otec M. Riegrové-Palacké 35, 42, 53, 60, 69, 77, 155, 159

Pechová Juliana, sestra E. Krásnohorské 81

Peigerová Bohumila, jedna z prvních absolventek dívčího gymnázia Minerva 133

Pflegler Moravský Gustav (1833–1876), básník, dramatik, prozaik 35, 88

Pinkas Soběslav Hippolyt (1827–1901), malíř 47

Pittnerová Vlasta (1858–1926), spisovatelka 87

Podlipná Anna, manželka J. Podlipného, předsedkyně spolku Domácnost 56

Podlipný Jan (1847–1914), právník, pražský purkmistr 56

Podlipská Sofie, roz. Rottová (1833–1897), sestra K. Světlé, spisovatelka, publicistka, členka mnoha ženských spolků 20, 21, 23, 26p., 27p., 31, 49, 54, 56–58, 71, 83, 84, 87–89, 93, 96–100, 104–106, 111, 113, 117, 129, 134, 134p. – 136p., 143, 145, 154, 155, 158

Podlipská Ludmila (1861–1915), dcera S. Podlipské, manželka J. Vrchlického 87

Priknerová Emilie, řídící učitelka školy při Ženském výrobním spolku českém 44, 98, 99, 106, 111, 113

Prusík František Xavier (1845–1905), pedagog, první ředitel gymnázia Minerva, zakladatel Jednoty českých filologů 131

Přstoss František Václav (1797–1887), pražský purkmistr 40, 42

Purkyně Jan Evangelista (1787–1869), přírodovědec, univerzitní profesor 49, 77, 82, 89

Rajská Bohuslava, vl. jm. Antonie Reissová, provdaná Čelakovská (1817–1852), učitelka, majitelka dívčího ústavu, překladatelka, hlavní

osobnost tzv. dívčí Budče 11–19, 23, 24, 26p., 55, 56, 140, 142, 143, 147, 155

Randová Anděla, spoluzakladatelka a první předsedkyně spolku Domácnost 125, 126

Rettigová Magdalena Dobromila (1785–1845), spisovatelka, autorka Domácí kuchařky 7, 16, 25, 50, 55, 73, 75, 122, 125, 126, 142, 144, 157

Rieger František Ladislav (1818–1903), politik, poslanec, vůdčí osobnost staročeské strany, manžel Palackého dcery Marie 21, 22, 27p., 33, 36, 53, 60, 69, 77, 85, 113, 114, 143, 158, 159,

Riegrová-Palacká Marie (1833–1891), dcera F. Palackého a manželka F. L. Riegra, filantropka, zakladatelka první dívčí průmyslové školy při Spolku sv. Ludmily 7, 36, 38, 40, 42–44, 48, 52, 53, 56, 57, 60–64, 66–71, 73, 74, 77, 79, 84, 102, 104, 107, 113, 135–137, 141–143, 151, 154, 155

Roudná Eliška, cvičitelka a od roku 1910 náčelnice Tělocvičného spolku paní a dívek pražských 101

Rudolfová Božena, jedna z prvních absolventek dívčího gymnázia Minerva 133

Růžičková Anna Vlastimila, členka tzv. dívčí Budče, básnířka 16, 17, 19

Antonín Rybička, vyučující v Budči 11

Řeháček Alois, pražský litograf 65

Řeháková Anna (1850–1937), učitelka, spisovatelka, členka Ženského výrobního spolku českého a Amerického klubu dam, autorka paměti 85, 106, 116, 136p., 155

Řeháková Eliška, učitelka, členka Amerického klubu dam 38, 85

Sandner Otto, pražský litograf 65

Schneider František, zastánce názorů B. Bolzana, učitel náboženství, vychovatel v rodině Palackých 60

Schönbornová Kristina, hraběnka, předsedkyně Spolku sv. Ludmily 67

Sklenářová-Malá Otýlie (1844–1912), herečka 99

Skrejšovský Jan Stanislav (1831–1883), redaktor, politik 57, 71, 90

Sládek Josef Václav (1845–1912), básník, překladatel 88

Smetanová Betty (1840–1908), manželka B. Smetany 99

Sokolová Vilma, spolupracovnice E. Krásnohorské v Ženském výrobním spolku českém a spolku Minerva 131

Staněk Václav (1804–1871), lékař, spisovatel, švagr B. Rajské 11, 12

Staňková Karolina (1813–1867), manželka V. Staňka, sestra B. Rajské 12

Staňková Ludmila, manželka profesora techniky J. B. Staňka, opatrovnice Boženy Náprstkové (dcery F. Náprstka) 99

Starý Karel, učitel přírodopisu ve Vyšší dívčí škole 45, 46

Strettiová Marie (1876–1953), spisovatelka, pravnučka J. Jungmanna 20, 22, 23, 26p., 27p., 45, 73, 135p., 155

Studnička Antonín (1842–1927), profesor techniky, organizátor výstav 89,

Studnička František Josef (1836–1903), matematik, univerzitní profesor 88, 89

Světlá Karolina, vl. jm. Johanna Rottová, provdaná Mužáková (1830 až 1899), spisovatelka, publicistka, zakladatelka Ženského výrobního spolku českého 16, 18, 21–23, 26p., 27p., 42, 44, 49, 52, 55, 57–60, 69, 71–73, 75, 81–84, 87, 89, 90, 98, 99, 104–107, 109–113, 117, 121, 125, 130–132, 134, 134p.–137p., 143, 145, 155, 158, 159

Svobodová Růžena (1868–1920), spisovatelka 87

Stýblo Bedřich (1817–1891), pražský knihkupec a vydavatel 61, 126

Šauer z Augenburku Josef (1845–1919), pedagog, působil na Vyšší dívčí škole 52, 131

Šemerová Antonie, spisovatelka, členka tzv. dívčí Budče 16

Šimáček František (1834–1885), nakladatel, novinář 77, 85, 105,

Šimáčková Ludmila Barbora, roz. Křížková (1844–1879), sestra J. Náprstkové, manželka nakladatele F. Šimáčka, spisovatelka, členka Amerického klubu dam, učitelka šití na stroji 65, 71, 81, 85, 89, 90, 105, 108, 154,

Škardová Marie, členka spolku Domácnost 126

Škardová Vilma, učitelka, publicistka 154

Škoda Jan Karel (1810–1876), kněz, učitel, katecheta na první české hlavní škole 28, 90

Špecingrová Klára, provdaná Baušová (1860–1918), schovanka u Náprstků, první knihovnice v Náprstkově knihovně 19, 26p., 27p., 78, 85, 88, 92, 136p., 159

Šrámková Olga, jedna z prvních absolventek dívčího gymnázia Minerva 133, 137p.

Štětková Barbora Jaroslava, manželka básníka J. E. Vocela, překladatelka, členka tzv. dívčí Budče 19

Štolba František, chemik, pedagog 88, 126, 130

Tesař František (1818–1885), pedagog, vyučující v Budči, první české hlavní škole a Vyšší dívčí škole 28, 41

Tesařová Anna, majitelka dívčího ústavu, manželka F. Tesaře 33, 38

Thomayer Josef (1853–1927), lékař 133
 Thun Lev Leopold (1811–1888), hrabě, od roku 1848 zemský prezident v Čechách, od roku 1849 rakouský ministr školství 10
 Thurn-Taxisová Jenny, roz. Ständlerová, kněžna, jedna ze zakladatelek Amerického klubu dam 81
 Tieftrunk Karel (1829–1897), literární historik, dějepisec, ředitel pražského gymnázia 88
 Tichá Ludmila, členka tzv. dívčí Budče, spisovatelka 16
 Tomek Václav Vladivoj (1818–1905), historik, univerzitní profesor 53, 77
 Tonner Emanuel (1829–1900), pedagog, novinář, politik 46, 77, 89, 90, 92
 Tuscanyová Helena, jedna z prvních absolventek dívčího gymnázia Minerva 133
 Tyl Josef Kajetán (1808–1856), dramatik, prozaik, novinář, herec 12, 41
 Tylová Eliška (1850–1907), dcera J. K. Tyla 41
 Tyrš Miroslav (1832–1884), filozof, zakladatel Sokola 35, 58, 89, 97, 98, 100, 141, 143
 Tyršová Renáta, roz. Fügnerová (1854–1937), publicistka, inspektorka pro výuku ručních prací v dívčích školách 50, 85, 100, 116, 135p., 136p., 155, 159
 Urbánek František Augustin (1842–1919), nakladatel, knihkupec 57, 71, 141
 Vaeterová Josefa, učitelka v Pokračovací škole pro dívky 38
 Vaňourková Gabriela, ředitelka dívčí průmyslové školy při Spolku sv. Ludmily 63
 Vávrová Olga, jedna z prvních absolventek dívčího gymnázia Minerva 133
 Vinařický Karel (1803–1869), kněz, spisovatel, pedagog 27p., 32, 53, 134p., 152
 Vlček Jan, kaplan, spolupracovník K. S. Amerlinga 11
 Vrchlický Jaroslav, vl. jm. Emil Frída (1853–1912), básník, dramatik, překladatel 88, 92
 Walter Josef, vyučující na první české hlavní škole 28
 Wenzig Josef (1807–1876), pedagog, autor učebnic, ředitel první české reálky, poslanec 17, 35, 40, 41, 53, 158
 Zapová Honorata (1825–1856), spisovatelka, publicistka, majitelka dívčího ústavu 16, 17, 24, 159

Zdekauer Anna, předsedkyně ženského německého spolku Prager Frauen-
 nerwerbverein 120
 Zelená Božena, provd. Augustinová (1851–1936) publicistka 57
 Zeyer Julius (1841–1901), básník, prozaik, dramatik 77, 88, 154
 Zvonář Josef Leopold (1824–1865), učitel ve Vyšší dívčí škole, hudební skladatel 46

Vydejte se s knížkami Libri na výlet

Po stopách triangulačních věží a další turistické zajímavosti Čech a Moravy, V. Pohorecký

Autor, známý širší veřejnosti svými populárními knížkami o hradech a rozhlednách, se tentokrát pokouší alespoň zčásti zmapovat rychle mizějící fenomén naší krajiny – triangulační věže. Opírá se přitom jak o materiál z geodetického ústavu, tak především o vlastní dlouhodobě pořizovanou fotodokumentaci, jejíž počátky spadají do padesátých let 20. století. Kniha si neklade za cíl komplexní zmapování kdysi doslova nesčetných triangulačních bodů a věží, ale seznamuje s jednotlivými typy dřevěných a výjimečně i kamenných věží a některé oblasti, zejména významné vyhlídky do krajů mapuje i detailněji. Publikace tak zároveň poslouží jako originální turistický průvodce.

Váz., 208 stran, na 280 foto a obr., 300 Kč, ISBN 80-7277-233-3

Větrné mlýny v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, M. Janoška

Autor popisuje v úvodní stati historii větrných mlýnů u nás, jejich typologii podle stavebního materiálu i technického zařízení a mj. upozorňuje na dnešní návrat k využití větrné energie (větrné turbíny). V následné encyklopedicky podle lokalit řazené části pojednává o osudech a majitelích téměř stovky zcela či alespoň částečně dochovaných staveb, ale i zaniklých větrných mlýnů. Součástí knihy je bohatá obrazová dokumentace včetně barevné přílohy.

Váz. i brož., 180 stran, na 150 obr., barevná příloha, váz. 300 Kč, brož. 220 Kč, ISBN 80-7277-153-1

Encyklopedie českých hradů, T. Durdík

Již šesté vydání knihy předního znalce našich hradů, v níž shrnuje výsledky dlouholetého bádání včetně nejnovějších výzkumů. První část tvoří obsáhlý úvod o funkci hradu, vývoji hradní architektury, ale i o životě na hradech. Druhá, slovníková část obsahuje více než 500

hesel věnovaných jednotlivým hradům, významným stavebníkům, architektonickému názvosloví a souvisejícím pojmům.
Váz., 380 stran, 350 obr. a mapek, 350 Kč, ISBN 80-7277-274-0

Skalní hrady zemí Koruny české, Z. Fišera

Autor sleduje ojedinělý a dodnes diskutovaný typ panského sídla tentokrát nejen v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, ale i za hranicemi současné ČR v rámci bývalých zemí Koruny české. Abecedně řazený výčet jednotlivých lokalit s jejich historií a popisem soudobého stavu provázejí půdorysné plány, rekonstrukce, dobové ilustrace i dnešní foto. Encyklopedickou část předchází úvodní stať, která sleduje fenomén skalních hradů, jak ho definují různí autoři, a to v rámci celé Evropy.

Váz., 328 stran, na 100 obr., 380 Kč, ISBN 80-7277-242-2

České, moravské a slezské zvonice, K. Kuča

Druhé, podstatně rozšířené vydání přináší po úvodní stati, která vysvětluje charakteristiku a typologii zvonice, abecedně řazený slovník podle lokalit a teritorií, přičemž pozornost je věnována i kdysi českému Kladsku. Text provází velké množství dokumentačního materiálu, kreslené plány, veduty a foto.

Brož., 380 stran, na 550 obr., 365 Kč, ISBN 80-7277-018-7

Encyklopedie lázní a léčivých pramenů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, S. Burachovič, S. Wieser

Knihla podrobně sleduje nejen naše světoznámé lázně, které se po desetiletích devastace znovu snaží zaujmout odpovídající místo v Evropě, ale i velké množství známých i méně známých a dnes i pozapomenutých lokalit, ať již lázní či léčivých pramenů. Zsvěcený text sleduje dějiny, diagnostiku, ale i přírodní krásy okolí a další související okolnosti. Dobové i současné ilustrace a mapky.

Váz., 460 stran, na 500 čb. i bar. obr., 595 Kč, ISBN 80-7277-048-9

Loretánské kaple v Čechách a na Moravě, J. Bukovský

První publikace v naší literatuře mapující památky loretánského typu u nás. Po úvodní stati, vysvětlující vznik a vývoj italské předlohy loretánských staveb, následuje popis všech památek tohoto typu v Čechách a na Moravě – včetně představěných či zaniklých jde o několik desítek staveb. Zsvěcený text doprovází množství vyobrazení, poznámky a rejstřík-slovníček jednotlivých lokalit.

Brož., 160 str., na 100 obr., 145 Kč, ISBN 80-7277-015-2

Hrady a zámky na Moravě a ve Slezsku, M. Plaček

Třetí vydání bohatě ilustrované encyklopedie (foto, rytiny, veduty, plány, rekonstrukce, terénní nákresy atd.), která organicky navazuje na tituly LIBRI o českých hradech a zámcích. Úvodní studie rozebírá vývoj panských sídel v regionu Moravy a Slezska, v případě zámků jde o vůbec první souhrnný nástin, a rozsáhlá abecedně řazená část pak přináší hesla téměř všech moravských a slezských hradů a většiny zámků (celkem pojednává o 365 lokalitách). Terminologický slovníček objasňuje na 130 odborných pojmu a publikaci uzavírají přehledné mapky, seznam objektů, ilustrací a jmenný rejstřík.

Brož., 439 stran, 434 obr., 250 Kč, ISBN 80-7277-036-5

Ohrožené hrady, zámky a tvrze Čech I., A-M, J. Úlovec

Autor navazuje na svou „černou knihu“ *Zaniklé hrady, zámky a tvrze Čech* po roce 1945 a v abecedně řazených medailonech lokalit přináší přehled nejvíce ohrožených panských sídel. Text doprovázejí katastrální a situační plány, dobová zobrazení objektů i fotografie zachycující dnešní stav památek.

Váz., 504 stran, 580 obr., barevná příloha, 440 Kč, ISBN 80-7277-099-3

Pražské kašny a fontány, A. Ederer, foto J. Uxa

Další fenomén, který ještě nebyl komplexně zpracován (nepodařilo se zatím najít ani rukopis týkající se údajně historických kašen), má už tisíciletou tradici, jež zejména po roce 1989 stále pokračuje. Text si všímá dochovaných (a pokud to archivní prameny a dobová vyobrazení dovolují) i zaniklých kašen, které kdysi tvořily nezbytnou součást všedního života Pražanů, ale i fontán, jejichž funkce byla vždy především okrasná. V řadě případů (Krocínova kašna) jde o historii skoro detektivní, v jiných (Krannerova kašna) o spíše „pražsky“ panoptikální. Text doprovází množství obrázků a rejstřík.

Váz., 216 stran, přes 300 foto a dobových ilustrací, 16 stran barevné přílohy, 295 Kč, ISBN 80-7277-234-1

Pražské pivovary, M. Polák

Knížka je zaměřena na další charakteristický odkaz našich předků – pivovary. Dnes jsme sice ve stadiu jejich monopolizace, ale bývaly doby, kdy se jen na dnešním Václavském náměstí nacházelo na 50 malých pivovarů. Kniha, doplněná dobovými vyobrazeními, ale i dalšími ilustracemi (plány, viněty aj.), zachycuje přes stovku pivovarů na území velké Prahy.

Váz., 244 stran, na 320 bar. i čb. ilustrací, 390 Kč, ISBN

připravujeme na konec roku 2005

Jeskynní hrady střední Evropy, Z. Fišera

Autor (mj. vydal v Libri knihu *Skalní hrady zemí Koruny české*) se problematice věnuje už desítky let. K jeho přednostem patří i skutečnost, že všechny zařazené lokality (s výjimkou těch, které jsou nedostupné) osobně navštívil a většinou i proměřil. V knize shromáždil na stovku jeskynních hradů a hrádků (včetně těch, kde jsou ještě pochybnosti) z oblasti Německa, Švýcarska, alpské části Itálie, Rakouska, Slovinska, Slovenska a Polska. Po stavebním rozboru následuje výklad jednotlivých lokalit s plány, rekonstrukcemi a dokumentárními fotografiemi.

Brož., asi 200 stran, na 120 obr. a foto, asi 240 Kč, ISBN 80-7277-247-3

Ohrožené hrady, zámky a tvrze Čech II., N-Ž, J. Úlovec

Pokračování „černé knihy“ naší péče o nenahraditelné památkové bohatství. V jednotlivých abecedně řazených statích autor sleduje proměnu majetkové držby od nejstarších zmínek po současnost a popisuje vývoj objektů a jejich současný stav. Každá lokalita je ilustrována jak situačním plánkem, tak většinou i plány půdorysu, fotografiemi současného stavu (v rozmezí 80. let 20. století až po dnešek) a v mnoha případech i dobovými fotografiemi, pohlednicemi či vedutami, které ukazují původní stav.

Váz., asi 540 stran, na 500 obr., barevná příloha, asi 520 Kč, ISBN 80-7277-208-2

Staropražské lékařské památky, V. Palivec

Kniha vychází z pozůstalosti historika a publicisty, který se problematice věnoval po několik desetiletí. Čtenář nalezne nejen výklad o domech, kde bydleli významní či slavní představitelé lékařské vědy, budovy s tímto oborem spojené (mistrovské koleje i učiliště), ale i působiště alchymistů hledajících elixír života. Zahrnuje staropražské apatyky a špitály, středověké lázně, památky na lazebníky i ranhojiče, pražské morové sloupky, ale i archivy a knihovny se starými lékařskými tisky, herbáři a také mnoho muzejních exponátů od lékařských nástrojů po amulety.

Váz., asi 230 stran, na 300 obr., asi 280 Kč, ISBN 80-7277-220-1

POVINNÝ VÝTISK

Marie Bahenská

Počátky emancipace žen v Čechách
Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století

První vydání. Vydalo nakladatelství Libri (Hořejší nábřeží 17, Praha 5, libri@libri.cz, www.libri.cz) v koedici se Sociologickým nakladatelstvím (SLON, Jiřská 1, Praha 1, redakce@slon-knihy.cz, www.slon-knihy.cz) v roce 2005 jako svou 326. publikaci (2. svazek edice Gender sondy). Odpovědný redaktor Jan Čadil. Obálka, grafická úprava a sazba studio Lacerta (www.sazba.cz). Tisk PBTisk, Prokopská 8, Příbram VI.

ISBN 80-7277-241-4 (Libri)
ISBN 80-86429-48-2 (Slon)

Doporučená cena 250 Kč